

PROBLEMI

58

SMILJAN ROZMAN: KRTI (1245)

PAVEL LUŽAN: KARAVANA (1273)

MARKO ŠVABIČ: RAZVITEŽENJE (1298)

FRANCI KONCILIJA: PESMI (1303)

RAINER MARIA RILKE: DEVINSKE ELEGIJE; prevedel Kajetan
Kovič (1305)

STANE SAKSIDA: DRUŽBENA STRATIFIKACIJA V JUGOSLAVIJI
(1315)

MARKO KERŠEVAN: NEKAJ SPORNIH VPRAŠANJ MARKSISTIČNE
TEORIJE RELIGIJE (1343)

JURE JURAS: O RELIGIJI MED NAMI; prevedel J. G. (1354)

I. JUVANČIČ: JUŽNOTIROLSKI NEMCI OB PRIMORSKIH SLOVENCIH
V ODNOSU DO ITALIJE, nadaljevanje (1360)

JOŽE ŠTER: MORALA NI NEMORALA (1378)

MILAN PINTAR: KORČULSKI POLETNI ŠOLI NA ROB (1406)

KARL MARX: CIRKULACIJSKI PROCES;
prevedel Valentin Kalan (1412)

OKTOBER 1967

REVIJA ZA KULTURO IN DRUŽBENA VPRAŠANJA

PROBLEMI

revija za kulturo in družbena
vprašanja, september 1967
leto V., št. 57

Ureja uredniški odbor: Božidar
Debenjak, Janez Dokler, Vla-
dimir Kavčič (glavni urednik),
Marko Kerševan, Vlado Kralj,
Milan Pintar (odgovorni ured-
nik), Rudi Rizman, Mitja Ro-
tovnik, Ivan Urbančič, Franci
Zagoričnik

Uredništvo: Ljubljana, Bee-
thovnova 2. Telefon: 30-487.
Nenaročenih rokopisov ne vra-
čamo. Naročila pošiljajte na
CK ZMS, Ljubljana, Dalmati-
nova 4, telefon: 310-033, tekoči
račun: 501-8-475/1 z oznako: za
Probleme. Celoletna naročnina
24 N dinarjev. Za študente in
dižake 18 N dinarjev. Cena
posameznega izvoda 2,50 N din

Izdajata CK ZMS in UO ZSJ
v Ljubljani. Tisk Učne delav-
nice ZUSGP

Krti

Smiljan Rozman

Odlomek iz romana POKOPALISČE, ki bo izšel pri založbi OBZORJA

Ob misli na krte se je gospod Avgust ozrl okoli sebe. Že je hotel nadaljevati pot proti prehodu, ko je nenadoma obstal in se znova ozrl na desno. Šele zdaj je opazil, da je pripravljenih nekaj grobov za pokop, in v nosnicah je začutil vonj sveže zemlje. Ozrl se je tudi na levo. Da, tudi na levi je bila desetina gomil nad temnimi oglatimi jamami, podprtimi z deskami. Gospod Avgust si je začel nehote tretji dlan. Hotel si je dopovedati, da to sploh ni nič nenavadnega. Grobarji so pač skopali nekaj več jam, za nekaj dni naprej. Zakoračil je proti prehodu, vendar prav takrat je zaslišal iz ene izmed jam na desni kašelj. Obstal je in prisluhnil. Pomislil je, da ga je varal sluh. Pa ne. Kašljanje se je zaslišalo znova. Roke, ki so mu bile sklenjene na trebuhu, so brez moči padle k telesu. Počasi je krenil prot smeri, od koder se je slišal glas. Izogniti se je moral trem prstenim gomi-lam. Potem je obstal. Spet je zakašljalo. Blizu, le nekaj korakov od njega. Za hip se ga je polotil strah. Ni se mogel odločiti, ali naj stopi k jami, ali pa naj se hitro vrne na pot in odide na stari del pokopališča. Odločil se je za prvo. S počasnimi koraki, skoraj po prstih, se je približeval izkopa-nemu grobu. Korak pred robom je obstal, ker si ni upal stopiti prav do roba. Nagnil se je globoko predse, ter se zazrl v odprtino. Nič ni videl, slišal pa je tiho škrebļljanje. Zato se je pomaknil še bliže in zagledal na dnu jame sedečega človeka. Ni mogel videti obraza, ker so ga zakrivali široki krajci klobuka. Zato se je začel pomikati ob levi strani jame. Na desni je bila gomila. Človek spodaj, globoko sklonjen predse je zakašļļjal. Toda go-spod Avgust še vedno ni mogel videti obraza, ne kaj možak počenja. Ne-hote je zakašļļjal. Takrat se je človek ozrl kvišku. »A, vi ste.« je zaslišal gospod Avgust iz mraka. Še vedno ni vedel s kom govori, čeprav je videl obraz.

»Kako ste me sploh našli?«

Gospod Avgust se je prijel za grlo. Ni mogel odgovoriti, ker človeka še zdaj ni spoznal. Nekaj pa je le ugotovil. Da ima možak pred sabo kos počečkanega papirja. Gospod Avgust je počepnil in se zazrl v neznanca.

»Jaz sem, jaz!« je dejal neznanec, kot da bi želel gospoda Avgusta spodbuditi k besedi.

»Gospod Merlot, gospod Merlot, kajne!« je izt'nil iz sebe začudeni gospod Avgust.

»Tako je,« je odvrnil Merlot, sklonil glavo nad papir, in zdaj je šele gospod Avgust videl, da Merlot riše. Sam ni vedel, zakaj so se mu začele tresti noge. Hotel je še nekaj reči, vsaj besedo, vendar ni zmogel. Hotel se je vzdigniti, noge pa kot iz lesa.

Merlot je spet vzdignil glavo. »Kaj delate tu, gospod Avgust?«

Gospod Avgust je skomignil z rameni. Potem se je le domislil. »Regrat, saj sem vam rekel.«

Merlot je pokimal in se sklonil nad svojo risbo: »Tu vendar ni regrata. Na pokopališču ni regrata.«

Gospod Avgust je le zbral toliko moči, da se je vzdignil. Kolena so ga bolela in sprva je komaj lovil ravnotežje.

»O regratu sem vas vprašal,« se je spet zaslislalo od spodaj.

»Da regrat. Regrat sem nabral na polju, vidite, polno mrežo ga imam.« Gospod Avgust je vzdignil mrežo predse, tako da jo je lahko Merlot videl. »Potem pa sem stopil malo na pokopališče. Nekoliko sem se zamudil ob spomeniku padlim v vojni.«

»A, tam.« Merlot je bil še vedno sklonjen nad risbo.

»Da.« Gospod Avgust ni znal nadaljevati. Pa se je spomnil na dečka. »Tam je bil deček s psom.«

»Kateri?«

Gospodu Avgustu je začelo presedati.

»Ne morem vam odgovoriti, kateri. Saj ne vem, koliko dečkov s psom poznate.«

»Zanima me, ali je bil šepavi deček. Tisti s pokopališča.«

»Da, tisti s pokopališča. Imel je psa na vrvi in ga učil skakati s stopnic spomenika in nazaj.«

»Poznam dečka. Dober dečko, le prepameten za svoja leta. Nerodno, da je drugačen od drugih vrstnikov.«

»Kako drugačen?«

»Saj sem vam rekel. Prepameten in šepav.«

Gospod Avgust je gledal v Merlotov klobuk in si nenadoma zaželel, da bi zgrabil kepo prsti in jo vrgel naravnost nanj. Želja je bila že tako močna, da se je začel ozirati okoli in s pogledom obstal na kupu prsti onstran jame.

»Pustite kepo pri miru,« je zaklical slikar od spodaj.

»Kakšno kepo!«

»Nič, samo šalil sem se.« Šele zdaj je Merlot spet pogledal gospoda Avgusta, ki je stal ob robu groba kot dolg lesen kip.

Gospod Avgust je videl njegove zobe, ki so izstopali iz mračnega prostora. Pomislil je, zakaj je sploh prišel na ta kraj in jezilo ga je tudi, da je zamudil pogovor z Veroniko. Postal je jezen sam nase. Tako lep načrt je imel. Tako izreden dan je bil, in potem sreča Merlota, ki skuša vse skupaj pokvariti. Nenadoma se mu je odtrgalo: »Kaj pa vi delate tukaj, tu v jami? To mi povejte?«

Merlot se je počasi vzdignil in njegova glava je bila v višini Avgustovih čevljev. S kazalcem desne roke si je pomaknil klobuk na teme, pogledal gospoda Avgusta in rekel: »Saj vendar vidite. Rišem.«

Gospodu Avgustu je roka segla k vratu. Toda ko je na njem občutil hlad dlani, se je roka odmaknila in nekaj časa visela v zraku, potem so se prsti oprijeli gumba na spomladanskem plašču. Skoraj zašepetal je: »Kako rišete? Saj je vendar že mrak in spodaj pri vas skoraj tema.«

»Kljub temu vidim.«

Gospod Avgust je spet počepnil: »Kaj?« Gledal je Merlotu naravnost v oči.

»Ljudi. Kaj drugega bi risal tukaj.«

»Tu vendar niso ljudje. Ni jih, sploh jih ni.« je skoraj zakričal gospod Avgust.

Merlot je spustil mapo s papirji, da je padla na dno jame. Listi so se raztresli. Plosknil je, se oprijel deske na robu jame in se začel smejati kot ponorel. Njegov smeh je razbijal večerno tišino in se zgoščal nad pokopališčem. Toda nenadoma je utihnil. Obraz, prej širok z nabrekliimi ličnicami s polmesecem pod nosom, se je zožil, in polkrog pod nosom se je spremenil v komaj vidno črto. Tako je bilo za hip tiho, potem pa je črta le zaživela. »So, le videti jih moraš znati. Kot ribe plavajo, kot ribe pozimi, ko se napol zarijejo v blato. Pri ljudeh pa je še nekaj drugega. Spojijo se z zemljo. In živijo naprej.«

»Kdo?«

»Mrtvi.« Merlot je to zašepetal, kot da bi molil. »Na tisoče jih je. Tičijo v kamenju, v prsti, sesajo korenine dreves in bilk. Če hočeš slikati resnične ljudi, moraš skočiti v jamo za pripravljen grob. Kajti več je ljudi tu notri kot zgoraj, kjer stojite vi.«

Gospod Avgust se je nehote, s težavo vzdignil. Ni se znašel. Pogledal je po okolici, kot da bi se želel prepričati, ali je še tam, kamor je pravkar prispel. S prosto roko si je otipal čelo in si z dlanjo obrisal pot. Pokrajina je bila modrikasto siva in le za zahodnimi vrtovi se je skušala vzpeti bledda svetloba.

»Toda kje? Ljudje smo vendar mi, tu zgoraj. Le mi smo ljudje.«

»Pa če gremo v grob?« Merlotov glas je bil skoraj porogljiv.

»Potem smo mrtvi. Potem nismo več ljudje.«

»In vaš oče?«

»Mrtev je,« je odvrnil gospod Avgust.

»Ga sploh ni več?«

»Ni ga več.«

»Tudi ne mislite več nanj?«

»Včasih se ga spominjam.«

»Torej je še.«

Gospod Avgust ni vedel, kaj bi odvrnil. Skomignil je z rameni in se zagledal v mrak, iz katerega so se belili nagrobniki padlih talcev.

»Povsod so. V naših mislih, v predmetih, ki so ostali za njimi, v poteh, po katerih so hodili in po katerih hodimo zdaj mi,« se je slišalo od spodaj.

Gospod Avgust se je skušal pripraviti do tega, da bi ne razmišljal o Merlotovih besedah, toda zaman. Vsaka beseda mu je privlekla na dan že izgubljen spomin. »Moram iti,« je dejal in pogledal v jamo.

Merlot je pravkar pobral zadnji list. »Počakajte, tudi sam sem končal.« Segel je v žep in privlekel iz njega žepno svetilko. Rumen snop luči se je zarezal v temo. Po dnu jame je začel krožiti svetel krog. »A, tu je. Oglje.« Marlot je počepnil, pobral oglje in ga spravil v žep. Že je hotel vstati, ko se je zazrl v desno steno jame, tja, kjer so se nehavale deske, ki so podpirale jamo. »Oh, pogledjte! Kaj takega.«

»Kaj?« gospod Avgust je počepnih, da bi bolje videl.

»Krt. Kobaca se iz zemlje. Tu v luči.«

Gospod Avgust je zagledal sredi rumenega kroga živalco, ki je s spodnjima šapama kobaca iz zemlje. Najprej je gledala iz prsti le glava, potem so se sprostile sprednje nožice. Krt je počasi lezel iz zemlje. Sprednje nožice so mlatile v prazno, medtem ko se mu je debelo kožuhovinasto telesce komaj opazno zvijalo in se osvobajalo prijema zemlje. Ko je bilo telo osvobojeno do sredine trebuščka, se je glava živalce povescila, črna kožuhasta kepica je telebnila v globino.

»Krt!« je zaklical gospod Avgust in se zbal sam svojega glasu.

Živalca je ležala na hrbtu ter otepala z nožicami. Merlot se ji je približal in jo prevrnil s konico čevlja, da se je znašla na nogah. Živalca je vohala okoli sebe, vzdigovala smrček in ga spet spuščala k zemlji. Pogledala je v luč, skušala zariti smrček v prst, in ko tega ni mogla, se je skušala rešiti rumenega obroča. Začela je počasi tekati na levo, na desno, toda to tekanje je bilo bolj podobno plezanju, zdelo se je, da trebušček polzi po zemlji. Rumeni krog pa je živalci sledil in je ni pustil iz svoje sredine. Živalca se je zaletela s smrčkom ob rob stene, se za hip umirila, potem pa skušala splezati po steni navkreber. Posrečilo se ji je, da se je rešila tal, vendar takoj nato, se je prst okrušila in živalca je bila spet na hrbtu.

Merlot se je začel smejati na vse grlo. Zdaj je počepnil in z žepno baterijo spravil živalco na noge. Ta se je potuhnila, ležala je negibno na trebuščku, s smrčkom pritisnjenim k tlom. Merlot se je vzdignil in pogledal gospoda Avgusta. »Boji se. Baje krti sploh ne prenesejo svetlobe. Kaj naj naredim z njim?«

»Pustite ga pri miru in zlezite že enkrat iz te luknje. Saj bo že noč.«

Merlot je pogledal kvišku in se začudil: »Resnično. Kako se človek zmoti.« Še vedno je imel živalico v rumenem krogu. Potem je svetilko nekoliko vzdignil. Hotel jo je že ugasniti, ko je s snopom luči obstal na prsteni steni, tam, kjer se je sesipala prst, kot da bi jo kdo rinil iz notranjosti zemlje. Iz prsti sta se prikazali najprej lopatasti šapici, pa smrček pa črn debel krtov smrček. Prav tako se je skobacal na prosto kot prvi, le da se je ta, ko je padel na tla, znašel na nogah. »Spet eden.« je rekel Merlot in začel svetiti po stenah. Tako je zalotil še tri krte, ki so končali na dnu jame. »Čudno,« je rekel. »Nikoli nisem opazil krtov v jamah. Sploh sem videl v življenju le dva. Mrtva, na poti.«

Gospod Avgust se je ves tresel. »Zlezite že vendar ven! Kaj pa čakate? Saj vidite, da je nekaj izrednega. To sploh ni normalno, običajno.«

Merlot je spet presvetil dno jame. »Pet jih je že. Česa takega pa še ne.« Ugasnil je svetilko in prej razsvetljeni štirikotnik se je pogreznil z živalcami vred v temo.

Gospod Avgust je vzel robec in si obrisal potno čelo. »Tak zlezite že vendar ven!« Glas je bil tresoč in tih, kot da bi se gospod Avgust bal, da bi slišal kdo tretji.

»Ja, takoj!« se je slišalo. Merlot je položil risalni blok na rob jame se oprijel, desk ob straneh jame in se ročno vzpel, tako da je bilo telo oprto na komolcih. Potem se je z nogami uprl ob steno, oprl roke na deske in se zavihtel iz jame, da je čepe pristal na njenem robu. Tako je ostal in gospod Avgust mu je že hotel reči, naj vendar vstane, pa je Merlot to storil brez njegove spodbude. Zdaj sta si stala nasproti in si nemo strmela v oči. »Čudno,« je rekel Merlot. Prvič se mu je tresel glas.

»Na travnikih in njivah je vse polno krtin. Tam,« gospod Avgust je pokazal z roko proti reki. »Videl sem, ko sem nabiral regrat. Še svoj živ dan nisem videl toliko krtin. Nekaj čudnega je. In ko sem se vračal, se mi je zazdelo, da jih je še več. Toda tu na pokopališču jih ni bilo. Segale so le do ograje.«

»Od kod so se vzeli? Prav imate, nekaj izrednega je. Nekaj jih je privabilo.« Slikar si je začel tretji brado. Kaj bodo le rekli ljudje?»

»Vpraševali se bodo, od kod in zakaj so prišli. Ljudje store vedno tako, če se znajdejo ob podobnem vprašanju.«

»Ne mislim teh zgoraj, ki žive z nama. Mislil sem tiste v zemlji. Na primer, kaj bo rekla vaša žena Veronika.«

»Aha, ne bo ji vseeno. To je povedala iz vaših ust. Poglejte jih.« Merlot je spet posvetil v globino. Zdaj je bilo na dnu jame že deset živalc, gomaže so po sveži, od Merlotovih nog steptani prsti. Ko jih je obsvetila luč, so se potuhnile in obležale s trebuščki, prižetimi k zemlji.

»Deset,« je dahn timer gospod Avgust.

»Vedno več jih je. Pojdiva!« Merlot je ugasnil svetilko.

Gospodu Avgustu je odleglo. »Prav rad. Danes mi tukaj ni všeč.«

»Se bojite?«

»Tega ne, le nelagoden občutek imam. Zgodilo se je nekaj izrednega. Ne vem zakaj. In prav to vprašanje me muči. Ko bom zvedel, ko mi bo kdo razložil, zakaj so krti prišli, mi bo lažje. Hotel sem samo regret in našel z regratom tudi krte. Ko bi bil ostal doma, bi mi potekel dan mirneje.«

»To se pravi, da bi tičali v tisti vaši sobi, ki smrdi po starem papirju in prašnem pohištvu.«

»Ničesar ne pozabite,« je siknil skozi zobe gospod Avgust. »Danes sem pokadil smotko, danes diši.«

»A, potem se morda oglasim pri vas.«

Gospod Avgust je molčal. Ni vedel, kaj naj bi odvrnil Merlotu.

»Razmišljate?«

»Da, lahko vas povabim na regrat.«

»Regrat? Ni slabo. Kako ga delate? Z zaseko in vrelim kisom?«

»Lahko tudi tako,« je skoraj ježno rekel gospod Avgust. Začel se je ogledovati po okolici. Presedal mu je že. »Kreniva vendar! Noči se. Pravzaprav je že noč. Še h Pleteršnikovim moram stopiti!«

»Kdo pa je to?«

Gospod Avgust se je zmedel. »Pravzaprav ne vem. Danes popoldne sem se srečal z njim v avtobusu na poti h pokopališču. Povabili so me h Knapu'. Tam se bodo ustavili po pogrebu.«

»A, vem, kdo so. Imajo veliko grobnico v novem delu pokopališča tam pri zidu.« Z roko je pokazal proti zidu, ki je delil stari in novi del pokopališča. »Posrečena družba. Tudi grobnico sem že slikal. Pojdiva, pokazal vam jo bom.«

Gospod Avgust je dobrohotno pokimal. Bil je vesel, da Merlot ve za grobnico in da mu je ni treba samemu iskati. Videti pa jo mora na vsak način. Mora vedeti, kakšna je, da se bo lahko z možakom iz avtobusa pogovarjal o njej.

Šla sta mimo novih grobov. Ko sta prišla do prve pripravljene jame, je Merlot posvetil vanjo. Oba sta se nagnila čez rob. V rumen iluči, ki je krožila po dnu jame, so se svetili kožuščki krtov. Spogledala sta se in, ne da bi se dogovorila, skoraj stekla do naslednje jame. Tudi tam so bili krti. Tekla sta, ne da bi bil Merlot ugasnil svetilko, do tretje, četrte, pete jame. Povsod sta našla enako podobo. Zadihana sta obstala na glavni poti, posuti z belim peskom. Gospod Avgust je dihnil: »Posvetite!«

Merlot je ubogal. Pot se je vlekla skozi prehod na stari del pokopališča. Bila je bela kot sneg, povsem brez lis.

»Tu jih ni,« je zadovoljno rekel gospod Avgust in zajel sapo.

Šla sta po poti do prehoda in zavila na levo. Merlot je pokazal z roko: »Peta, tista z venci.«

Obstala sta pred veliko grobnico iz črno sivega marmorja. Slikar je usmeril svetlobo proti vrhu. Pod robom je z velikimi zlatimi črkami pisalo DRUZINA PLETERŠNIK. Potem je svetloba preletela spomenik z imeni umrlih in pristala na štirih velikih papirnatih venci.

Gospodu Avgustu je bilo skoraj žal, da se ni snop svetlobe ustavil na imenih. Hotel je poprositi Merlota, da bi osvetlil imena, pa ni utegnil, ker je Merlot vzkliknil: »Poglejte!« Po črni plošči je lezel krt. Nerodno, ker je bila plošča gladka, se je bližal vencem. Prispel je do zelenega povoščene-nega listja, ga ovohal in izginil pod njim. Gospoda Avgusta je postalo strah. »Pojdiva, ne počutim se dobro.«

»Tudi tu krti,« je rekel slikar, kot da bi ga ne bil slišal.

»Da. Pojdiva, prosim.« Zdaj ga je Merlot pogledal. Za hip mu je posvetil v obraz in dejal: »Znojite se. Imate robec?«

»Imam,« je skoraj zašepetal gospod Avgust. Čutil je, kako se mu šibijo kolena. Vzel je iz žepa robec in si obrisal čelo. Okoli njiju je bila že tema, na levi se je izza gor prikrajal mesec. Zid, na katerega so se naslanjali spomeniki in grobnice, se je vlekel v nedogled. Spominjal je na umazano sivkasto ravnino.

Merlot je še zadnjič preletel z lučjo grobnico. »Pojdiva, dovolj imam pokopališča.« Z dolgimi koraki je krenil proti prehodu. Gospod Avgust ga

je komaj sledil, zadovoljen, ker zapuščata pokopališče, pri tem pa se je spomnil na Veroniko. Zaželel si je, da bi šel mimo groba, če se že nima časa pogovoriti z njo. »Pogledal bi k Veroniki. Samo mimo bi stopila.«

»Kam bi šli?« je vprašal Merlot, ker ni razumel njegovih besed.

»Pogledal bi Veronikin grob. Samo za hipec.«

»Lahko, če želite,« je rekel slikar. Snop njegove svetilke je skakal po pesku pred njima.

Prišla sta do prehoda in stopila v stari del pokopališča. Obstala sta kot prikovana. Pokopališče je ležalo mrtvo pred njima. Spomeniki so se belili v mesečini, podobni škrbastim zobem, med njimi pa se je tiho širila medla svetloba redkih sveč. Grobnici sredi pokopališča sta se osamjeni dvigali nad nagrobnike, ciprese so temnele v nebo.

»Sveče,« je dejal gospod Avgust. »Popoldne, ko je bil pogreb, jih je bilo še več.«

»Nič posebnega. Mrtvi imajo vsak dan po nekaj obiskovalcev. Ti ponavadi prinesejo tudi sveče. Počakajte.« Merlot je stopil k najbližjemu grobu, sedel na njegov marmornati rob, odprl blok in brez besede začel risati z ogljenim svinčnikom.

Gospod Avgust je prihitel k njemu. »Kaj pa vendar počenjate? Saj nimava časa!«

»Kdo je to rekel? Jaz imam časa na pretek, za vas pa ne vem. Sam sem prišel, sam se lahko vrnem v mesto.«

»To že,« je rekel gospod Avgust in se ugriznil v ustnico. »Mislim sem, da bi pogledala k Veroniki. Tako sva se vsaj zmenila.«

»Tudi za to bo še čas.« Merlot je potegnil široko črto.

»Pa Pleteršnikovi. Možaku sem obljubil, da pridem. Tudi vi morate z mano.«

Slikar se je ozrl nazaj, ustnice so se mu za hip razširile. Potem je pokimal in dejal: »Ni mi treba iti, šel bom pa kljub temu. Pogrebci me vedno zanimajo, v tesnejši zvezi so z mrtvimi kot drugi ljudje. Lahko bi rekel, da so mrtvi v njih... Čeprav so v vsakem od nas,« je pridral nazadnje in se spet sklonil nad papir.

Gospodu Avgustu ni preostalo nič drugega, kot da je sedel zraven Merlota. Mrežo z regram si je položil med noge. Opazoval je Merlotovo roko, ki je šarila po papirju. Zazrl se je čez pokopališče, potem spet opazoval njegovo roko in zaman skušal najti zvezo med Merlotovimi prepletenimi črtami in resničnostjo, ki jo je imel pred sabo. »Kaj pa rišete?« mu je ušlo.

Merlot ga je začudeno pogledal in roka na papirju se je umirila. »Kaj neki, saj vidite.«

»Nič ne vidim.«

»Poglejte vendar predse. Pokopališče.«

»Nič ne vidim. Morda ne razumem. Kje sta tisti dve cipresi?« gospod Avgust je pokazal s komolcem na cipresi pred njima.

»Cipresi nista pomembni.«

»In grobnici na sredini.«

»Tudi nista pomembni.«

»Pa visoki spomenik na desni.«

»Tudi ta je brez pomena.«

»Kaj je potem pomembno, kaj sploh rišete? Potem sploh ni nič pomembnega, potem lahko pustite prazen papir, ali pa vsega počekate s tem svojim ogljem. Potem ni treba tukaj zapravlјati časa, ker zakaj bi človek počenjal nekaj, kar je brez pomena, saj se vendar to ne izplača. Človek mora vedeti, za kaj dela, imeti mora cilj, vse skupaj mora biti nečemu podobno...«

»Počakajte!« Merlotov glas se je zarezal v kopico Avgustovih besed, da je umolknil in se s strahom ozrl v Merlotov obraz. Postalo ga je sram, pogledal je v tla in si pomel dlani skoraj do bolečine.

»Zakaj se pravzaprav razburjate, kaj je za vas tako POMEMBNO pri tej moji risbi, da se razburjate?«

»Sam ne vem, zakaj sem vam rekel vse to, besede so same vrele na dan. Oprostite. Morda sem hotel zvedeti, zakaj delate tako in ne drugače.«

»Zakaj bi delal drugače, če lahko tako,« je skozi smeh rekel Merlot. »Zelim delati tako. Pomembno pa ni nič. Ne cipresi, ne visok spomenik, ne svetloba osamljenih sveč. Zdaj so, včeraj niso bile, jutri bo samo spomin nanje.«

»Toda pomembno je tisto, kar je danes.«

»Kaj pa je danes?«

»To, vse.« Gospod Avgust je vzdignil roko in zamahnil z njo v loku, kot da bi hotel zajeti vse pokopališče in noč za njim. »To je danes.«

»Ali pa se vam samo zdi. Kam pa spadajo krti?«

Gospod Avgust si je položil dlani na obraz. Povlekel jih je čez oči, potem so mu padle na kolena. »Molčite o krtih. Dovolj sem se jih nagledal danes.«

»Vidite, jaz pa želim molčati o cipresah, o tistem visokem spomeniku sredi pokopališča. Zato rišem tako.« Povlekel je še nekaj črt, otemnil desno stran lista, tako da je ogle vlekkel po širini in zadovoljno rekel: »Končal sem. Lahko greva k vaši Veroniki.« Zaprl je blok in vstal.

Gospod Avgust mu je sledil. Hotel je že reči, da je prepozno in da se bo z Veroniko lahko srečal drugega dne, Merlot pa je že stopal proti njenemu grobu. Gospodu Avgustu je bilo žal, da se je vmešal v Merlotovo risanje, začenjalo ga je mraziti in želel je čimprej zapustiti pokopališče. Šla sta za rumenim plešočim krogom. Gledal je v Merlotov hrbet in pogledoval mimo njega v rumeno luč s strahom, da bi ne zagledal kakšnega krtca. »Kako pa veste za Veronikin grob?« je vprašal.

»Vse pokopališče poznam. Vsak teden sem po nekajkrat tu. Pa tudi na pogrebu sem bil. Se ne spominjate?«

»Ne, ne spominjam. Bilo je toliko ljudi.«

»Seveda, takrat ste mislili na Veroniko. Gledali ste, kako smo pristopali in vam izražali sožalje, gledali ste v naše roke, ki so se rokovale z vašo, naši obrazi pa so šli mimo vas. Vem, kako je to.«

»Veste?«

»Vem.«

»Kako to, da veste?«

»Ne bi vam pripovedoval. Toda lahko mi verjamete, da vem.« Merlot je pokazal z roko predse: »Tamle je, kajne?«

»Je.« Nehote je obstal. S strahom je zrl v razsvetljeni grob. Sredi nje-ga je trepetala svečka v zadnjih vzdihljajih. Vosek se je razlil po sveže prekopani prsti in pod plamenom se je srebrilo prozorno jezerce. Gospod Avgust se je počasi približal grobu.

Merlot je pokazal na svečo. »Nekdo je bil tu.«

»Da. Verjetno Gorazd. Imel jo je zelo rad.« Zdaj je šele pomislil, da bi moral pravzaprav on prvti počistiti in urediti grob in prižgati prvo spomladansko svečo.

»Tu je gospa Veronika,« je zamišljeno rekel Merlot. Potem je pogledal gospoda Avgusta. »Zdaj vam lahko povem. Veste, imel sem jo rad. Zaljubljen sem bil vanjo.«

»Kako, se šalite!«

»Ne. Res je. V gimnaziji me je učila zgodovino in zemljepis. Vsi smo bili zaljubljeni vanjo. Ves razred.«

Gospodu Avgustu je odleglo. Presenečeno je pogledal Merlota, ki je zrl v plamen svečke. Šele zdaj se je zavedal, koliko je Merlot mlajši od njega. Ustnice so mu trepetale in se počasi širile v nasmeh. »Pa ona, je bila do-bra z vami?«

»Je, zelo. Imeli smo jo za svojo. Večina drugih nas je podcenjevala. Imeli so nas za čredo idiotov.« Slikarjeve ustnice so se v jezi stisnile, čelo nagubalo, pa ne za dolgo. Mišice so popustile, bežno je s pogledom preletel gospoda Avgusta: »Imeli smo jo za svojo, pa čeprav nam je dajala slabe ocene. Zdelo se nam je, da skuša biti z nami pravična. Skratka, razumela nas je.«

Gospod Avgust je odsotno prikimal. »Da zmeraj je skušala biti pra-vična. To je bilo nekako v njej.«

Stala sta molče ob grobu in svečka je počasi dogorela. Prst na grobu je bila skrbno zgrabljena, posejana s svežo travo. Četverkotni beli na-grobnik je sesal trepetajočo svetlobo, in Veronikina slika iz mladih let v elipsastem zlatem okvirju je nežno gledala v noč.

»Da, bila je dobro dekle,« je rekel gospod Avgust. Šele po izgovor-jenih besedah se mu je zazdelo, da bi bil moral reči žena.

»Prav ste rekli, da svoje smrti je bila dekle.« je pritrdil Merlot.

Sveča je še zadnjikrat vzplamtela, kot da bi želela seči s plamenč-kom do vrha teme. Potem je začela svetloba počasi slabeti, stenj se je nag-nil na stran in tonil v jezerce stopljenega voska.

»Vosek, ki je sveči do zdaj dajal moč, da je gorela, jo bo ugonobil,« je zamišljeno dejal Merlot.

Svečka je ugasnila in gospoda Avgusta je že vdrugeč zmrazilo.

Znašla sta se v temi. Ko pa so se jima oči privadile na mesečino, sta se zadnjič ozrla na grob, mu obrnila hrbet in s hitrimi koraki odšla proti glavni poti, kakor da se bojita da bi ju Veronikin grob ne pritegnil tako, da bi morala ostati na pokopališču vso noč.

Merlot je spet tipal pred sabo s svetilko. Prispela sta do glavne poti in se napotila proti kapelici in upravnim zgradbam ob glavnih vratih pokopališča.

Ob visokih stebrih velikih vrat sta obstala in se ozrla nazaj. Pokopališče je samevalo v mesečini, mrtvo, stisnjeno vase, neredko posejano z medlimi lučkami. Stopila sta skozi vrata. Pred sabo sta že videla mesto, nad mestom poloblo medle svetlobe, razsvetljena okna bližnjih blokov in rumena okna avtobusa, ki so hitela mimo njih. Obema je postalo laže. Sla sta naprej po širokem drevoredu proti glavni cesti, po nekaj korakih pa je Merlot obstal. Pokazal je na rumeni krog svoje svetilke. »Spet so tu.«

»Kdo?«

»Krti. Poglejte!«

Gospod Avgust je z očmi sledil svetlobi. V rumenem krogu je zagledal tri debelušne živalce. Podobne so bile žogicam, narejenim iz črnega žameta. Nerodno so se vrtele okoli svoje osi, kot da bi bile izgubile občutek za prostor. »In tam!« je vzkliknil gospod Avgust ter pokazal s prstom naprej po drevoredu.

Merlot je sledil njegovi roki. Ugasil je svetilko. Zdaj se je drevored videl še bolje. Bil je poln črnih gibajočih se kep.

»Pohitiva!« je rekel gospod Avgust. »Pleteršniki so gotovo že pri Knapu.«

Skoraj stekla sta po drevoredu mimo prodajaln cvetja. Med tekom sta gledala v tla in pazila, da bi ne pohodila katere izmed živalic. Ko sta prihitela do vrtnarije, je gospod Avgust obstal. Na pragu vrtnarije, pod lučjo, ki je visela nad vrati, je sedel šepavi deček. S komolci je bil oprt na kolena, z dlanmi si je zakrival lica in oči, v temnem kotu, pri bencinskem sodu, ki so ga uporabljali za stekanje deževnice, je ležal pes z gobcem, pritiskanim k tlom. Pes je vzdignil glavo. Ko je zagledal prišleca, je žalostno zavcnil, kot da bi iskal pomoč.

Deček je imel še vedno zakrit obraz. Izza dlani se je zaslišalo: »Marš, marš, marš, marš!« Bil je napol jokajoč glas, poln ihta in sovraštva.

Pes je vzdignil glavo proti še golim vejam dreves in žalostno zatulil. Potem se je spet potuhnil.

Šepavi fantek je vzdignil glavo, pogledal psa in zgrabil palico, ki jo je imel pripravljeno zraven sebe. Pes je skočil, zatulil in se splazil nekaj korakov vstran, v mrak, tam se je spet prilepil k tlom. Zdaj so se videle le njegove sveteče se oči, ki so budno spremljale palico v fantkovi roki. Fantek je začel tolči s palico po pragu in vpil: »Marš, marš, marš, marš!« Zadnja beseda se je spremenila v jok. Fantek je zahlipal, si zakril obraz, takoj nato pa si je začel z dlanmi brisati solze, ne da bi nehal jokati.

Gospod Avgust in Merlot sta se spogledala. Gospod Avgust je zakajljal.

Deček je v hipu prenehal jokati. Ozrl se je kvišku in skušal obrisati preostale solze. Hotel je vstati, že se je privzdignil, pa je zgubil ravnotežje in spet sedel, ne da bi znova poskusil vstati.

»Zakaj se jokaš« je vprašal gospod Avgust.

»Ne jočem se,« je jezno odvrnil fantek.

«Seveda, saj vidim.»

»Ne jočem se. Samo jezen sem,« je siknil deček skozi zobe.

»Zakaj, na koga?«

Deček je pokazal proti bleščečim se očem. »Dik. Zaradi Dika. Navadna prasica je, ne pes.«

Pes je spet zatulil, kot da bi bil razumel.

»Kaj je storil?«

»Ujel je krta. Med šapami ga je imel, med zobmi. Potem ga je pustil in krt je ušel.«

»Nič takega.«

»Toda tega bi ne bil smel narediti, tega ne bi bil smel narediti. Moral bi ga bil raztrgati.«

»Zakaj?« je jezno vprašal Merlot.

»Ker je pes. Zato. Ko je spustil krta iz gobca, se sploh ni več menil zanj. Ne zanj ne za druge. Povsod je polno krtov. Povsod.« Deček je zamahnil z roko in pokazal pokrajino pred sabo. »Kar pogledjte. Še tu na poti so.«

»Videla sva,« je rekel gospod Avgust.

»To je prava mrcina in ne pes,« je nadaljeval fantek z ihto. »Prav ste imeli, nič ne zna in neumen je kot noč.«

»Kaj pa če je pametnejši od tebe? Hočeš, da bi pobil vse krte na tem svetu. Le zakaj?«

»Ker je pes in ker so krti škodljivi.«

»Zakaj škodljivi?«

»Zaradi krtin in sploh so škodljivi. Vi tega v mestu ne veste. Mrcina se še zmeni ne zanje.« Fantek je spet zajokal v dlani.

»Krtine boš lahko poravnal.«

Fantek je začudeno pogledal gospoda Avgusta. Zamislil se je in priki-mal. »Prav, krtine bi se dale poravnati, to je res. Toda kaj narediti s ščene-
netom?« Spet je pokazal na Dika.

»Pes ni nič kriv. Zakaj bi le ubijal krte? Pameten pes. Vseh bi tako ne mogel pobiti.«

»Vsaj nekaj. Tako pa še spati ne bom mogel zaradi njih. Sanjal bom o njih ponoči, premišljal o njih podnevi. Bojim si jih.«

Gospod Avgust je nehote s pogledom obstal na premikajoči se črni žogici, ki je hitela čez pot nekam v mrak. Nenadoma se je zavedel, da se tudi sam ne bo mogel znebiti premišljanja o krtih. Pomislil bo nanje, preden bo legel, sanjal bo morda o njih in se spomnil nanje, ko se bo zjutraj prebudil. »Premišljaj o čem drugem.« Skušal je potolažiti sebe in fantka.

»Le o čem? Do zdaj sem premišljal o pogrebih. Kateri je bil lepši, pri katerem sem dobil večjo napitnino. Tudi zdaj skušam premišljati o tem, pa se venomer priplazijo krti in vse pokvarijo. Če bi jih Dik vsaj nekaj strgal. Vedel bi, da so navadni krti. Tako pa se mi je zdelo, da sploh niso navadni, da so neka nova vrsta, ki je še ne poznamo. Vprašal sem očeta, pa je star in ne razume. Zanj so vsi krti enaki. Rekel mi je: 'prišli so in tako bodo odšli. To sem že doživel'. Nisem mu mogel dokazati, da so ti krti nekaj posebnega.«

»Morda ima pa tvoj oče prav. Izkušen vrtnar je in pozna krte.«

»Saj sem vam rekel, da je star. Njemu je vse enako. Celo novi avtobus. Rekel je: 'Stari avtobus, novi avtobus, oba sta enaka. Oba vozita.' Da pa ima novi avtobus motor vgrajen v ohišju, tega sploh opazil ni. Zanj je pomembno samo to, da avtobus vozi ljudi na pokopališče.« Fantek je skimal z glavo in se žalostno nasmehnil.

»Saj ima tudi prav,« se je zdaj oglasil Merlot.

»Nima. Vi sploh ničesar ne razumete. Ne avtobusa, ne krtov ne tega neumnega psa. Vi ste STARI in nič ne razumete. STARI, STARI, STARI! Tudi mene ne razumete. Sploh ne razumete nas mladih. Za vas smo vsi majhni neumneži.« Fantek je spet zajokal.

Gospod Avgust in Merlot sta se spogledala. Merlot je molče segel v žep, vzel iz njega denarnico, našel sto dinarjev, stopil k fantku in se sklonil nadenj. »Drejc!«

Deček se je ozrl kvišku.

»Na, tukaj. Pojdi v slaščičarno, pa si kupi bonbone.«

Deček je z velikimi očmi gledal rdečkasti bankovec, potem se je žalostno nasmehnil in rekel tiho. »Saj imam denar tudi sam. Nič ne razumete. Ne potrebujem vašega denarja... Mrcini bom pa že pokazal.« Ne da bi se ozrl na gospoda Avgusta in Merlota, je vstal, odšel do vrat in izginil v hiši.

»Čuden fant,« je rekel gospod Avgust.

»Seveda, če je pa samo med odraslimi in mrtvimi ljudmi. Le v šoli pride skupaj z vrstniki, toda z njimi se sploh ne pogovarja. Takoj ko pozvoni, steče domov. Krti so ga vznemirili.«

Iz mraka se je počasi približal pes. Rep je imel podvit, gobec mu je težil k tlom. Tiho je cvilil.

»Tepel ga je, ker ga je pes razočaral. Neumen deček,« je rekel gospod Avgust in pogledal proti glavni cesti. »Pojdiva!«

Ko sta prihitela do avtobusne postaje, je avtobus pravkar ustavljal. Zadihana sta se vzpela vanj. Ko je avtobus potegnil, sta se komaj obdržala na nogah. Oprijemajoč se ročice pod stropom, sta se s težavo prizibala do sprednjih sedežev za voznikom.

Gospod Avgust je spet zagledal Franca. »Franc!« Voznik je pogledal v ogledalo in smeje se pokimal. »Avgust, šele zdaj se vračaš!«

»Pozen sem, res.«

»Pa regrat?«

»Imam ga, polno mrežo.« Gospod Avgust si je vzdignil mrežo v višino prsi. Nenadoma ni vedel, kaj naj stori z regratom, nenadoma mu je postal breme. Nikakor si ni mogel misliti, kako naj pride z njim v gostilno »Pri knapu«. H Gorazdu ne bo šel, doma si ga tudi ne bo naredil, ker bo prepozno. Pogledal je Franca: »Ga hočeš?«

»Kaj?«

»Regrat.«

»Sam ga boš jedel.«

»Ne bom. Želel sem ga jesti danes, pa sem prepozen. Povabljen sem na večerjo. Vzemí, doma jih boš presenetil. Mrežo mi boš že vrnil.«

Avtobus je ustavil na postaji. Franc je pogledal gospoda Avgusta. »Pa misliš resno?«

»Resno. Na.«

»Semkaj ga daj, na tla. Tako. Hvala lepa. Pa je bil res lep dan, kaj.«

»Je. Izreden dan. Pa tudi čuden. Pomisli, videl sem veliko krtov. Na travnikih krtine, na pokopališču krt. Tudi v drevoredu.«

»Ne?« Francove oči so bile široko razprte, mišice na vratu napete.

»Krti, praviš?«

»Krti.«

Sprevodnica je zazvonila.

Franc kot da je ni slišal. »V drevoredu in na travniku. Tudi jaz sem jih opazil na cesti. Kakih deset, in glavo stavim, da sem jih nekaj povozil.«

»Tudi na glavni cesti?«

»Tako je. Na progi.«

Spet je pozvonilo. Franc je nejevoljno pogledal proti sprevodnici, vključil smerno lučko in zavozil na cestišče.

Gospod Avgust je pogledal Merlota. »Ste slišali? Tudi on jih je opazil. Povsod so, tudi na cestišču.«

»Seveda. Povsod bodo. Morda bodo prišli celo v stanovanja.«

»Ne, tega ne morejo,« je prestrašeno rekel gospod Avgust.

»Kdo ve?«

»Krti nikoli ne prihajajo v stanovanja.«

»Morda pa so to krti posebne vrste. Bomo že videli čez nekaj dni. Zdaj pa morate izstopiti.«

»Saj greste vendar z mano?«

»Le vas so povabili.«

»Nič ne de. Tudi vas bodo veseli. Dobri ljudje. Na vsak način morate z mano.«

»Prav, če želite, pojdem,« je zadovoljno rekel Merlot.

Avtobus je stresal po asfaltu uničenem od zime. Pred semaforjem z rdečo lučjo se je ustavil. Franc je pogledal čez rame proti gospodu Avgustu. »Doma bom povedal, da je regrat od tebe.«

»Prav,« je rekel gospod Avgust. Bil je zadovoljen, ker ni imel več mreže v roki. Počutil se je svobodnejši, lahkotnejši. Franc je nadaljeval: »Še pet voženj imam, potem končam. Danes sem resnično zdelan. To spomladansko vreme človeka uniči. Pa še enkrat hvala za regrat.«

Avgust je hotel reči, da je zadovoljen, ker se je rešil regrata, pa ni utegnil. Franc se je zazrl v zeleno luč na semaforju, pritisnil na plin, prestave so zahreščale in avtobus se je počasi prevalil čez križišče.

Izstopila sta in počakala, da je avtobus odpeljal. Šele ko se je skrnil za ovinek, sta prečkala cesto in nadaljevala po levi strani cestišča proti okrogli svetilki, ki je razsvetljevala vhod gostilne »Pri knapu«. Merlot je pogledal na uro, suho je zakašljal in potisnil roke globoko v žepe dežnega plašča. Gospod Avgust se je ozrl nanj. Vedel je, da hoče Merlot nekaj reči. »Kaj pa je?« je vprašal.

»Morda bi bilo boljše, če bi šli sami?«

Gospod Avgust je ježno pogledal Merlota. »To pravite zdaj, ko sva že pri vratih.«

»Spomnil sem se, da bi moral biti ob devetih v ‚Evropi‘«

»Do takrat bova že v mestu. Ne bova se dolgo zadržala. Le pozdravila bova, spregovorila nekaj besed in odšla naprej v mesto.«

»Prav,« je rekel Merlot in še bolj stisnil svoj blok pod pazduho. Gospod Avgust je vedel, da še zdaj ni zadovoljen. Hotel mu je reči, da je tudi on želel ostati več časa ob Veroniki, da je hotel odnesti Gorazdu regrat, da je hotel povabiti na regrat Lenko. Da je pravzaprav on kriv, ker je vse to zamudil, saj ga je zadržal z risanjem in s tistimi krti, ki so tako smešno lazili po dnu jam. Pri misli na krte je nehote pogledal v tla, čez katere je metala luč nad vrati medlo svetlobo. Bile so le smeti. Nič živega se ni premaknilo med vrženim časniškim papirjem, senom in konjskimi odpadki. Skoraj vesel je bil, da ni zagledal nobenega krta, toda ko mu je pogled spet zdrsnil v temo za gostilno, kjer so se vlekla polja, se ga je polotil strah pred nečim neznanim, nedojemljivim. Začutil je, kako so se mu krti začeli počasi, ne da bi sam hotel (nasprotno, želel jih je pozabiti), zajedati v zavest. Nehote je spregovoril: »Ti krti. Ne morem jih pozabiti.«

»Tudi jaz ne,« je priznal Merlot. »Žejen sem za dva. Danes bi se najraje zapil. Odkrito vam povem, prav nič se mi ne ljubi v to gostilno, to bom storil le zaradi vas. Zmenjen sem za v ‚Evropo‘. Že ves dan sem mislil, kako se bom tam srečal z znancem, pa ste prišli vi in vse spremenili. Sicer pa je vseeno,« je še dodal Merlot, zamahnil z roko, češ saj se ne da nič pomagati, in stopil čez prag gostilne.

Gospod Avgust mu je sledil, jezen ker mu je Merlot skušal dopovedati, da se žrtvuje zanj. Še zadnjič je pogledal na smeti pred hišo, stopil za Merlotom k točilni mizi in se naslonil s komolcem nanjo.

V prostoru ni bilo nikogar. Tla so bila nastlana s papirjem in ogorki, stene vlažne, s temnimi madeži, po kotih pajčevina.

Merlot je tipal s pogledom po predmetih in nazadnje dahnil: »Svinjarija. Saj jih sploh ni!«

»So, slišim jih,« je rekel gospod Avgust in pokazal na dvodelna steklena vrata iz mlečnega stekla.

»Najprej bova nekaj popila tukaj, ker sem hudičevo žejen.«

»Prav, popila bova tukaj,« je rekel gospod Avgust. Zdaj ni bil več jezen. Že zato, ker je bil vesel, da so pogrebci res v prostoru za mlečnim steklom. Šaril je s prstom po mokri pločevini točilne mize in si želel le to, da bi že kdo prišel ter mu ponudil nekaj pijače. »Kje le so?« je zamrmral.

Takrat so se odprla vrata. V prostor je stopila debela točajka v črni obleki s kratkimi rokavi. Na trebuhu ji je visel majhen predpasnik. Lasje skuštrani, pod nosom redki brki. Mesnati prsti so se oprijemali vratov dveh steklenic. Skoraj presenečeno ju je pogledala in vprašala: »Želita?«

»Kaj bova?« je vprašal Merlot.

»Vino, črno.«

»Dvakrat po dva črnega,« je rekel Merlot in se zagledal v točajkine brke.

Točajka ju je spet preletela s pogledom, postavila steklenici na točilno mizo in natočila dva kozarca. Potem je kozarca postavila pred njiju.

V sobi za mlečnim steklom so zapeli »Vigred se povrne...«

Točajka je našobila ustnice in rekla bolj sebi kot njimi: »Spet pojejo. Prav lepo je napisano na steni PETJE PREPOVEDANO, tudi rekla sem jim, da ne smejo peti. Pa nič ne pomaga. Splôh te danes nihče ne posluša.«

»Vas?« je naivno vprašal Merlot.

»Drug drugega. Vi mene, jaz vas, midva ôba njega.« Pokazala je na gospoda Avgusta, »vsi trije spet ne poslušamo četrtega. To sem mislila... Pa ne zijajte v moje brke.«

Merlotu je postalo nerodno. Povesil je pogled, se nečesa domislil in rekel: »Sploh ne gledam vaših brkov, čeprav so zanimivi.«

Točajka se je zasmejala z visokim hreščečim glasom. »Šla bom v bolnišnico zaradi njih. Dajali mi bodo ženske hormone. Mene brki sploh ne motijo, nekaterim moškim sem z njimi še bolj zanimiva od drugih žensk. Toda šla bom kljub temu. Samo da se za nekaj časa rešim te luknje. Plačalo bo socialno.«

»Posebno čisto pa nimate,« se je zdaj oglasil gospod Avgust in takoj mu je bilo besed žal.

Točajka je jezno prestavila štefan. »Kaj pa mislite s tem reči, da smo umazani? Kdo pa posvinja? Vi, gosti. Jaz garam od jutra do mraka. Celo pometem opoldne, čeprav ni to moje delo, pa je zmeraj enako posrano. Pepelnike imate, košarico za smeti, vi pa mečete ogorke, cigaretne škatle, papir in vse drugo kar na pod. Seveda, potem sem pa kriva jaz. Vi ste packe.«

»Sele prvič sva tukaj. Pa tudi danes bi ne bila prišla sem, ko bi ne bila povabljen.«

»Kdo vas je povabil?«

»Pleteršnikovi.«

»Notri so in vaju čakajo. Matevž me je že nekajkrat vprašal, ali ga ni kdo iskal.« Zdaj je bila točajka prijaznejša. »Poznate Pleteršnikove? To so odlični ljudje. Sprva so se mi zdeli nekoliko bučni. Veliko govorijo in pojejo radi. Saj jih slišite. Ne morem jih pripraviti do tega, da bi spoštovali predpise.«

»Kakšne?« je vprašal Merlot, čeprav je vedel. Igral se je z napol praznim kozarcem.

»Na zidu lepo piše PETJE PREPOVEDANO. Nič se jim ne da dopovedati. Pojdita vendar k njim.«

»Najprej bova popila. In plačala,« je rekel Merlot.

»Jaz bom.« Gospod Avgust je segel po denarnico.

»Pustite,« se je nasmehnil Merlot in položil na mokro točilno mizo tri stotake, da so se prilepili na pločevino.

Točajka jih je spravila mokre v listnico.

Vrata z mlečnim steklom so se sunkovito odprla in med njimi je zakoračil v sobo možak, ki je bil govoril v avtobusu z gospodom Avgustom.

»Matevž, tovariša te čakata,« je rekla točajka in pokazala na prišleca. Potem je počakala, kaj bo.

Matevž je pogledal Merlota, se nekoliko zmedel, ko pa je pristal s pogledom na gospodu Avgustu, so se mu usta razširila do ušes. »Pozdravljeni, pa ste le prišli!« v dveh korakih je bil pri gospodu Avgustu in mu z vso silo stresel roko, tako da se je treslo vse Avgustovo telo. »Bal sem se, da ste pozabili. Pa ste le prišli. Zelo lepo.«

»Pripeljal sem znanca. Našla sva se na pokopališču.«

Matevž je premeril Merlota, se za hip ustavil na njegovem risalnem bloku in mu ponudil roko. »Dober večer! Tudi vi dobrodošli. Prav rad vas povabim na kozarček. Čim več nas bo, tem prijetnejše bo rajnkemu bratu.«

»Kako prijetnejše?« je vprašal gospod Avgust.

Matevž ga je z začudenjem pogledal, se zamislil, in ustnice so se mu spet skušale nasmejati. »Kako naj bi vam razložil? Rajnki brat je zelo rad srknil kozarček, pa mu bo zato prijetnejše, če bo pil v njegov spomin še kdo drug, ne samo mi svojci.«

»Saj je vendar mrtev. Kako naj mu bo prijetnejše?«

»To je težko razložiti. Če je prijetno nam, bo tudi njemu. Saj je še vedno pri nas. Meni se zdi, da sploh ni umrl, če se pogovarjam z vami o njem, se mi zdi, da je navzoč. To sem mislil reči. Me razumete?«

Gospod Avgust je samo prikimal. Spomnil se je, da mu je tudi Merlot povedal na pokopališču nekaj podobnega. Pa še zdaj ni prav razumel, ne Merlota, ne Matevža.

Medtem se je Matevž obrnil k slikarju: »Vi ste slikar?«

»Sem,« je rekel Merlot in stisnil blok pod pazduho.

»Že nekajkrat sem vas videl na pokopališču. Kasneje bi se rad nekaj pogovoril z vami. Zaradi grobnice.«

»Prav,« je rekel Merlot in popil ostanek vina.

Ko je Merlot postavil prazen kozarec na točilno mizo, je Matevž prijel oba za roki, tako da je bil sredi med njima, in smeje se pokazal na vrata. »Zdaj pa pojdimo k našim.«

»Petje je prepovedano,« še je oglasila točajka.

Matevž jima je namignil in se na široko zarežal: »Vedno gnjavi s tem. Pojdimo.«

»Petje je prepovedano!« se je zagnal za njimi točajkin hreščeči glas.

Stopili so v veliko sobo. Sredi nje se je vlekla dolga miza, ki je segala od enega do drugega konca sobe. Ljudje so sedeli na obeh straneh mize, se gledali z rokami, položenimi na kolenih, in peli. Končavali so zadnjo kitico in Matevž ju je zadržal pri vratih, ne da bi jima spustil roki. Počutila sta se kot otroka, ki ju mati ne spusti čez cesto.

Pleteršnikovi so zrl predse, odpirali usta in polnili sobo z žalostno melodijo. Nihče ni pogledal proti vratom, čeprav so vsi vedeli, da stojijo prišleci pred njimi. Ko so končali, je v sobo legla tišina. Ljudje so še vedno zrl predse, kot da bi se bili med petjem zasanjali.

»Pripeljal sem prijatelja!« je zaklical Matevž skozi molk.

Ljudje so se obrnili proti vratom in voščeni, mirni obrazi so zaživel. Na prej stisnjene, od petja utrujene ustnice je sedel smeh. Matevž je vzdignil Avgustovo roko, kot sodnik na boksarskem ringu. To je gospod...« Pogledal je gospoda Avgusta in iskal pomoč. »Gospod?«

»Avgust.«

»Matevž je zadovoljno pokimal. »Gospod Avgust.« In to je ... Zdaj je pogledal Merlota. »Gospod?«

»Mihael. Mihael Merlot. Slikar.«

»Mihael Merlot, slikar!« je veselo ponovil Matevž ter vzdignil Merlotovo roko.

Vsa družčina je zaploskala kot na povelje.

»Ugajata jim,« je skoraj skrivnostno rekel Matevž ter ju povlekel za sabo k mizi. »Malo prostora za naša prijatelja.«

Mlajši moški, majhne gibčne postave, je skočil od mize, stekel v kot, kjer so bili naloženi stoli, pograbil dva in pritekel z njima k mizi. Drugi so se pomaknili na levo in desno in naredili prostor.

»Prosim, kar tukaj sedita. Vi, goskod Avgust, na desno stran moje žene, semkaj.« Pokazal je na drobno žensko. »In vi boste na tej strani pri meni, gospod Mihael.«

Merlot je prikimal, hotel je že sesti, pa se ni mogel vzdržati. »Ponavadi me kličejo Merlot. Ime Mihael se mi zdi nekoliko čudno. Nisem ga vajen.«

»Prav. Oprostite, gospod Merlot, Sedite, prosim.«

Merlot je sédel, pogledal ženico in dejal tiho. »Jaz sem Merlot.« Po izgovorjenih besedah se mu je zazdelo, da bi lahko bil ostal tiho, ker mu je ženica smeje se odgovorila: »Vem. Poznam vas s pokopališča. Že nekajkrat sem vas videla, kako rišete ali slikate. Jaz sem njegova žena, Tereza mi je ime. Tereza Pleteršnik. Mi vsi smo Pleteršniki.« Z roko je pokazala po ljudeh. »Bilo je osem bratov. Zdaj jih je še šest. Eden se je ponesrečil v Bosni. Drugega smo danes pokopali. To je bil Ivan, Angelin mož. Velika in močna družina smo.« V glasu je bilo čutiti ponos. Vsa družčina se je tiho pogovarjala, toda Merlot je opazil, da je bilo to pogovarjanje le pre-tveza. Vsi so prisluškovali Terezinim besedam in škilili k sredi mize.

Matevž je prijel mladeniča, ki je prinesel stole, za ramo. »Gustelj, prinesi še dva kozarca.«

Ta je samo pokimal in stekel iz sobe. Matevž je sedel zraven gospoda Avgusta. Ko je Gustelj pritekel nazaj s kozarci, je Matevž razložil. »Gustelj je najmlajši, čevljar. Drugače smo vsi monterji. Mislim, da sem vam že pravil o tem. Zelo je uren. Že peto leto tekmuje v krosu. Le on še ni oženjen.« Pazljivo je natočil kozarca, ženi in sebi pa pritočil. Kozarci so bili polni.

Tiho žlobudranje je utihnilo. Vsi so se zazrli v Matevževo roko. Matevž je vzdignil kozarec in roke drugih so kot na povelje prijele svoje. Matevž je vstal, kozarec je držal pred sabo, oči uprte v prazno steno nasproti. »Dragi bratje, popijmo v spomin na našega Ivana!«

»Popijmo, popijmo,« so odgovorili v zboru.

»Popijmo v spomin našega Ivana, ki nas je danes zapustil.«

»Popijmo, popijmo.«

Popijmo v spomin našega Ivana, ki je še vedno z nami.«

»Popijmo, popijmo,«

»Popijmo v spomin našega Ivana, ki bo vedno z nami!«

»Popijmo, popijmo,«

Matevž je počasi zanesel kozarec k ustom. Ko se je steklo prilepilo na debele ustnice, je sunkovito nagnil kozarec in v enem samem dušku popil. Potem je postavil kozarec trdno na mizo.

Takrat so izpili tudi drugi, žene in možje, v enem samem požirku, do dna. Ko so postavili kozarce predse, so sedli. Za hip je bilo tiho, potem se je nenadoma začelo govoriti glasno vsehprek.

Gospod Avgust je gledal svoj napol prazni kozarec, poškilil je k Merlotu in opazil, da tudi ta ni izpil do dna. Matevž je ujel njegov pogled. Pokazal je na kozarec. »Popijte! Če pijemo v spomin, se mora popiti do dna. Tak je običaj.«

Gospod Avgust je molče pokimal, namignil je Merlotu in oba sta kar se da hitro izpraznila kozarca. Preplašena sta obredla z očmi družbo in se končno oddahnila, kajti nobeden se ni zmenil zanju. Ustnice ljudi so se premikale, kot da bi imeli v ustni duplini kroglico, ki bi se morala venomer vrteti. Besede so se trle med sabo in zdelo se je, da bi hotel vsak preglasiti vsakega.

Matevž je opazil njuna pogleda, ki sta se oprijemala pregibajočih ustnic navzočih. »Pogovarjajo se.«

Gospod Avgust je pokimal. Čeprav so se mu Matevževe besede zdele neumne, ker je tudi sam videl, da se ljudje pogovarjajo, je vprašal: »Kaj? O čem se pogovarjajo?«

Matevžu so se v začudenju razširile oči: »O pokojniku vendar. Nocoj se MORAMO pogovarjati o pokojniku.« Zdaj se je Matevž komaj opazno nasmehnil, prizanesljivo pokimal gospodu Augustu in se ozrl k Merlotu. Položil je svojo veliko dlan na Merlotovo roko in rekel: »Da, že prej sem vam mislil reči, lahko bi nam pomagali.«

»Komu, s čim?« je vprašal začuden Merlot in skušal rešiti svojo roko izpod Matevževe dlani.

Matevž se je za hip zmedel, zakašljaj in pojasnil: »Za grobnico gre. Želeli bi ... mi vsi ...« Zamahnil je z roko po omizju. »Želeli bi, mi vsi, da bi naslikali našo lepo grobnico.«

Merlot je rekel skoraj zamišljeno: »Grobnico?«

»Da, našo grobnico. Saj veste, kje je, ob zidu.«

»Da, vem. Maloprej sva bila tam z gospodom Avgustom.« Merlot se je začel poigravati s kozarcem. Ovlažil si je ustnice: »Le ne vem, ali bi vam bilo moje slikanje všeč. Pa tudi naročil ne sprejemam rad.«

Zdaj je padla na Merlotovo roko še druga Matevžova dlan. »Poslušajte, grobnico nam morate naslikati! To je za nas zelo pomembno. Popolnoma vam zaupamo. In plačali bomo tudi dobro.«

Merlot je čutil na roki Matevževe težke dlani kot velik ploščat kamen, topel od poletnega sonca. Znova se je skušal rešiti prijema, ko pa je sprevidel, da je to nemogoče, so mišice na roki popustile in se predale Matevževim dlanem. Vendar se je še vedno skušal izmakniti naročilu. »Veste, jaz ne slikam realistično. Ne bi vam bilo všeč, kar bi naslikal.«

Matevž ga ni razumel. »Realistično, ali nerealistično, naslikajte, kakor veste in znate. Mi bomo zadovoljni in tudi hvaležni vam bomo za to.«

»Zakaj pa je ne fotografirate? Lahko naročite barvno fotografijo, lepo povečano.«

Matevž je sunkovito zmajal z glavo. »Ne, tega nočemo. Želimo imeti pravo umetniško sliko. Fotografij imamo že dovolj. Veste, grobnica je za nas zelo pomembna. Prav grobnica združuje našo številno družino. Privolite vendar! Za vas to ni težko, saj ste študirali slikarstvo.«

»Rekel sem vam, da zelo nerad sprejemam naročila. Slikam tisto, kar je meni všeč in nič drugega.«

»Ne boste rekli, da vam naša grobnica ni všeč!« je užaljeno rekel Matevž. »Poslušajte, naredite nam to uslugo! Slika naj bi bila približno take velikosti.« Matevževe dlani so se odlepile od Merlotove roke in zarisale v zraku kvadrat.

Merlot je kar se da hitro umaknil roko z mize in jo skril pod prt. Z občutil je olajšanje, oddahnil se je in se skoraj veselo zagledal v Matevževe roke, ki so še vedno visele v zraku nad kozarci.

»Približno tako,« Matevž je spet zarisal četverokotnik, potem so mu roke padle na mizo.

»Pa jim naredite sliko, Merlot,« se je zdaj oglasil goskod Avgust.

Merlota je za hip zjelo, ker se je gospod Avgust vmešal v pogovor, toda le za hip, takoj nato je rekel: »Prav, naredil vam bom sliko, toda ne smete me priganjati. Ko jo bom končal, bom povedal.«

Matevžev obraz se je razlezel in še malo prej stisnjene ustnice so zarisale polkrog. Z vso močjo je udaril Merlota po ramenu, še preden se je ta utegnil umakniti, in vzkliknil: »Tako se govori, gospod Merlot! Vedel sem, da boste uslišali mojo prošnjo. Še enkrat se vam zahvaljujem. Iz vsega srca, iz vsega srca.« Matevž ni vedel kam z rokami, mahal je pred sabo, kot da bi želel objeti vsakega posebej. »Poslušajte, ljudje!« Vstal je, glave, ki so se prej gugale na levo na desno s pregibajočimi se usti, so zdaj one-mele in oči so se zagledale v Matevža. »Poslušajte, ljudje, gospod Merlot nam bo naslikal NAŠO grobnico. Obljubil je.« Prsti so pristali na miznem prtju.

Sorodniki so se za hip spogledali, obrazi so zaživel, prostor je napolnilo ploskanje.

Merlot je naskrivaj pogledal gospoda Avgusta, in ko sta se jima pogleda srečala, je skomignil z rameni, kot da bi se gospodu Avgustu želel opravičiti za položaj, ki je nastal v prostoru zaradi njegove privolitve.

Gospod Avgust mu je ohrabrujoče pokimal, se nasmehnil in tudi sam nekajkrat udaril z dlanjo ob dlan.

Merlot je skomignil z rameni, ni se mogel rešiti nelagodnega občutka, da je vse to, kar se dogaja, smešno, igrano, da nima nobene prave zveze s temno sivo grobnico in s pokojnikom, ki so ga popoldne pokopali. Zdaj mu je bilo skoraj žal, da je privolil.

Matevževa žena je vzkliknila: To ste lepo naredili! Prava sreča, da ste prišli z gospodom Avgustom.« Pogledala je gospoda Avgusta. »Tudi vam se moramo zahvaliti, ker ste ga pripeljali. Kdo ve, kdaj bi se drugače srečali z gospodom Mihaelom. In kdo ve, ali bi imeli dovolj poguma za

tako prošnjo.« Spet je zaploskala, toda nje plosk je bil osamljen, zapoznala ptica nad tihim poljem.

Matevž jo je skoraj začudeno pogledal, sedel je, prijel kozarec in ga vzdignil proti Merlotu: »Na zdravje, gospod Mihael...«

»Merlot,« mu je skočil ta v besedo.

»Oprostite, gospod Merlot. Še enkrat, na zdravje!«

Ko so bili kozarci spet na mizi in so jih tisti, pred katerimi so bile steklenice, znova napolnili, je prišel k Matevžu Gustelj. Sklonil se je nad Matevža in rekel: »Mislim, da je že čas. Ura je osem. Lahko bi začeli.«

Matevž je pogledal na svojo uro, kot da bi Gusteljnu ne verjel. »Resnično, vsak hip bo osem.« Potrkal je s kozarcem ob steklenico in vzkliknil: »Ljudje vsak čas bo osem. Mislim, da bi lahko šli za hišo.«

»Seveda, za hišo moramo, če ne, bomo pozni,« se je oglasila Matevževa žena.

Ljudje so začeli vstajati in pritrjevati s kimanjem glav in s kratkimi stavki, ki so padali med prestavljanje in ropotanje stolov.

Avgust in Merlot sta še vedno sedela, ne da bi vedela, kaj bi.

Matevž je že stopil proti vratom. Pogledal je nazaj in šele tedaj opazil, da gosta sedita. »Gospod Avgust, gospod Merlot, prosim, kar z nami. Balina! gremo. Vstanita!« Zadnje je zvenelo kot povelje, in to ni bilo gospodu Avgustu prav nič všeč.

Spogledala sta se, vstala in se pridružila ljudem, ki so rinili k vratom.

Skupina se je prerinila v točilnico in nadaljevala pot skozi zadnja vrata, po ozkem hodniku mimo stranišča in slednjič prišla na prazno dvorišče z balinališčem. Ljudje so obstali ob steni gostilne in se tiho pogovarjali, pogledi so jim vedno znova uhajali k Matevžu, ki je nekaj pripovedoval svoji ženi. Med vrati se je pokazala točajka. Radostno je gledala Pleteršnike, z rokami globoko v žepih predpasnika, tako da ga je potiskala pod debeli trebuh.

Od nekdaj je pritekel Gustelj in dejal: »Ne vem, kje so krogle.«

Namesto Matevža se je oglasila točajka. »Tam v kotu, v zabojčku!«

Gustelj se je zagnal v kot, zgrabil zabojček in ga prinesel k balinališču.

»Še luč!« je rekel.

Točajka se je izgubila v veži. Že naslednji hip so se nad balinališčem prižgale luči in steptana zemlja balinišča je dobila barvo prežganja.

Možje so pohiteli k zabojčku. Kot na povelje so segli vanj, tako da so se jim ramena dotikala in so bili podobni velikemu črnemu cvetu. Vendar so se takoj vzdignili in se odmaknili od zabojčka.

Ženske so ostale ob steni gostilne.

Matevž je stopil h gospodu Avgustu in Merlotu. »Balinali bomo. Ivan je tako rad balinal. Zato tudi balinanje spada k pogrebščini. Pleteršniki balinamo vsak teden, ob sredah. Pridita, zelo dobro balinamo.« Nasmehnil se je in pokazal z glavo na balinišče. Možje so stali raztreseni po dvorišču, vsak s svojo kroglo v desnici. Ko se je Matevž napotil k balinišču, so se tudi možje odlepili od dvorišča in mu sledili. Ženske so molče ostale ob

steni. Gospod Avgust se je sprva obotavljal, potem je tudi sam zakoračil proti balinišču in za njim še Merlot.

»Micka, prinesi nekaj vina!« je zaklical Matevž proti vratom.

Točajka je še vedno stala med vrati: »Koliko?«

Matevž je za hip pomislil. »Štiri litre.« Potem je pogledal gospoda Avgusta in Merlota. »Vsak igra zase, da boste vedeli.« Tako nato je vrgel balinec. Krogla se je odvalila na spodnji del balinišča in Matevž je ostal prelomljen v telesu, dokler balinec ni obstal. Pogledal je brate, se obrnil k ženam in dejal: »Pa začnimo v Ivanovem imenu.« Pomeril je na balinca in vrgel kroglo. Krogla se je približevala cilju, vedno počasneje, dokler ni z zadnjimi močmi poljubila balinca.

»Odlično!« je vzkliknil Gustelj z žarečimi očmi.

Točajka je prinesla polne steklenice, ženske pa so vzele s kota dvorišča stole in sedle. Gospa Tereza je napolnilna kozarce.

Matevžev brat Tine je zbil balinca.

Matevžev brat Franci je kroglo bližal in bil najbližji.

Matevžev brat Slavko je zbil Francijevo kroglo in zdaj je bil najbližji Tine.

Matevžev brat Štefan je bližal. Krogla se je dotaknila balinca.

Zadnji je bil na vrsti Gustelj. Bratje so se umaknili na stran, nekateri so šli na spodnji konec balinišča. Gustelj je dolgo gledal v kroglo, zbrane okoli manjšega balinca. Potem se je odločil, globoko se je pripognil klečnil v kolenu in bližal. Krogla se je počasi odkotalila proti spodnjemu delu balinišča. Ko je bila na polovici, pa je sredi balinišča pred krogkami stepana zemlja zaživela. Vsi so prav dobro videli, kako se vzdiguje kupček. Krogla je pripolzela do njega, zadela obenj in spremenila smer. »Vraga!« je zaklical Gustelj in stekel za kroglo, ki se je ustavila na samem robu balinišča ob deski. Možje so stopili v balinišče, gospod Avgust in Merlot sta pohitela za njimi in se vključila v krog, ki je nastal okoli kupčka. Ta je začel pokati in se širiti, dokler se nista med drobci zemlje pokazali krtovi nožici in smrček, ki je rinil na površje.

»Krti, tudi tukaj!« je preplašeno vzkliknil gospod Avgust in si nehote položil dlan na usta.

Možje so se za hip ozrli nanj, pa so se spet zagledali v živalco, ki se je prerila na površino.

»Pokvaril nam je igrišče,« je rekel Matevž, Gustelj pa: »Ta je kriv, da nisem mogel približati, prekletó.« Skočil je v središče kroga in z vso silo brcnil živalco. Ta je udarila v Tinetovo nogo, padla na tla in skušala zbežati. Toda Gustelj je brcnil vdrugeč in živalca je zletela čez rob balinišča v travo. Gustelj je stekel za njo.

Gospod Avgust je videl, kako se je s čevljem dotaknil negibne žametne kroglice. »Tega ne bi bil smel narediti,« je skoraj šepnil.

Gustelj se je ozrl proti možem: »Crknil je.« Njegov smejoči se obraz je bil prilepljen na globoko temo spečih sadovnjakov, skladišč in njiv.

Gospod Avgust je pohitel h Gustlju, ga stresel za rokav in vzkliknil: »Tega bi vendar ne bi bili smeli storiti! Nič žalega vam ni storil.«

Gustelj, za glavo večji od gospoda Avgusta, se je otresel njegovega prijema in prej režeči se obraz se mu je podaljšal v rumenkasto melono. »Zaradi njega nisem mogel približati. Sicer pa, zakaj se jezite, saj je vendar samo krt.«

»Pa ne navaden krt. To vam rečem. Pa tudi sam ni, vse polno jih je. Tam!« Avgust je pokazal s tresočo se roko v temo, kot da bi jo hotel s kazalcem prebosti.

»Neumnost,« je rekel Gustelj in odšel nazaj k balinišču, kjer so stali možje.

Gospod Avgust je ostal sam ob krtu. Pogledal je Merlota in opazil, da ta komaj prikriva smeh, ki mu je silil na dan med stisnjenimi ustnicami. To ga je spravilo iz ravnotežja, stekel je k Matevžu in spet pokazal v temo. »Res je tako, kot sem rekel, gospod Matevž. Sami se lahko prepričate. Vse polno jih je polno in tudi na pokopališču sva jih videla. Celo na vaši grobnici sva našla enega!«

»Na grobnici?« Matevž ga je prijel za ramo. »Je to res?«

»Vprašajte gospoda Merlota.«

Merlot se je oglasil, ne da bi čakal na vprašanje: »Resnično. Izpod venca je prilezel.« Smeh se je čutil v glasu, čeprav je Merlot skušal biti resen.

Matevž se je zagledal v temo, potem pa odhitel v hišo, in za njim so se začeli gnesti tudi drugi Pleteršnikovi, tako da sta na dvorišču ostala gospod Avgust in Merlot nenadoma sama.

Gospod Avgust si je obrisal z robcem potno čelo in zamajal z glavo. »Ne verjamejo.«

»Verjamejo, pa še kako,« je rekel Merlot in pokazal na mizo s polnimi kozarci. »Srkniva ga kozarček. Ne bo nama škodilo.«

Gospod Avgust je molče prikimal in mu sledil do mize. Ko sta popila, se je med vrati pokazal Matevž in za Matevžem drugi. Zagnali so se naravnost proti temi, in ko so bili na njenem robu, so jim v rokah zasvetile žepne svetilke. Možem so sledile žene in tudi te so imele v rokah svetilke.

Gospod Avgust in Merlot sta stekla do prvih sadnih dreves. Pleteršniki so se razkropili po temi. Slišala sta njihove osamljene ostre klice in gledala v rumene kroge, ki so se zaganjali med sadnim drevjem in njivami. Vedno globlje so se luči pogrezale v temo, krogi so postajali manjši in klici slabotnejši. Včasih se je svetloba oprijela tal, plaval nad njimi in se spet zagnala naprej. Bili so velike kresnice.

»Saj so ob pamet!« je vzkliknil gospod Avgust. »Kaj vendar počenjajo?«

»Prav pošteno ste jih prestrašili. Ne bi jim bili smeli povedati o krutih.«

»Zdi se mi, da niso prestrašeni. Le radovedni.«

»Kljub temu ste jim pokvarili zabavo.«

»Pogrebščino, ste mislili reči.«

»Pa pogrebščino, če tako želite. Po moje se Pleteršniki vedno zabavajo. Celo na pogrebih. Veselo sorodstvo, bi rekel.«

»Kam pa so zbežali?« se je oglasilo za njima.

Obrnila sta se in zagledala sredi dvorišča točajko.

»Tam, na polju so,« je rekel gospod Avgust in pokazal proti tavajočim lučem.

»Saj lahko, kajne,« je rekla točajka in prijela kozarec.

»Seveda, na zdravje,« je rekel Merlot in šel k mizi, ker se mu je zdelo, da se je dovolj nagledal pleteršnikovskih luči, ki so se lovile po polju. Ko je popil kozarec, je zaklical gospodu Avgustu: »Moral bi v 'Evropo'. Čakajo me.«

Avgust je pokimal in se počasi približal. Zazdelo se mu je, da bi bil storil veliko bolje, ko bi ne bil prišel na Pleteršnikovo pogrebščino. Zda bi bil pri Gorazdu, poslušal njegove šale ali pa gledal televizijo. Bil je pričnan, da je ta večer poln krtov, izgubljen in da nima nič skupnega z izrednim dnevom, ki ga je doživljal popoldne doma. Noge so mu težke drsele po dvorišču posutem s peskom, v mišicah je čutil utrujenost, v ustih grenak okus. Potem se mu je še zazdelo, da je pokvaril večer tudi Merlotu, da Merlot to ve in prav zaradi tega sili v 'Evropo'. »Tega sem kriv jaz, ker sem vas povabil. Tega bi ne bil smel storiti.«

Merlot se je zarežal na glas. »Kaj pa govorite človek božji! Ko bi ne bil želel z vami, ne bi bil šel. Pleteršniki me pa prisrčno zabavajo.«

»To so odlični ljudje, samo peti jih ne morem odvaditi,« se je vmešala točajka. »Za vse se zanimajo. Matevž je najpametnejši med njimi. Celo član delavskega sveta je.«

»A, kje?« je zinil gospod Avgust, čeprav ga ni to prav nič zanimalo.

»Pri Konstruktorju. Vsi so zaposleni pri Konstruktorju, tu čez.« Točajka je pokazala z roko proti polju.

V temni luži noči so se svetlikale luči Pleteršnikovih pogreznjene v njeno mastno gostoto, pa ne za dolgo. Nenadoma so zafrfotale, zaplesale in pohitele proti sadovnjaku in hiši, ter se s svojo svetlobo oprijele sadnega drevja. Opotekale so se med lesenim stebriščem, dosegle travnik pred dvoriščem in se spojile z njegovo svetlobo. Izza luči so vzklikli Pleteršniki. Na robu svetlobe so za hip obstali, kot da bi si pomišljali, ali se jim izplača priteči na razsvetljeno gostilniško dvorišče. Toda Matevž je zakoračil proti gospodu Avgustu, Merlotu in točajki, in drugi so mu sledili. Niso hiteli kot doslej, skušali so se kazati neprizadete, brezskrbne, vendar niso mogli zakriti razburjenja, ki jih je stresalo.

Matevž je že od sadovnjaka naprej premišljal, kaj bo dejal gospodu Avgustu. Besede si je natančno zarisal pred oči, videl jih je, bral, ponavljal, toda ko je obstal pred mizo s steklenicami in kozarci, ko je že odprl usta in hotel zdrdrati vnaprej pripravljeni stavek, ga je prehitel Merlot.

»Upam, da ste se tudi sami prepričali, kajne?« S smejočim se pogledom med priprtimi vekami se je plazil od obraza do obraza.

Matevž je pozabil na pripravljene besede, ustnice so se odlepile druga od druge, toda beseda, ki je hotela na plano, se je zagozdila med zobmi. Matevžev že tako rdeči obraz je postal modrikast od napora, pogledal je na desno, na levo, in skašal ujeti pomoč, pa brez uspeha, ker so se oči sorodnikov izmikale njegovemu prosečemu pogledu. Potacal je po pesku, da je ta zaškrabljal, in skomignil z rameni.

»Mislim o krtih. Hotel sem vas vprašati, ali ste jih videli. Tam.« Merlot je pokazal v temo za njihovimi hrbti.

Glave so se kot na povelje obrnile v smer Merlotove roke in Gustelj se je celo zasukal v krogu na levo, kot da bi bil pri vojaki. Toda takoj nato je spet stal z obrazom proti Merlotu. Dahnili so: »Prav imate. Videli smo jih. Nekaj krtov in še več krtin.« Začel je mahati z rokami. »Tam, tam, tam. Povsod. Vse polje jih je polno. Vse skupaj se mi zdi zelo čudno...«

»Da, Gustelj ima prav!« se je slednjič posrečilo Matevžu.

Sorodniki so se zganili, zakrtili z rokami, nekateri so se dotaknili sosedovega ramena, drugi so se pomaknili k mizi, ustnice so se tresle in luči so šarile po steklenicah, po kozarcih in trebuhih gospoda Avgusta, Merlota in točajke.

»Da, Gustelj ima prav. Veliko krtov je na polju.«

»Še več krtin.«

»Naštel sem jih čez deset.«

»To je vendar nekaj nemogočega, toliko krtov.«

»Nič posebnega ni. Nekaj več jih je kot sicer.«

»Je, je nekaj posebnega.«

»Potem moramo kaj ukreniti.«

»Morali bi prigrasiti.«

Merlot ni več vzdržal: »Kam prigrasiti?«

Prepletajoči se glasovi so na mah utihnili, luči v rokah okamenele.

»Kam prigrasiti?« je ponovil gospod Avgust, ker se mu je zazdelo, da se mora tudi sam oglasiti.

»Na milico, morda na milico,« je spregovoril Matevž in pogledal svojo ženo. Ta mu je brez pomišljanja pritrdila.

»Milica nima nič opraviti s krti,« je dejal Gustelj. »Krti niso ljudje.«

»Prigrasiti moramo na občino,« je rekel Tine.

Oglasila se je točajka: »Občina je zaprta.«

»Ničesar ne moremo storiti. Pa tudi, zakaj bi? Krti nimajo ničesar opraviti z nami in mi ne s krti,« je pribil Gustelj, vzdignil s tresočo se roko najbližji kozarec in na dušek izpil.

Ze naslednji hip je večina moških stegnila roke po kozarcih. Gospod Avgust je opazoval podaljšane vratove, na katerih je ob vsakem požirku zaigralo adamovo jabolko. Nenadoma mu je postalo mučno sredi teh komaj znanih ljudi in nelagodni občutek se mu je še povečal ob pomisli na to, da jim ne more povedati o krtih nič pametnega, da jim ne more razložiti, zakaj so se pokazali, zakaj jih je toliko. Približal se je z ustnicami Merlotovemu ušesu in šepnil: »Najboljše je, da greva. V 'Evropi' vas čakajo.«

»Potrpite še malo,« je odvrnil Merlot in čakal, da so možje položili kozarce na mizo, ter jim rekel: »Preveč ste vznemirjeni zaradi krtov.«

»Prav nič nismo vznemirjeni,« Matevž je preletel z očmi sorodstvo.

»Res je, prav nič,« je to mrmraje ponovilo.

»Tega vam ne verjamem,« Merlot se je nasmehnil. »Celo svetilke ste zaradi vznemirjenja pozabili ugasiti.«

Ljudje so osupli pogledali v svoje roke in svetilke so ugašale druga za drugo, da se je sredina kroga potopila v mrak.

»Pozabili smo,« se je opravičil Matevž.

Pleteršniki so se drug za drugim trgali iz strnjene skupine in se izgubljali v gostilniški veži. Matevž je medtem, želeč, da bi spremenil vsebino pogovora, začel pripovedovati, kako se je rajnki brat Ivan pred štiri dni ponesrečil. »Bil je visoko prav na vrhu konstrukcije. Se zdaj ne vem, kako se mu je to pripetilo. Toda zdi se mi, da je morala biti traverza mokra, pa mu je spodrsnilo. Ko bi bil vsaj privezan! Pa ni bil. Nikoli si ni hotel pripeti varnostnega pasu, čeprav je to predpisano. Bil je odličen monter in podjetje ga bo imelo še dolgo v lepem spominu.« Sele ko je končal, je opazil, da so ostali na dvorišču le gospod Avgust, Merlot in točajka. »Gotovo se odpravljajo domov.« Skušal se je nasmehniti. »Ti krti so nas popolnoma vrgli iz tira. Mislim časovno. Do zdaj bi bili lahko že končali partijo balinanja. Celo zapeli bi bili lahko.«

»Petje je prepovedano,« se je oglasila točajka.

Matevž jo je ježno pogledal: »Marsikaj je prepovedano. Spati vsak dan z drugim dedcem je tudi prepovedano.«

»Kje pa to piše?« se je zarežala točajka.

»Ti bom že pokazal kje.« Matevž je prijel gospoda Avgusta za rokav. »Pojdimo, tovariša.«

Gospod Avgust se je dal skoraj zadovoljen vleči k vratom. Točajka jih je še pred vhodom prehitela in jezna zaloputnila kuhinjska vrata.

V sobi so se mleli glasovi. Žene so imele opraviti s torbicami in mrežami, možje so nazdravljali drug drugemu, ali pa tudi brez nazdravljanja zlivali vase pijačo, boječ se, da je ne bi ostalo kaj na mizi.

Matevž je bil videti nad vsem tem presenečen. Skakljal je z očmi od sorodnika do sorodnika, kot da bi premišljal, koga naj bi poklical. Vendar se sploh ni mogel odločiti, da bi katerega poklical, rajši se je obrnil k gospodu Avgustu in Merlotu ter pokazal na stole. »Sedita, prosim. Danes ni vse skupaj ničemur podobno. Tako lepe pogrebščine imamo ob drugih prilikah. Vse je ORGANIZIRANO. Tu, zdaj, pa ni nobenega reda.« Z utrujeno roko jima je razočaran natočil kozarca. »Za Ivana,« je rekel s tujim glasom. Nista si še utegnili primakniti kozarca k ustom, ko je Matevž že postavil svojega praznega na mizo. »Naj vaju ne motijo. Zdi se mi, da ste imeli le nekoliko prav, gospod Mihael.«

»Merlot,« je popravil slikar.

»Oprostite, gospod Merlot. Resnično vznemirjeni so. Doživeli so nekaj novega, česar niso pričakovali, in zdaj se ne znajdejo. Toda skušal bom spraviti zadevo v normalni tek, tako kot smo si jo zamišljali pred neljubim dogodkom s krti. Človek mora vedno živeti načrtno, po natanko določenem redu. Le tako se ogne presenečenjem.«

»Niste nikoli presenečeni?« je vprašal Merlot.

Matevž se je zmedel. Pogledal je po ljudeh, se pilepil z očmi na prazno steno in dejal: »Že že, toda moja presenečenja so manjša in tudi možnost presenečenj je manjša kot na primer pri vas.«

»Uživam ob presenečenjih,« se je zarežal Merlot na glas.

Ljudje so ga radovedno pogledali.

»Da, mislili ste na ljuba presenečenja. Vendar je teh v življenju dosti manj kot neljubih. Kolikokrat sem si želel, da bi bil presenečen, prijetno presenečen pri loteriji. Pa se mi nikoli ni posrečilo. Nazadnje sem igranje opustil. Poglejte, pred štirimi dnevi pa neljubo, neprijetno presenečenje, ko je zdrsnil s traverze naš ljubi Ivan. In še nekaj je. Če človek živi z vnaprej zarisanim redom, ni odvisen od golega naključja. Svobodnejši je, sam svoj gospodar. Ima občutek, da dela, kar sam želi.«

»A, vi delate samo to, kar sami želite?« Merlot je komaj zakril roganje.

»V danih možnostih. V danih možnostih, seveda.«

»Kaj bi morali počenjati zdaj, tukaj? Po vašem načrtu, mislim.«

»Takoј vam bom povedal,« se je razveselil Matevž, segel v žep, našel skrbno zložen listek, ga razširil, spolzel s kazalcem do enaindvajsete točke in prebral. »Petje priljubljenih Ivanovih pesmi.«

»In kaj počenjate zdaj?«

»Takoј bomo začeli.« Matevž je vstal in zaploskal. Glasovi so utihnili, oči so se zagledale v Matevžovo žiroko postavo. Gustelj se je zagnal čez sobo, podrsal po tleh in sedel k Matevžu.

»Matevž, domov hočejo.«

»Ne.«

»Res je, Matevž. Pozno je že. Pa tudi ti krti nas skrbijo.«

»Krti so samo krti. Kaj naj bi vas skrbeli? Saj moramo še zapeti.« V Matevževem glasu se je čutila jeza.

»Zapeli bomo drugič. Danes moramo domov. Vsaj midva s Tinco. Slabo ji je.«

»In drugi. Želite domov tudi drugi?«

»Da, šli bi domov,« se je zdaj oglasil Slavko in še dodal: »Tako smo se zmenili.«

»Zmenili, brez mene. Jaz sem vendar zdaj, ko ni več ljubega Ivana, najstarejši. Kako ste se mogli zmeniti brez mene?« je zaklical Matevž.

Ženske so sklonile glave nad svoje torbice, možje niso vedeli kam z rokami.

Gospodu Avgustu je postalo nerodno in najrajši bi se bil neopazno odkradel iz sobe. Zazdelo se mu je, da bi z Merlotom ne smela biti zraven ob pogovoru, ki se je vlekel na robu prepira. Ozrl se je k Merlotu in pokazal na vrata, Merlot pa je zmajal z glavo in se tiho nasmehnil. S strahom je gospod Avgust pogledal navzgor v Matevžev modrikasti obraz, boječ se, da je ta opazil slikarjeve smejoče se ustnice. Oddahnil se je, ko je videl, da Matevž polzi s pogledom po bratih in njihovih ženah. Toda občutek, da je v sobi odveč, se ni mogel rešiti iz njegove zavesti.

»Saj moramo vendar še zapeti!« je spet vzkliknil Matevž. Hripavi glas je zatrepetal v molk sobe in omahnil.

Sprva ni nobeden odgovoril. Matevž je že hotel reči še nekaj, da bi jih vendarle prepričal o nujnosti petja. Vendar, komaj je odprl usta, že je vstal Tine, zakrilil z rokami in vzkliknil: »Matevž, razumi vendar, moramo domov. Čez sedem dni imamo sedmino, pa bomo takrat kaj več zapeli. Brez tebe smo se zmenili, ker te pač ni bilo v sobi. Saj si ostal na dvorišču.«

»Toda lahko bi me bili poklicali! Jaz sem zdaj najstarejši. Neki red mora biti. Brez reda ne gre, dragi bratje, ne gre!«

»Nismo tega storili zanalašč. Moral boš pač oprostiti. Domov pa MORAMO. Saj imamo vendar otroke.«

»Tudi jaz imam otroke. Kaj pa Ivan, kaj pa Ivan?«

Vdova je zahlipala v robec. Njen cvileči glas je rezal nastalo tišino in težko dihanje razburjenih ljudi.

Matevž je z začudenjem v očeh pogledal vdovo. Roke so mu omahnile in dlani padle na mizni prt. Počasi je prikimal, toda glava je ostala povesena, oči uprte v roke oprte na mizo. »Da, seveda, res je najboljše, da gremo domov. Jutri se bomo pomenili. Po šihu.« Noge so mu klecnile in sesedel se je na stol, ne da bi vzdignil pogled.

Ljudje so začeli vstajati. Nobeden ni več spregovoril. Slišalo se je le ropotanje stolov in prepletajoči se koraki, ki so skušali biti čim tišji.

Gustelj se je nagnil k Matevžu in tiho dejal: »Matevž, jaz bom ostal, če želiš.«

Matevž je utrujeno vzdignil glavo, se nasmehnil in rekel: »Prav, če želiš. S Terezo morava čakati Ignaca. Te bomo že potegnili do doma.«

»Seveda,« se je prvič oglasila Matevžova žena in prijela moža za roko. »Ne zameri jim, Matevž. So pač nekoliko v skrbeh. Na sedmini bo pa drugače. Mislim, da so res krivi krti.«

»Krti so samo krti,« je spet pribil Matevž. Potem je pogledal proti Merlotu in gospodu Avgustu. Skušal se je nasmehnuti. »Moram vama priznati, da sem nekoliko presenečen. Tako nenadoma je prišlo. Ne maram presenečenj, ker se težko v hipu prilagodim. Nisem pričakoval, da se bodo vedli tako. Morata mi oprostiti. Mislim, da bo prijeten večer. Na sporedu smo imeli še balinanje, pripovedovanje dogodivščin, ki so bile vezane na našega ljubega Ivana, in nazadnje še petje. Ko bi bil vedel, da se bo tako izteklo, bi vam bil prihranil ta večer z nami. Povabil bi vas drugič.«

Gospod Avgust je vedel, da mora Matevžu kaj reči. Počutil se je skoraj nesrečnega, in medtem ko je tuhtal, kaj naj mu reče, mu je misli presekal spomin na popoldan, na sonce, na smotko, na stopnišče in Lenko. In ta spomin ga je naredil resnično nesrečnega, ker nenadoma ni mogel doumeti, da sedi zraven zagrenjenega Matevža in posmihajočega se Merlota. Pogled mu je sledil Matevževe brate in njihove žene, ki so se prerivali pri obešalniku ter iskali svoje površnike in plašče. »Včasih je boljše, da človek nima preveč sorodstva.«

Besede so same zdrknile med zobmi in ustnici sta se prilepili druga k drugi, ko je bilo že prepozno.

Merlot se je z zanimanjem zagledal v Avgustov osupli obraz.

»Mi smo bratje. Bilo nas je osem. Saj to sploh ni odvisno od človeka,« je dejal Matevž s tresočim glasom.

»Oprostite, ušlo mi je.« Gospod Avgust je bil na robu obupa.

»Kaj ni odvisno od človeka?« se je oglasil Merlot.

»Koliko ima sorodstva, koliko ima sorodstva. Toda če ga ima, mora imeti z njim neke odnose. Zdrave odnose. To so vendar moji bratje in jaz sem zdaj najstarejši. Biti mora neki red.«

Merlot se je spomnil na plavajoče ribe.

Gospod Avgust je pomislil na načrt, ki si ga je pripravil, ko se je popoldne odpravljal z doma. V zavest se mu prikradla misel, da je tudi sam želel spraviti popoldan in večer v neki red, ki pa se je kasneje zaradi krto, zaradi dečka s psom in zaradi Merlota razrušil. »Da, seveda neki red mora biti,« je dejal samo zaradi tega, da bi potolažil Matevža.

Karavana

Pavel Lužan

2. dejanje

KRIŽANJE KARAVANE

1. prizor: MODRI DAN

VRHOVI: OD ČLOVEŠKEGA JEDRA
DO ČLOVEŠKEGA JEDRA
TRHEL OBRAZ
KI ONEMOGOČA
LAČNO VSTAJANJE

Prvi vrh: zakaj terja prah svojega časa
zakaj terja svojo resničnost
ob žetvi

VRHOVI: Terja zemljo svojih korenin
Terja težo svojih plodov
TERJA VEČNOST SVOJEGA ZNOJA

Drugi vrh: čeprav je izmozgana svetloba
sočnih rok
čeprav odmirajo obredi svobode
v selitvah brezimnih ptic
v bela svetišča
naslednjih dni

VRHOVI: In zemlja ostaja
na vekov veke
črna rjava rdeča
neizčrpnost
Kamnita sodba
v neslutnem prelomu časa

Tretji vrh: Nihče si iz žil
ne izseka
večno znamenje časa
četudi je že trhlo zavetje
brezčasja
Nihče si iz odmrlih oči
ne iztrga
žveplenost nebesne doline
čeprav je mrtva negibnost
žive pravice
žitja in gnitja

Iz sanj in krvi
si nihče ne izdere
resničnosti svojih sten
čeprav je že zdavnaj
peščeno breme
neznane popkovine

VRHOVI: Resničnost se razmakne
njena struga je videz
izgorele krvi
Prostor pokoplje
roke in noge
Tema izsesa
zenice in kožo

Edino znoj je neprehodno bistvo
oprijemljiva resnica
za prihodnja jutra

zakaj zemlja presnavlja
živi molk

KAMEN PADE
IZ ROK
V ROKE

Prvi mož: O poslednje spoznanje ob rojstvu

Prva žena: otipljivo in cisto

Drugi mož: in nespremenljivo

Druga žena: v vrhu zrelega časa

Tretji mož: ki ga sprejemamo
skozi razkrite žile

- Tretja žena: In v srhu noči
razprta letina zdrsne
v meso in dušo
- Četrty mož: kakor poslednje spoznanje
ob rojstvu
- Četrta žena: kakor negibna usodnost
v kamnu
- KARAVANA: Glejte
doumljiva je
priklenjenost vsakega jedra
ki je tačas tu
- kakor brezoblično sonce nad nami
ki je svetloba
ki je toplota
- kakor polje
ognjeni jezik zemlje
ki objeda kamen
v nagibu žetve
- kakor vrhovi
ki se pretakajo pod videzom miru
in so pilepljeni v temo sveta
- Prvi mož: IN SMO obred
svojih sanj
v ugrezanju resnice
- Drugi mož: Izropano svetišče
človečnosti
- Prva žena: Izrojeni pretekli časi
izrojena sedanost: UPANJE IN SLEPILO
lebdeča prihodnost: OBLJUBE IN BREME
- KARAVANA: GLAD JE NESKONČEN
- Tretji mož: Glad iztakne oko maternice
- Četrty mož: Glad izžge ognjišče
- Tretja žena: O goli čas
- Četrta žena: Boj s temo v temi
- Prva žena: Tema boja v boju
- VRHOVI: O IZTRGAJ SI KORENINO
O IZTRGAJ SI KORENINO

KARAVANA: Končno vem
koliko žebeljov potrebujemo
da smo kovači
svojega žejnega ognja

IN TU SMO
RESNIČNO IN NEOGIBNO
KAMEN NA POTI
IN KRI V NEDOGLED

Prvi mož: Glej ded
tvoje korenine v trhljem domu
tvoje nemo kopje
ki ga obletavajo tope čebele

Tvoje prežeče spanje
ki je kljubovanje v polsnu

MOJA DEŽELA V TEBI
ZAVITA V KRVAV VONJ
PRASTAREGA GNITJA
MOJA DEŽELA V TEBI
JE VEČNO BREZ OBLIKE

KARAVANA: Prapori so oveneli

Nobena molitev
ne spere smrti z mrtvih

Nobena molitev
ne oplodi žive zemlje

Nobena molitev ne dvigne neba

MED VČERAJ IN DANES
JE SPOMENIK

Prva žena: In onkraj so preperale sanje
v mladi svetlobi
ki si jih nadeneš
za dan žetve

kakor da trupla niso sodba
kakor da korenine spet ne razprejo žrela
za teboj
ki si še tu
pred nami

KARAVANA: O neskončno odmrta prisotnost
ki zapiraš dušo

v naši daritvi
rojstva in dalje
Zakaj tu smo za teboj
s svežim znojem časa
z mladim želom plodnič
ob setvi časa

Prvi mož:

Prva žena:

ČASA

KARAVANA:

ki izpljune bolečine
iz otrplega trebuha civilizacije

Drugi mož:

SETEV ČASA SETEV ČASA

KARAVANA:

HOČEMO
SETEV ČASA
KI IZLIŽE SVET
DO RESNICE

2. prizor: RDEČI DAN

VRHOVI:

In greš Karavana
proti neslutnemu jutru

Tvoja vera raste z znojem
Tvoj utrip udarja polni molk

Prvi vrh:

Uporna razjedaš zemljo
prastarih lobanj
in preudarjaš gole dneve
svoje preteklosti

zakaj v tvojem telesu je žejen izvir

Drugi vrh:

Tvoja beseda se zliva čez pot
kakor rodovitni molk
Oljke gorijo v tvojih očeh
Dim puhti iz kože
kjer se zbira čas
v gnojne čire

VRHOVI:

IN TO JE SODBA
V BREZNU
MOLIŠ K SVOJEMU KAMNU

Tretji vrh:

Tvoje sanje
so blazno suženjstvo
zakaj dan je pretehtan

na poti
in dihanje je odmerjeno:
VDIH sedanost
IZDIH preteklost
To je vse in
in tudi korak nikamor

Drugi vrh: In to je resničnost
ki je groznica
povzdignjena
v boj in breme
vdiha in izdiha

Prvi vrh: zakaj prastare kamenine
se ohranjajo
v novih oblikah
in žarečih vizijah sveta
ki je stiska semena

Očitno je da ste sami
svoj kamen
in njegova čeljust
na pragu vročičnega veselja

VRHOVI: Nepremična usodnost
je v tebi

Prvi vrh: kljubuješ vetru
ki ti izprazni glavo
in izsuši pogled

Drugi vrh: kljubuješ prehojeni poti
ki te zazida v svoj prah
da ti odmre duša

Tretji vrh: kljubuješ sebi
ostrina svojega zobovja
ki objeda svojo priklenjenost

Prva žena: Glejte obstali smo
na bregu svojega preganjanja
kjer zmoremo zgolj sanjati
svojo moč
na izparinah trhle
dediščine

Prvi mož: kakor da smo izropali
svojo podobo
kakor da smo obgrizli

meso časa
do kosti
kjer se pretakamo
zdrizasti mozeg
iz brezna v brezno
živega dne

Druga žena: zakaj živi dan
je nenehno dviganje
omrtvelih jedr
ki so rojstvo
nedoumljivih nagibov
žilavih sten
iz rojstva v rojstvo
nespremenljivega zlivanja
trdnega kamna
in bolne struge

Tretja žena: zakaj živi dan
je neskončno ostrenje čeri
padanje ob vrhu kljubovanja

počasno izginjanje
kjerkoli
na konicah sveta

Četrta žena: zakaj živi dan
je otipljiva resničnost
neizrečenih besed
davno dotrajanih zmag
na mrtvaških prti
teme
kjer se preliwa svet
skozi mreže
neznane noči
kakor nenehno pričakovanje
svetlobe

KARAVANA: O gora
ki nisi zgnavje naših misli
O gora
ki nisi oltar našega darovanja
soncu
O gora
ki si kipeči videz
nesmiselnega zmagoslavja
ob uri preobrazbe

Prvi mož: Zemlja te izpljune
kakor razdejano pot
v premrle sanje
vesolja

KARAVANA: Zakaj iz zemlje izhaja
odtekanje našega soka
kakor nespremenljivo bivanje
sonca in teme
in hoče biti
POSLEDNJE

Prva žena: zakaj poslednje je vedno
zbližanje s soncem
ko gredo narazen stene
breztelesne noči

a ne tudi sočnost in gnitje
v drobovju človeštva

Prvi mož: zakaj poslednje je vedno
naslednje
kakor vklesana ognjenost
v dojkah zemlje
kakor dokončno očiščen
neukročni smisel
ki je neločljiva polnost
večnosti

KARAVANA: IN TU SMO
sedanjost znojnega polja
in mladi trenutek
resnično
drugačni
v utripu človeške stiske

KRI IN SANJE
GOLE VIZIJE SVETA
KI TERJAJO
OBLIKO IN ČAS

zakaj to je nespremenljivi
beg
iz mrtvega bivanja
zasužnenih mitov
iz dotrajane preteklosti
ki s krvavo prisotnostjo
razkraja brezbrežje
našega dne

Prvi mož: In čas
bodi čas kaljenja
ki polno in glasno
stopi
iz peščenih zavetij
in bojnih nesmislov
pred naše brezobličje

O mrtve veke ognjenih oči
o darovani čas ki votlo vstajaš
pred neslutne tokove
našega neprizanesljivega
UNICENJA
do poslednje iskre
požiganja živih stebel
ki požira pot pred nami
kakor edino izročilo
dediščine

KARAVANA: VRHOVI
od nekdanj in poslej
VRHOVI
Peščena večnost
ki si zavetje mrtvih

Prvi mož: Recite vrhovi
Recite vrhovi z glasom živih
Recite v meglo časa

KARAVANA: TO JE ČISTA VODA
KI NAPAJA VIZIJE SVETA

Prva žena: O vrhovi
iztisnite iz mrtvih koščene besede
v meglo časa

Drugi mož: Molčite ...
Razpadate v nemoč
Molčite ...

KARAVANA: KRI JE ODTEKLA
IN JE POSTALA VODA
IN VODA JE BOLNA

zakaj gnili bregovi
so ji vsilili tok

Prvi mož: Recite vrhovi
Recite z glasom živih
Recite v meglo časa

KARAVANA: TO JE TRDNI DOM
KI TERJA PLODOVE
IN DAJE OTIPLJIVO RESNIČNOST

Tretji mož: Molčite ...
Mrtvi vam grebejo v prsih
da bi si izterjali
svoj živi čas
ki se mrtvo nadaljuje
Molčite ...

KARAVANA: KRI JE ODTEKLA
IN JE POSTALA DOM
IN DOM JE BREZDUŠNOST
STEN IN UGASLEGA ZGLAVJA

zakaj od človeka do človeka
so dalje
kakor življenja

Prvi mož: Recite vrhovi
Recite z glasom živih
Recite v meglo časa

KARAVANA: TO JE RESNIČNA POT
KI SE STEKA
V DAN ČLOVEŠTVA
ONKRAJ USODNOSTI

Druga žena: Iztisnite
resnično besedo
iz mrtvih in živih

Četrty mož: Molčite ...
dasi ste ostanki mnogih časov
razgrebli zenice neskončnosti
Molčite ...

KARAVANA: KRI JE ODTEKLA
IN JE POSTALA POT
IN POT JE ZABLODELA
V OGNJENOSTI

zakaj svet je gnojna skorja
bivajoča sedanost
rojstva in smrti
ki sta edino resnično dejanje
človeštva
ki ne spočne

svoje polnosti
niti med zemljo in nebom
niti v podobi človeka

Prvi mož: zakaj tema nas zarašča
ko je dan

Prva žena: in resnica je daleč

3. prizor: MRTVI DAN

KARAVANA: Glejte
dan je nesluten
in breztelesen

NJEGOVO VRH se oddaljuje v prihodnji slepoti
NJEGOVO BREZNO ostaja
njegov tok umira
ob smiselnem kamnu
svetlobe
zakaj naše zenice
so razrezane žile
in noben radar nas ne odreši
z odkritjem polnega glasu
v betonski puščavi

nobeno utripanje se ne prežre
skozi prastare stene

nobena sekira ne izseka
otopelega gnitja
iz človeškega debla

Prvi mož: zakaj vsakdo mazili
svojo kamnito kožo
in vsakdo ustoliči
svoj poliran videz
na hrbtu človeštva
ob odhajanju dneva

Prva žena: in v votlem znamenju
se razmnožujejo
razpadle duše v pasjih gobcih
in ugasla telesa
prenašajo
bolno prisotnost
skozi rdeče vizije

Drugi mož: In vendar biva zmagoslavje
v zatohlih predverjih
in vendar gori slava
na obali vsake stene
in vendar votlo udarja
v slepoto
ko se trkamo na brezoblične prsi
ko večno korakamo v neskončnih sprevodih
obsedenih pridigarjev
ki raznašajo iz tolstih grl
spreobrnjenje
sveta
ponižanje hribov
omrtvelost brezimnega vetra

Druga žena: in tako vsakokrat znova
izničimo
smisel odtekanja
v tostranstvu
in pokopljemo pot pred seboj

KARAVANA: TU SMO vsakdanja stiska
kakor edina možnost preteklosti

Tretji mož: Onstran svoje rasti
ne smeš bivati resničen

Razdejati moraš svoj dom
Zažgati moraš svoja vrata
Preorati moraš svoje polje
Iztiriti moraš svojo pot
Zavreči moraš svoj sluh
Ugasniti moraš svoj vid
Požreti moraš svoj utrip
Razkopati si moraš žile
Izviti se moraš iz mlade kože

Tvoja kri se mora razliti
čez davno pot

Tretja žena: Ampak lahko si jagnje
ugasle pravice

in lahko si veličastna mravlja
v mravljišču
ki upada v svoji kislini

in lahko si peščeno zrno
večnosti

in lahko si blato na čevljih
svojega plemena

in lahko spelješ vetrove mrtvih
na svoja jadra
prav v trenutku pristajanja
na trhel planet

Prva žena: IN lahko si postaviš
bleščeče kraljestvo
v ogradah človeškega videza
kjer izmozgaš ogenj
do poslednje iskre
in potem raztrosiš pepel
okrog kamna
svojega gnilega bivanja

Prvi mož: In živa praznina
bedni z duhom in ugasli v telesu
te bodo častili
kakor odteklo nezamenljivost

In veličastni
povidezu in svoji votlini
bodo molče prezrli tvoje spoznanje
in bodo razdejali tvojo živo besedo
ki je njihova stiska
ki je njihova blaznost
v znamenju mrtvega molka

Četrta žena: vendar imaš otipljiv videz
ki je cvet betona

KARAVANA: SAMO PRELITI SE MORAS
IZZA MLADIH BREGOV
V PRASTARE KALUPE

Drugi mož: Glej samo odmreti moraš
v sebi
in biti zlomljen
na pragu dneva

Tretji mož: in biti zgrizen
in povsem prežvečen
do poslednjega jedra
svojega pohoda

- Drugi mož: in biti vdan
svojim razbitim mislim
in spominu svoje pokončnosti
- Prvi mož: in biti živo mrtev
- Četrty mož: Mrtev kakor stene
ki jih postavljaš
- Mrtev kakor nema usta
ki so razprta
ob neresničnih čudežih
- Mrtev kakor beg za soncem
do poslednje besede
resnice
prezeblih oči v slani puščavi
- Četrta žena: Bližina je dalja
Dan je brezbrežje
Znoj je zver
- KARAVANA: ČAS JE KAMEN
NA KAMEN
IN MOLK DO NEBA
- ZENE: O žgoče seme
v mrtvi zemlji
- Prvi mož: Izgovarjam
neizrečeno besedo
svoje stiske
- Drugi mož: Izgovarjam
prhkost svojega doma
in uklenjene roke
svojega bistva
- Tretji mož: Izgovarjam
razdejanje svetlobe
v čeljustih svojega rodu
- Četrty mož: Izgovarjam
premrle sanje davnih smrti
ki so mrtve besede
enominutnega molka
in trikratnega nesmisla
slave

ŽENE: zakaj plodovi so izropani
lupine so prerasle oči
bose noge raznašajo kri
v utripajočo neskončnost

Neoplojene maternice odmirajo
in ogenj sežiga sam sebe
v dojkah zemlje

MOŽJE: Nobenemu odmevu
ne zadošča njegovo rojstvo

ŽENE: Nobeni rasti
ne zadošča večna luč

KARAVANA: In udarjamo
plat zvona dalje

Prvi mož: Otipaj svoj človeški utrip

Prva žena: Iztisni smisel svojega znoja

Druga žena: Prisluhni nezadržnemu toku
v globini teme

Tretji mož: Izpljuni svoje gnilo drobovje

Tretja žena: Nahrani kamne
svoje sušne ljubezni

Četrty mož: Izbruhaj groznico
večnosti

Drugi mož: Iztrgaj si svoje jedro
resnice

KARAVANA: Ravnini se iztrgajo
le kamnite ptice
Potokom je vtisnila
svoj slepi tok

VRHOVI: Trenutek črede
pušča za seboj le trhlo sled
ki ugaša v votlih piščalih

Prvi vrh: Ravnina kriči
svojo slepoto
ki se v tropih širi
čez robove časa

Drugi vrh: Živi kamni klokotajo
v neskončno žrelo
zakaj resničnost je zavrgla
svojo dosegljivost

Tretji vrh: Drobci vaše resnice
nezadržno razpadajo dalje
v moji kamniti senci
ki se ohranja
onkraj odtekanja ravnine
onkraj izčrpanega polja
onkraj blazne skorje
z znamenjem naslednjih bojev

VRHOVI: In ostaja zgolj
naša negibna večnost
kakor izropana plima
kakor oseka v plodovih
OSTAJAMO NEDOSTOPNI
Zakaj naša nenehna moč
je veter
ki omamlja s polnostjo
človeški videz:
Napolni se do vrha svojega bremena
Razpne se čez svoje stene
Kljubuje potopu in žarčenju

In razpada
ker ne zmore doseči konca
svoje votline

Četrta žena: O večna luč prehodi ravnino
ki poji rast gora
in poglobitev brezna
zakaj prhek prah me zarašča
in moja žeja
je jalovo semenje

Četrti mož: Krvav izvir bruham v ravnino
kjer je dan zakopan
na begu iz mrtve gladine
da bi naplaknilo moj znoj
v neskončnosti
ki me raznaša

Četrta žena: Tvoj izvir
je izsušila neskončna lakota

- Četrty muž: Polnost tvojih dojk
je odtekla
v otroke lebdečega časa
- Četrta žena: Tvoj korak je zastal
sredi brazde
ki so jo izravnali
- Četrty muž: O sonce
vzemi iz mojih ust
ta tok
ki se prazno razliva
in molk naj zajame
krvavo čeljust mojega praga
- Četrty muž
in žena: Zakaj ne zmoreva več
hliniti
svoje moči
ko se plodnice osipljejo
v neslutnost dneva
- Prva žena: Možje so izlizani
prav do ogrodja
svoje volovske moči

in v večerih nosijo svoje bedno meso
izgorelega mišičja
k izviru naših zavetij
da bi potešili
svojo luknjičavo kožo
v naših strasteh
- Druga žena: da bi ugasili temo svojih zenic
za našimi zaprtimi vekami
- Tretja žena: da bi sprostili moč svojih okončin
v tisočernih objemih
na trhljem zglavju sveta
- Prva žena: da bi našli smisel
svoje sekire
svojega pluga
svojega neizrečenega glavarstva
v tisočernih rojstvih sedanjosti
- Tretja žena: da bi našli smisel
svoje ljubezni
onkraj ognjenih nagibov

kamna
ki ni mrtva otrdelost
ampak nenehno terja
razdejanje
moči in duše

Druga žena: ko so oblaki rdeči

Prva žena: ko so domovi rdeči

Druga žena: ko so otroci rdeči

Tretja žena: in do poslednjega prgišča
se zabada vanje
ognjena beseda
kakor kovinski nesmisel
ki je večna čeljust
v podobi enkratne ljubezni
kakor smrti

Prva žena: Iz dneva v dan
tema za temo

Druga žena: Hotenja kakor večna obala
Hoteča hotenja
zakaj rastemo
zgolj v znamenju nedosegljivih hotenj
ki so v nas
pred nami in nad nami
neskončne silnice

Tretja žena: zakaj nikdar ne vdihnemo
polnega zraka
temveč le izparine svojih rok
in usedline svojega razuma
KAR JE RESNIČNOST
KAR JE NENEHNA NEZADOSTNOST
ZRNA IN KAPLJE

Prva žena: Zrna zrn in kaplje kapelj
atomov zrna in atomov kaplje

in atomi jedr in jedra atomov
intakodalje v neznani smeri

naprej ali nazaj
k nerazkritemu
skozi otipljivost resničnosti

- Tretja žena: s hotenjem živih jedr
kjer se koti prihodnost
v vonju sanj
- Druga žena: Tako večno strmoglavljamo
pod križem sedanjosti
v znamenju ognja
za naprej in nazaj
- Prva žena: zakaj breme je
kar razjeda
v podobi časa in prostora
breme je
- Druga žena: vse kar leze in gre
in na videz zastane in umre
- Tretja žena: in dasi onkraj časa
dalje hoče svoja mrtva hotenja
v besedi živih
- Druga žena: dalje breztelesno biva
v živih žetvah
- Tretja žena: zakaj vsak izvir steče v svojo neskončnost
in ohranja svojo neizmernost
- Prva žena: samo spremeni svoja jedra
samo spremeni svoj tok
samo spremeni svojo gladino
- Tretja žena: dasi bregovi ostajajo
dasi bregovi nastajajo
dasi se bregovi stikajo
- Prva žena: gniloba je za skorjo polnosti
brazda zasipa brazdo
žetev oropa setev
votlina prebada prsi
boji se bijejo z boji
kamen postaja trdnejši
- ŽENE: A KRI TEČE
KRI ODTEKA
KRI SE IZGUBLJA
- A KRI KRVI TEČE
KRI KRVI ODTEKA
KRI KRVI SE IZGUBLJA

BREZ PLODU JE VEČNA ŽETEV
KRI KRVI
KI POSTAJA BREZBARVNI TOK

Prva žena: BREZBARVNI TOK ČASA
BREZBARVNI TOK SVETA
BREZBARVNI TOK RASTLINE
BREZBARVNI TOK ŽIVALI
BREZBARVNI TOK ČLOVEKA

Druga žena: BREZBARVNI TOK BREZIMNEGA ISKANJA
PEŠČENE RODOVITNOSTI ZEMLJE

Tretja žena: BREZIMNEGA ISKANJA
SOČNIH SEMEN

Prva žena: BREZIMNEGA ISKANJA
PRIHODNJEGA ČASA

ŽENE: O KRI KRVI POSTAJA
BREZBARVNI TOK SLEPOTE

MOŽJE: In vendar kljubujemo brazdam
ki se kipeče krčijo
In vendar se vračamo
v mednožja svetov
da bi popolnejše oplodili
sočno sevanje

Drugi mož: V tebi sem
neskončno kipenje hotenj
nepremičnost v mnogih oblikah
neizmerna dokončnost boja
ki pokonča klanje

Druga žena: Ves čas sem tu
v ogradah tvojega brezna
na pragu zatohlega doma
in ves trenutek ugašam
kakor pričakovanje
da bo prihodnost prišla
nepričakovano
v zapuščene doline
vidnih ognjev
setve

Tretji mož: Glej
požet na konicah
resničnosti

udarjam v stene neizprosne molke
da se razširja
žvepleno kljubovanje
kakor davno raznesena ljubezen
v brezoblični zrak

Druga žena: Slutim ognjen steber
ki vstaja iz mrtvega žrela
Neizprosno se zabada v čelo
in kolje čeljusti sanj

V trenutku ljubezni
se steka v resničnost

Drugi mož: In ne ugaša Ne ugaša
Ognjeno kljubuje ognju
Zajeda se skozi zračne plasti
pokončno in nezlomljivo
kljubovanje
onstran mnogih uničenj
kakor poslednje zavetje
plodnic

Druga žena: O iztrgaj
iz moje krvi in duše
kar te ohranja
neprehodnega
in raztrešči
lupine moje nemoči
zakaj nezavedno odmiram
v pogonu praznine

Tretja žena: Glej
moje veje so posekane
in prah se useda na oči
mojega debla
v slepe plasti
ki me zazidajo
v gnojni čir
živega utripa

Tretji mož: Hočem kričati
čeprav votlo in nemočno
ampak hočem kričati

Hočem razgibati
zračne valove prihodnosti
Kričati . . .

Kričati čas
Izkričati breme

Izkričati čas
Izkričati breme
Kričati ... kriki ... krik ... KRI

Drugi mož: In na koncu
v poslednjem vdihu
trhlega sveta
vstaja v meni
neumrljivo kljubovanje

VRHOVI: O človeški videz
majhen si v opičjem času
in vse manjši postajaš

Prva žena: dokler se ne prerodiš v človeka
Glej
od vrha do vrha
je molk

Prvi mož: Najglobja ostuda
je izgovarjati molk
z zaprtim gobcem
na medlem pragu
resničnih

Prva žena: najglobja ostuda
ugasle sedanjosti
je početje sveta
v podobi nesmiselnih smrti
ki polzijo v čas
kot sluzasta neobstojnost
človeškega rodu

Prvi mož: O usta razprta
dokončno izmučena
spaćena v prahu
negibno molčijo
svobodo
svojega drobca človeštva
in soka dreves
in ognja živali

Prva žena: zakaj razkolje te
nema beseda
ki ni začetek ki ni konec
ki ni bivališče ki ni čas

ki ni resnica ki ni mir
ki ni prostost ki ni navezanost

Prvi mož: Katera usta so čez nebo razprta
O izmučeni trenutek

Prva žena: Postaneš deroča riba
v brezzračnem prostoru
nobenega časa
nobenega rodu
Od človeka do človeka
je molk

VRHOVI: Kateri grom Kateri blisk
oplodi zemljo
v brezdušnem spanju

Prva žena: O tema
ki me dolbeš
v krvavo korito
kjer si izpereš smrtni krik

O tema
ki boš prividno zavetje
svetlobe

Umiješ si votlo telo
Senca ti razkolje ognjeno čelo

Žeja ti izsuši dušo

In neslutno pride
odrešenje v novih krinkah
kakor sodba
ki kroži v žilah sveta

in tvoje telo prebode
videz miru
zakaj kri splakne s tebe
čista voda

O VODA

živiva
brez oblike
tekoči kamen in toplota ognja
Živiva

brez trdnega časa
dom ki se seliš in sonce ki večno prihajaš
tostran prihodnosti

Prvi mož: in vase pronicajo
železni kremplji
in črn znoj potim
da bi te ustvaril
po svoji krvi

zakaj žetev ostane
ki prežre trenutek
v tvojih prsih
O zemlja

Prva žena: Človeško deblo
ima najine roke
Plodovi vstajajo iz korenin

Prvi mož: Čas izmeri utrip krvi
Čas je izžgal večno znamenje
Čas prihaja molče

Tvoja vrata
so žitne obale

Tvoja streha jezdi
polno temo

Prva žena: Tvoje besede so ognjene piščali
v zavetju časa
kjer si človek iztrga
svojo podobo

Tvoj dom je večen

Prvi mož: V trenutku potešenja
te razgrebe svetloba
na osušenih konicah
teme
in razliješ se v belih tokovih
večne luči

VRHOVI: Mrtvo
kot čeri človeške duše
Mrtvo
kot kri ob selitvi sonca

Mrtvo
kot stopinje mrtvih in na videz živih
otrok smrtnosti
Mrtvo
kakor skorja zemlje in globine sveta
Mrtvo
brezno človeškega videza
daljno v svojem koncu

Razviteženje

Marko Švabič

Kaj naj bi storil vitez ob poslušanju Bachove fuge v D-molu?

(To je dolga zgodba)

(To je kratka zgodba, ki utegne dolgočasiti)

(Ta zgodba ni resnična!)

Vitez je storil tole: nizkotno je vrgel raz sebe oklep, malomarno je odvrget tudi ščit in šlem, z vsem tem pa svoje poslanstvo viteštva: pokazal se je takšnega ubogega mesnatega moža. A mož ni vitez.

Ljudje bi vprašali: Koga ali kaj je ta vitez pravzaprav branil, kakšno in čigavo korist je ščit, se je mar bojeval za blaginjo časa...?

Ne, vitez je bil varuh *svojega* viteštva, zlatega oklepa svoje čiste vesti, ki je bila oмотana v tesen ovoj vseh človeških vrlin in kreposti.

In takšno razmajano uljé, kot je vitez naše zgodbe, je pač tisti tipični povprečni človek, kakršnih mrgoli povsod, ki jih srečujemo sleherni hip ob vsakem koraku, denimo, ko gremo v mlekarno po mleko, na javnem prevoznem sredstvu in podobno.

Pa stopimo po gazi napak z našim zgrešenim vitezom!

Zavrženi vitez je na krompirišču med zelenim ščavjem našel nekako o mraku mrtvega dojenčka. Na moč se je prestrašil, prav kot hudodelec se je na hitrico ozrl okrog sebe, pogledal je celo v krošnjo bližnjega drevesa ali morda prav tam ne tiči kdo, ki bi ga utegnil zalotiti pri hudodelstvu. Ko se je prepričal, da ga nihče ne opazuje, je vlažno, mrzlo trupelce stisnil pod srajco in jo naglo odkuril s krompirišča.

Cesa se je naš vitez tako bal? Je imel mar slabo vest? Zakaj ni stopil naravnost pred pristojni organ in brez odlašanja priglasil svojo najdbo? — Odgovorov na ta vprašanja ne poznam, zato si oglejmo vitezovo nadaljnje početje, analizirajmo sleherni njegov gib, potem pa skušajmo najti kak odgovor!

Ko je tako čutil na prsih vlažno kožo dojenčkovega trupelca, je tekel in tekel, a povsod so bili kakí ljudje, ki so s hladno, da, že kar računsko preudarnostjo opazovali njegovo početje, in vsi pogledi so bili tako obto-

žujoči, neusmiljeni . . . Malopridni vitez je menil, da pač že vsi ljudje vedo za njegovo hudodelstvo.

Led dojenčkove kože ga je mrazil in peklil hkrati, bilo je neznosno, obupno, bilo je ogabno. Tekel je in tekel, sam ni vedel kam, pa kljub temu ni hotel odnehati. Zavedal se je, da zdaj ni več moč odstopiti od tega početja, vedel je, da je zdaj edinole en krivec; mati, ki je dojenčka zadušila in ga odvrгла v ščavje na krompirišču (vsaj vitez je hudodelstvo nad novorojenčkom pripisoval materi), je bila razbremenjena svojega hudodelstva.

Isti hip, ko je vitez našel trupelce, je pomislil: »Kaj pa če me bodo vprašali, kaj sem sploh iskal tukaj? ne bodo dejali, da sem hotel krasti? . . . In če jim porečem, da sem šel po naključju mimo, pa sem ugledal med zelenjem nekaj belkastega — truplo bo, da sem si dejal? Mi bodo verjeli? Ne, to je tako neumno! Ne! Vprašali bi me naprej, kako da sem šel »po naključju« mimo, kaj da ima naključnost skupnega z njivo krompirja in mrtvim dojenčkom . . . in bi me ujeli. Moral bi priznati, da mimo nisem šel po naključju, in če nisem šel po naključju, sem pač z nekim namenom, jasno kakšnim: da bi odvrigel truplo in potem odšel na policijo povedat, da leži tam in tam mrtev dojenček . . . Ampak jaz nisem, razumete, vi tamle, ki me tako gledate, razumete, jaz nisem detomorivec, razumete, povsem nedolžen sem, nedolžen sem, kaj me gledate . . . ! Mrliček, ki ga stiskam k sebi pod srajco, ni bil moje dete, še nikoli prej ga nisem videl, še zdaj ga ne poznam, tudi ogledal si ga nisem . . . ! Ljudje, nisem jaz, to je verjetno storila mati, kar poiščite jo in povprašajte, sama vam pove . . . ne, nikar me ne glejte, ne saj vendar, saj sem vitez, zlat oklep imam . . .«

A ne; zatega oklepa ni imel, odvrigel ga je bil že dan poprej, ko je poslušal Bachovo fugo v D-molu. Kaj se je tedaj pravzaprav zgodilo s tem človekom:

Takole je bilo:

Ta človek je bil velik vitez, vedno je tičal v zlatem oklepu, okrašenem s številnimi emblemi, ki so ponazarjali osnovne človeške kreposti. Ta oklep je pač vsakomu daroven od rojstva in od tega vsakogar je potem odvisno, koliko časa ga bo nosil in varoval s tem sebe kot svoje kreposti. Potem oklep nekega dne počí po katerem od šivov in tedaj je spet odvisno od človeka — viteza: ali bo oklep odvrigel, ali pa bo skušal obdržati na sebi vsaj počeno kovinsko oblačilo.

In oklep našega viteza je pričel razpadati ravno ob tem nepomembnem poslušanju že omenjene skladbe. Tako se je pač zgodilo, tu ni kaj. Vidite, in ko bi ta vitez ne bil nizkoten, pokvarjen in malopriden, bi bil oklep kljub vsemu obdržal na sebi. A ne: njemu se je zahotelo svobode, zaželel si je čistega zraka, prostih prsi, lahkih korakov . . . Oklep je vrgel na smetišče, se dvakrat, trikrat po mačje pretegnil in si nadel laneno suknjo.

Logično, sledi, ko bi bil vitez tisti hip, ko je našel mrtvačka, nosil svoj oklep, ki je bil nepredušen in trden, bi še pomisliti ne bil mogel, da se takšna mrtva stvar utegne skriti. Oklep je nepredušen in trden, oklep ni platnena srajca, v njem je prostora komaj za viteza. Ker pa je bil vitez

že v navadni človeški, platneni obleki, ga je nehote zmedlo, in vtaknil je otročička v nadržje.

Bravci si verjetno še vedno niso na čistem, zakaj naj bi bil vitez kljub vsemu nizkoten. Poglejmo!

Tekel je in tekel, skakal je čez plotove, tu je neka ženska okopavala vrtniček, tam je starček potiskal zvrhano cizo zarjavelega železja, na dvorišču so frkolini zbijali kozla, gospodinja je gledala skozi okno in vpila k večerji, spet ravno tamle stoji tovarnjak, ki razklada steklenice piva; in brž ko je vitez pritekel mimo teh ljudi, so nemudoma opustili svoja opravila in se popolnoma prepustili opazovanju nenavadnega početja človeka, ki teče, kot bi mu gorelo pod nogami, in nekaj skriva v nedrih. In vsi pogledi, pogled ženske, ki je okopavala vrtniček, pogledi frkolinov, ki so zbijali kozla..., vsi so bili tako žgoči, rentgenski, vsi ljudje so bili sodniki, porotniki, ki brez trohice usmiljenja zviška gledajo na to uljé, ki naj bi bilo vitez. Vsi so, tako se je vitezu dozdevalo, natanko vedeli, kakšen tovor tovari, a noben pogled ni govoril, da ve tudi, od kod mu ta tovor. To je hudo, to je neznansko, to je mučno!

Ha, tamle stoji smetnjak, tam odvržem zoprno stvar, nihče me ne bo videl, nihče ne bo vedel... Teci, brat, teci, mudi se, hudo je, hitro! O, že spet nekdo; kam, kam, kam! Kaj zdaj, kaj zdaj...!

Kot ponorel je zdiviljal vzdolž ulice, obrobljene s topoli, a na vsakem drevesu so čepeli ljudje, ki so vpili: »Primate morivca, primate ga!«

Vitez, ki zdaj sploh ni bil več vitez, je pridrvel na križišče dveh ulic na srečo ni bilo nikjer stražnika, a za seboj je čutil zasledovavce, videl je nešteto ljudi, ki so kot val razbesnelega oceana hrumeli za njim z ugonablajočo energijo. Kaj, ko bi se skril, je pomislil, a takoj se je znova pognal v dir in stekel naprej.

Tisti dan, ko je odvrigel oklep, je bilo tako nenavadno. Prišel je bil namreč k dekletu, katerega se še zdaleč ne bi bil smel dotakniti. A ker je bilo kazno, da dekle ni povsem ravnodušno do njega, si je zaželel slišati tisto vzvišeno glasbo. Dekle je seveda takoj poskočila in izbrala med gramofonskimi ploščami ravno Bachovo fugo v D-molu. Je res, je tedaj pomislil vitez (tisti hip je bil njegov oklep z vsemi emblemi vred še popolnoma nedotaknjen in zlat), da Bachova glasba učinkuje na ljudi tako povzdigujoče, da vzbudi v nas nekakšno hrepenenje, slo po nečem velikem?

Potem je poslušal, in gledal je, kako mu je dekle zlezlo v naročje ter ga poljubilo na ustnice. Oklep je popustil in vitez ga je nizkotno odvrigel ter odnesel dekle v posteljo. Ko je odhajal, še pomislil ni več na oklep, odšel je kar v človeški uniformi iz mehke tkanine. Kako svobodnega se je tedaj počutil bivši vitez človeških kreposti! Saj to je neskončno prijetno, je pomislil, in brezskrbno je blodil med polji in nasadi na obrobju mesta. Tako je blodil in taval, ves lahak je bil, kot ptica lastovica, bi bil sam dejal, ko bi ga bili tisti hip vprašali, kar pride do njive s krompirjem. Brezskrbno je zakoračil med božajoče zelenje, mahoma pa je na prstenih tleh pred svojimi nogami ugledal trupelce. Kaj se dogaja nadalje, je znano.

In malopridni vitez teče, ko prispe do periferije na drugi strani mesta, se prestraši: noče stran od hiš, kajti med zelnatimi glavami bi utegnilo biti spet kako truplo, dveh trupel pa ne more nositi: zbēži nazaj!

Ob glavni ulici je špalir. To je zarota zoper mene, si pravi. Hoče steči nazaj, a ko se ozre, vidi, da se ljudje, ki so zadaj sestavljali špalir, zgriinjajo v polkrožno gručo, ki bo zdaj zdaj pohitela za njim. Torej naprej! Boji se, da bi ne zašel v slepo ulico, tedaj bi bil namreč zagotovo pogubljen. Vse več zviška strmečih ljudi, jeznih pogledov, srditih gibov, ki kažejo očitno željo, da ga še ta hip linčajo. Ubogi vitez! Uboga zavržena kretatura! O ti uljé ti tako!

Tam, kjer se glavna ulica cepi v dvojé manjših krakov, stoji lesena tribuna. Vitez že od daleč vidi, da je na njej postavljena pokromana giljotina, in ker je nekaj žarometov uperjenih ravno na oder, se pokromano, nerjavno železo blišči v mavričnih barvah. Gori na lesenem odru sta poleg usmrčevalne naprave še dva človeka: uradni sodnik (izvoljen od ljudstva) in uradni rabelj (tudi od ljudstva).

Špalir ukaže teči naravnost na morišče. Ni izhoda, Da, vsi so že vedeli, vsi, zato so se postavili tako, da ni moč zbežati. Kaj če bi odvrigel trupelce? Ne, ni več časa za to. Kaj bi? Kaj naj?

Vitez zasoplo priteče na oder. Tam se zgrudi na kolena in moleduje: »Nisem kriv, nisem kriv! Ne obglavite me, nedolžen sem!«

A sodnik in rabelj sta kot malika.

In ravno tu pride tisto: Vsakomur se bo zdelo čudno, kako da ni nikjer ne toživca ne branivca, povsod le porotniki, sodniki in rablji. Vidite, tako je bilo. Malopridnega viteza ni nihče ničesar obdolžil, kaj šele obtožil... Zato ga pač tudi braniti nihče ni mogel. Sam se je obtožil, sam je prisilil množico, da je postavila oder z giljotino in izvolila sodnika ter rablja, nihče pa ga še vprašati ni mislil, kaj je hudega storil, zakaj vsi so vedeli, da se bo trenutek pred smrtjo sam izpovedal in s tem tudi obtožil. In res: Vitez je potegnil izza srajce majceno truplo, zdaj že popolnoma modro od njegovega potu, si ga vzdignil visoko nad glavo in zavpil: »Tu je, ljudje, zdaj sodite!«

Tako je prišla obtožba iz njegovih ust. A ker se mu je za hipec zadelo, da se bo porotnikom morda hudodelstvo, kot je tovorjenje mrlička, zdelo premajhno, je hitro priznal še ono z oklepom, ki ga je tako nizkotno zavrgel. Da, prav je imel: Tedaj je ljudstvo staknilo glave in se jelo posvetovati. In kot je bilo pač pričakovati, v ljudeh je žal še vedno dokaj živali, se je iz množice nenadoma utrgal bučni vzklik: »Na smrt!«

»Na smrt! Na smrt! Na smrt! Na — smrt — na — smrt — na smrt — na smrt!« je skandiralo razkačeno ljudstvo.

Sodnik je sédel za mizo, ki je stala tik ob giljotini, si nadel belo skodrano lasuljo in naočnike z zlatimi okvirji, in potem pričel listati po debeli knjigi. Vse je bilo videti na moč pametno in resno. Ljudstvo je utihnilo, še miško bi bilo slišali tekljati ta hip.

Potem se sodnik nenadoma zravna in naznani z ženskastim glaskom: »Obsojen na smrt z obglavljenjem!« Ljudstvo pa: »Hura, hura, huraaaa!«

Zgrešeni in malopridni in zavrženi vitez kar sam in brez odpora stopi k usmrčevalni napravi, dá glavo na tnalo in počaka, da rabelj potegne za vzvod.

Glava poskoči v košaro, ljudje vpijejo hura, rabelj pa hladnokrvno stopi k trupelcu, ki medtem že ves čas leži na lesenem podu, ga pobere in kar tako od daleč v loku zažene v košaro h glavi. Potem si otare roke ob delovno haljo in sname kapuco. S sodnikom se odpravita po stopnicah navzdol med ljudstvo, ki še z večjim navdušenjem vpije hura; ljudje ju vzdignejo na roke in nosijo po mestu.

Tedaj je že pozna noč.

FRANCI KONCILIJA: PESMI

Cogito, ergo sum

*Cogito, ergo sum?
Če sem
in nisem
tisto, kar misliš*

*Lahko sem
smrdljiv ogorek,
ribja kost
v gobcu resnice,
lepljiv konjak
prerezane steklenice,
ščetinasta preproga
na lapornih tleh*

*Lahko sem
lahko sem
če sem
in morem
ne biti!
Cogito, ergo sum?*

V katakombah

*Globoko v katakombah
trepetajo gola telesa.
Med verigami se svetijo
bele kosti, ki mečejo sence
na telesa v temi...*

Iz smrdečih kletk,
so spustili leve
z opletajočimi, slinastimi jeziki.
Hlastajo po mrzlih telesih,
jih trgajo in strastno
požirajo krvave kose ...

Smrdi po drobovju
in krvavi levji gobci
ližejo glave,
iz katerih se cedi kri ...

Sit sem teme in krvavih gobcev!
Dajte mi studenčnico,
da izperem mlako krvi
sredi mrtvih teles ...

Rakev kože

Umiram med stenami
človeških kož!
Sopem (skozi lojnice)
ogaben smrad po
potu tuje volje,
ki me zastruplja
v omami tolažbe!

Umiram!
Davi me želja ljubezni,
pomešana z vonjem akacije.
Para me nož žalosti,
oblit s krvjo mrtvakov
Žre me črv spomina,
v mastni kožnati krsti.

RAINER MARIA RILKE: DEVINSKE ELEGIJE

Prva elegija

Kdo, če bi kričal, bi me pa slišal med trumami
angelov? in celo, da me eden od njih
kar na lepem objame: skoprnel bi ob njem,
ki biva močnejše. Kajti lepota
je le začetek strahote, ki ga še ravno prenesemo,
in občudujemo jo, ker se ji sploh ne zdi vredno,
da nas uniči. Vsak angel je strašen.

Zato se pač potajim in pogoltnem vabljenje
temnega joka. Ah, kdo nam sploh more biti
poraben? Angeli ne, ne ljudje,
in bistre živali že opažajo,
da nismo zelo zanesljivo doma
v pojasnjenem svetu. Morda nam ostane
kakšno drevo na pobočju, da bi ga vsak dan
videvali; ostane nam včerajšnja cesta
in neka razvajena zvesta navada,
ki ji ugaja pri nas in je torej ostala in ni odšla.

O, in noč, noč, ko veter, ves poln veselja,
nam grebe obraz —, le komu ne bi ostala, vabljenja,
v razočaranjih blaga, ki se tegobna skloni
nad vsako srce. Je zaljubljenecem lažja?
Ah, le drug z drugim prekrivajo svojo usodo.

Kaj še ne veš? Vrzi praznino iz rok
k prostorom, katere dihamo; morda bodo ptice
v razširjenem zraku letele prisrčneje.

Da, bil si potreben pomladim. Mnoge zvezde
so ti prisojale, da si jih čutil. Vzpel
se je val iz preteklosti, ali pa,
ko si šel mimo odprtega okna,
so se ti gosli predale. Vse to je bilo naročilo.
Pa si ga zmogel? Nisi še zmeraj
razstreseno čakal, da ljubica
vse ti oznani? (Kje jo boš shranil,

ko pa pri tebi vélike tuje misli
hodijo sem in tja in ostajajo večkrat čez noč.)
Če te že mika, pa poj o zaljubljenih; še zdaleč
dovolj nesmrtno ni njihovo slavno čustvo.
O zapuščenih, o tistih, ki jim skoraj zavidaš
in ki ljubijo bolj kot uslišanci. Znova in znova
začenjaj nedosegljivo čaščenje;
glej: junak se ohrani, še pogin mu je bil
le pretveza za bivanje: zadnje njegovo rojstvo.
A zaljubljenca vzame trudna narava
spet vase, ko da ji manjka moči
za ponovitev. Si se zadosti spominjal
Gáspare Stampe, da bo dekle,
ki jo je ljubi zapustil, ob močnejšem primeru
davne ljubimke čutilo: da bi bila kakor ona?
Kaj ni že čas, da nam te stare muke
sad obrodijo? Kaj ni že čas, da se ljubeče
ljubljenemu odrečemo in ga v drgetu premagamo:
kot puščica tetivo, da bi zgoščena v odskoku
v e č bila, kakor je. Ker nikjer ni obstanka.

Glasovi, glasovi. Poslušaj, srce, kot so sicer
le svetniki poslušali: da jih je silni klic
vzdignil od tal; oni pa, nemogoči,
so klečali naprej, ne meneč se za to:
t a k o so bili čuječi. Ne da bi moral zdaj ti
vzdrževati glas b o ž j i , še zdaleč ne. Poslušaj pa sape,
to nenehno sporočanje, ki ga poraja tihota.
K tebi šumi zdaj od tistih mladih mrličev.
Kjerkoli si vstopil, v cerkvah Neaplja
in Rima, mar te ni nagovarjala njihova usoda?
Ali pa se plemenito ti je ponudil napis,
kot še nedavno plošča v Santa Maria Formosa.
Kaj bi radi od mene? odstranim naj tiho
videz krivice, ki kdaj pa kdaj rahlo ovira
čisto premikanje njihovih svetlih duhov.

Seveda je čudno, da ne živiš več na zemlji,
da opuščaš komaj privzete navade,
da rožam in drugim obetajočim stvarjem
ne prisojaš pomena človeške prihodnosti;
da nisi več, kar si bil v neskončno
plahih rokah, in da še svoje ime
odvržeš kot strto igračo.
Čudno, da želje naprej ne želiš. Čudno,
da vse, kar si gledal v odnosih, prosto
plava v prostoru. In mrlišvo je mučen

uk zamujenega, da bi počasi začutil
nekaj od večnosti. — Vendar živeči
grešijo, ker preveč razlikujejo.
Angeli, pravijo, često ne vejo, ali med
živimi ali med mrtvimi hodijo. Večni tok
gre skozi obe kraljestvi in nosi s seboj
vse starosti in jih v obeh preglasi.

Mi navsezadnje njim, zgodaj umrlim, več nismo potrebni,
narahlo odvadiš se zemlje, kot mati te nežno
od prsi odstavi. A mi, potrebni
velikih skrivnosti, ki nam pogosto iz žalosti
blažen napredek brste — : b i m o g l i biti brez njih?
Je zaman pripovedka, da je presunila glasba
ob žalovanju za Linosom prvičrat suho otplost;
še le prestrašeni prostor, ki ga je skoraj božanski
mladenič za zmeraj zapustil, je sprožil praznino
v nihaj, ki nas zanaša, tolaži, pomaga.

Cetrta elegija

Drevje življenja, o kdaj zimsko?
Nismo soglasni. Nismo zgovorjeni
kakor selivke. Pozni, zaostali
nenadoma se vsilimo vetrovom
in se spustimo na brezbrizni ribnik.
Cvet in odcvet sta nam v zavesti hkrati.
Nekje pa so še levi, ki ne vejo,
dokler žive v sijaju, za nemoč.

A mi, glej, Eno hočemo, a že
ga ruši drugo. Najbolj blizu
nam je sovraštvo. Si zaljubljeni,
navkljub obetom doma in daljave,
ne prizadevajo nenehnih ran?

Za bežno risbo je pripravljeno
ozadje iz nasprotja, trudoma,
da bi jo videli; ker brž doženemo,
kako je z nami. Ne poznamo
konture čutenja: le, kar jo zunaj robi.

Kdo ni sedel plah pred srca zastorom?
Odprl se je: scena za slovo.
Lahko umljivo. Znani vrt, zanihan:
še le potem priplaval je plesalec.
Ni o n. Dovolj! Če še tako lahak:
je preoblečen in meščan postane
in skozi kuhinjo gre v stanovanje.

Ne maram teh pol praznih mask, imam
že raje lutko. Polna je. Prenesel
bom njen naphani trup, in žico in obraz
iz videza. Tu. Tik pred njo stojim.
Čeprav ugasnejo luči, čeprav
mi poreko: Nič več —, četudi z odra
praznina plane s sivkastim prepihom,
čeprav nobeden mojih prednikov,
nobena ženska ne ostane z mano,
še deček s škilavim očesom ne:
vendâr ostanem. Zmeraj lahko gledaš.

Kaj nimam prav? Ti, ki ti je zadišal
bridek okus iz mojega življenja,
ti, oče, ki si spet in spet okušal
prve, motne navdihe moje nuje,
ki si z okusom po prihodnosti
preskušal moj pogled, še ves zastrt, —
ti, oče, ki te je, odkar si mrtev,
pogosto strah še v mojem upanju,
ki se odrekaš ravnodušju mrtvih,
odrekaš za to malo moje usode,
kaj nimam prav? In vi, kaj nimam prav,
vi, ki šte me ljubili, ker začenjal
sem jaz ljubiti vas, a le začenjal,
ker prostor, ki sem ljubil ga v obličjih,
se stekal je v veselje, tam pa vas
ni več bilo . . . : če si želim ostati
pred odrom, kjer so lutke, in tako
zagledati se vanj, da kot igralec,
ki bo odtehtal moje gledanje,
mora stopiti angel med nagačke.
Angel in lutka: to je slednjič igra.
Tedaj se združi, kar nenehno s svojo
prisotnostjo razdvajamo. Tedaj
še iz letnih časov zraste krog
življenja. Angel zaigra tedaj
čez nas na ono stran. Glej, umirajoči,
ali ne slutijo, da vse, kar tu
počnemo, je samo pretveza? Nič
ni podobno sebi. O otroške ure,
ko za figurami je stalo več
kot le preteklost, daleč še prihodnost.
Seve, smo rasli in se tudi gnali,
da bi odrasli, pol na ljubo njim,
ki niso imeli druga kot odraslost.
In smo bili, ko smo hodili sami,

z vsem trajnim zadovoljni in smo stali
v prostoru vmes med svetom in igračo,
na mestu, ki je že od prazčetka
ustvarjeno za pradopajanje.

Otroka, kot stoji, kdo ga pokaže?
Kdo ga postavi v zvezde in mu da
mero oddaljenosti? Kdo napravi
iz sive skorje otroško smrt, ali
pusti jo v obliki ustih kot ogrizek
lepega jabolka? ... Morivce
je moč spoznati. Ampak to: nositi
še p r e d življenjem v sebi celo smrt,
nositi rahlo in brez zlobe,
je nepopisno.

Peta elegija

Posvečena gospe Herthi König

Kdo pa s o , reci mi, oni glumači, ti še malo
minljivejši kakor smo mi, ki jih od rana nasilno
ožema k ó m u , k ó m u na ljubo
nikoli potišana volja? Temveč jih zvija,
ožema, opleta, poganja,
meče jih in jih lovi; kakor iz oljnega,
glajšega zraka se spuščajo
na razcefrani, od njihovih večnih
doskokov tanjši preprogi, tej izgubljeni
preprogi v vesolju.
Prilepljeni kakor obliž, kot da predmestno
nebo bi zemljo tam zbolelo.

In komaj tam,
pokonci tu, na ogled postavljeni: prihoda
velika začetnica ... , že jih, najmočnejše
može, spet kotali, za šalo, zmeraj se
vračajoči prijem, kot Avgust Močni pri mizi
cinasti krožnik.

Ah in okrog te
sredine, roža pogledov:
cveti in odcveta. Okoli
tolkača, pestiča, s svojim
cvetočim prahom zadetega, spet oplojenega
za navidezni sad neugodja, ki se ga

sploh ne zaveda, — sijoča z najtanjšim
površjem navidezno nasmehljanega neugodja.

Tu: veli, nagubani vzdigovalec,
starec, ki bije samo še na boben,
skrčen v svoji véliki koži, ko da bi prej
d v a moža vsebovala in bi zdaj eden
ležal že pokopan, drugi pa bi še živel,
gluh in včasih malo
zmedèn, v ovdoveli koži.

Mladenič pa, moški, kot da je sin
nune in tilnika: čvrsto in strumno napolnjen
z mišicami, s preproščino.

O vi,
ki vas je bolečina, še majhna,
dobila nekoč kot igračo, v enem od svojih
dolгих ozdravljenj...

Ti, ki s padcem,
kot ga le sadje pozna, nezrel,
stokrat na dan odpadeš z drevesa skupno
zgrajenega gibanja (ki doživi, hitreje kot voda,
v nekaj minutah vigred, poletje, jesen) —
odpadeš in treščiš na grob:
včasih, v kratkem odmoru, ti ljubeznivo obličje
hoče zrasti tja čez k tvoji redkokdaj
nežni materi; na tvojem telesu
ki ga plosko porabi, zgubi se ta
plaho komaj začeti obraz... In spet
zaploska človek k poskoku, in preden
v bližini zmeraj razburjenega srca
sploh bolečino razločiš, jo prehitil, svoj izvir,
skelenje podplatov z nekaj na hitro
v oči prignanimi pravimi solzami.
In vendar, na slepo,
smehlja...

Angel! o vzemi, utrgaj to drobnocvetno zelišče.
Vazo ustvari, ohrani ga! Daj ga med tista, nam še ne
odprta veselja: počasti ga v ljubki žari
s cvetno zanosnim napisom: »Subrisio Saltat.«

In ti, ljubka,
ti, od najmikavnejših radosti
nemo preskočena. Mogoče so

sreče tvoje resice zate —,
ali pa se nad mladimi
čvrstimi prsmi zelena kovinska svila
čuti neskončno razvajeno in ne pogreša ničesar.
Ti
na vse nihajoče tehtnice ravnotežja zmeraj drugače
položeni tržni sad ravnodušnosti,
pod rameni razgaljen.

O kje, kje je kraj — nosim ga v srcu —,
kjer zdaleč še niso z m o g l i drug drugemu
se izneverjali kot pojajoče se, ne prav
družljive živali; —
kjer uteži so še težke;
kjer še z zaman
zavrtinčenih palic padajo
krožniki ...

In nenadoma v tem utrudljivem Nikjer, nenadoma
neizrekljivo mesto, kjer se čisto Premalo
nedoumljivo sprevrže —, preskoči
v tisti prazni Preveč.
Kjer mnogomestni račun
se brez ostanka izide.

Trgi, o trg v Parizu, prizorišče neskončno,
koder modistka, M a d a m e L a m o r t ,
zanka in vije nemirna zemeljska pota,
brezkončne trakove, in izumlja iz njih
nove pentlje, naborke, cvetice, kokarde, umetne sadove
vse neresnično obarvane, — za cenene
zimske klobuke usode.

.....

Angel!: če bi na kraju, ki zanj ne vemò, tamkaj,
na neizrekljivi preprogi, če bi zaljubljeni,
ki tukaj nikdàr ne postanejo mojstri, tam pokazali
drzne visoke figure srčnih zanosov,
svoje stolpe slasti, svoji
oddavna, brez tal, le druga na drugo
prislonjeni lestvi, drhte, — in če bi z m o g l i ,
tam, pred gledalci, neštetimi nemimi mrtveci:
Ali bi vrgli oni tedaj svoje zadnje, zmeraj prihranjene,
zmeraj skrite, neznane nam, večno
veljavne novčiče sreče pred slednjič
resnično smehljajoči se par na potešeni
preprogi?

Deseta elegija

Da bi nekoč, ob koncu togotne spoznave,
hvalo in slavo zapel pritrjujočim angelom.
Da izmed jasno ubranih kladiv srca
ne bi nobeno odreklo ob mehkih, dvomečih
ali natrganih strunah. Da bi me moj
s solzami obliti obraz obleščal; da bi
nevidni jok zacvetel. O kako vas bom ljubil tedaj,
užaloščene noči. Zakaj vas nisem, nepotešljive sestre,
bolj na kolenih sprejemal in se vašim spuščnim lasem
bolj sproščeno predajal? Mi, razsipneži bolečin.
Kako jih iščemo spredaj, v žalostnem trajanju,
če se morda ne končajo. Ko pa so vendar
naš zimzelen, naše temno zelenje,
e d e n od časov skrivnega leta —, ne le čas —,
tudi kraj, naselbina, tabor, tla, bivališče.

Joj, kako tuje so, kajpak, ulice v Mestu trpljenja,
kjer v lažni, s hrupom prekriti
tišini iz kalupa praznine bahavo
odteka pozlačeni ropot, napihneni spomenik.
O, kako bi jim angel steptal to Tržišče tolažbe,
ki ga cerkev meji, kupljena narejena:
snažna, zaprta in razočarana kakor pošta v nedeljo.
Zunaj pa kar naprej sejem viha robove.
Vrtiljaki svobode! Potapljači in glumači gorečnosti!
In naljšpane sreče slikovito strelišče,
kjer vse cepeta okrog cilja in se leseno obnaša,
če kak spretnejši zadene. Od pritrditve tava
naprej do naključja; ker stojnice z radovednostjo
vabijo, trobijo in kriče. Odrasli pa si lahko
še posebej ogledajo razmnoževanje denarja, anatomsko
ne samo za zabavo: spolni organ denarja,
vse, celoto, potek —, to je poučno
in koristno za plodnost ...
... Tam zunaj pa, prècej
za zadnjimi plankami, za lepaki »Nesmrtnika«,
tistega grenkega piva, ki se zdi pivcem sladko,
če zvečijo zraven zmeraj nove zabave ...
precej za hrbtom plotu, prècej za njim, je resničnost.
Tam se igrajo otroci, objemajo se zaljubljeni, — resno
na samem, v posmukani travi, in psi sledijo naravi.
Mladeniča vleče naprej; ljubi morda Žalostinko,
mlado in lepo ... Sledi ji na travnik. Ona mu pravi:
— Daleč. Tam zunaj stanujemo ... Kje? In mladenič

sledi. Gane ga njena drža. Rame in vrat —, mogoče
je plemenite rodbine. Pa jo pusti, se obrne,
ozre in pomaha . . . Kaj bi? Ko pa je Žalostinka.

Le mladi mrlič, na začetku
brezčasne brezbržnosti, ko se svetu odvajajo,
ji voljni slede. Deklica čaka
in se z njimi sprijatelji. Tiho jim kaže
svoje obleke. Bisere bolečine in rahle
tančice potrpežljivosti. — Z mladeniči hodi
molče.

A tam, kjer živijo, v dolini, ena izmed starejših
poskrbi za mladeniča, ko sprašuje: — Nekoč smo
bile, mu pravi, velik rod, me, Žalostinke. Očetje
so rudo kopali tam po gorovju; včasih se najde
še pri ljudeh kos brušene prabolečine
ali iz starih vulkanov žindra kamene togote.
Da, to izvira od tam. Nekoč sma bili bogati. —

In narahlo ga pelje skoz širo pokrajino Žalostink,
stebrišča templjev mu kaže in razvaline
tistih gradov, od koder so njihovi knezi nekoč
modro vodili deželo. Potem mu pokaže visoka
solzna drevesa in polja cvetoče otožnosti,
(živim so znana samo kot rahlo zelenje);
pokaže živali žalosti, ki se pasejo, — in včasih
se ptica splaši in potegne, plosko skoz njun pogled,
daleč tja pisno podobo svojih osamljenih krikov. —
Zvečer ga popelje h grobovom starih
iz rodu Žalostink, k sibilam, k svarivcem.
Če bliža se noč, gresta tiše in kmalu
se kvišku pri mesečini nad Vsem
čuječi nagrobnik. Sestrski tisti ob Nilu,
vzvišena sfinga —: molčljive izbe
obraz.

In strmita ob kronani glavi, ki je za zmeraj
molče položila
obličje ljudi na tehtnico zvezd.

Njegov pogled, od zgodnje smrti omoten,
je ne dojame. Njene oči pa, strmeč
izza roba pšenta, prestrašijo sovo. In ta,
ko počasi drsi ob licu navzdol,
ob tej najbolj zreli oblini,
zariše narahlo v novi
mrliški sluh, čez na dvoje
odprti list, nepopisni obris.

Tam više pa zvezde. Nove. Zvezde Dežele trpljenja.
Žalostinka jih imenuje: — Tu,
glej *Jezdec* in *Palica*, in tisto, bolj polno
ozvezdje: *Venečadov*. Potem naprej, do tečaja
Zibelka; *Pot*; *Gorečaknjiga*; *Punčka*; *Okno*.
A na južnem nebu, čist kot v notranjosti
blagoslovljene roke, jasno sijoči »M«,
ki pomeni matere ...

A mrlič mora proč in Žalostinka odpelje
molče ga v globoko dolino,
kjer v mesecu se blešči:
vrec vesolja. Spoštljivo
izreče ime in pravi: — Plovna reka
je med ljudmi.

Stojita ob vznožju gorovja.
In tu ga jokaje objame.

Samoten stopa navzgor, v gorovje prabolečine.
In še njegov korak ne zveni iz brezglasne usode.
A če bi večni mrlič v nas prebudili primero,
glej, bi morda pokazali mačice prazne
leske, viseče, ali bi
v mislih imeli dež, ki pada na temno zemljo spomladi. —

In mi, ki verjamemo v srečo,
ki raste, bi občutili ginjenost,
ki nas skoraj osupne,
kadar srečna stvar pada.

Prevedel Kajetan Kovič

OPOMBE: »Subrisio Saltat.« v Peti elegiji je treba brati: Subrisio
Saltatorum (igralski, komedijantski nasmeh).

Pšent v Deseti elegiji je dvojna krona združenega staroegipčanskega
kraljestva.

Prevodi so iz zbirke, ki izide prihodnje leto pri založbi Mladinska
knjiga.

Družbena stratifikacija v Jugoslaviji

Stane Saksida

V 49. številki »Problemov« je bil objavljen avtorjev članek »Modeli družbene stratifikacije«. Članek je bil pravzaprav prvi del tu objavljenega teksta. Žal zaradi pomanjkanja časa ni bilo mogoče objaviti obeh delov članka v sledečih si nadaljevanjih.

V prvem članku smo [za osnovo analize stratifikacije predlagali uvedbo modela, ki temelji na štirih temeljnih dimenzijah: na distribuciji moči, dohodka, na porabi in socialnem statusu.]

[Model razslojenosti družbe po štirih temeljnih dimenzijah je samo okvir analize stratificiranosti sodobne družbe.] Uporabljamo ga pri grobi analizi, brez specifikacij situacije. V konkretnih analizah, ki upoštevajo popolnoma določene situacije, pa je potrebno poleg štirih temeljnih vpeljati še nove dimenzije stratifikacije. Analiza katerekoli kapitalistične družbe zahteva, da dodamo dimenzijo lastnine proizvodjalnih sredstev. V zelo hitro razvijajočih se družbah je treba za nekatere analize dodati dimenzijo starosti. Zaradi hitrega razvoja se v teh družbah starejše generacije včasih identificirajo z družbenimi odnosi in procesi, ki glede na dinamiko razvoja ovirajo razmah novih odnosov in njihovih nosilcev. Isto velja za raso ali za barvo kože v državah, kjer je temeljni družbeni problem rasna segregacija.

Iz povedanega dovolj jasno sledi metoda zgraditve in uporabe modela družbene stratifikacije. Konstrukcija modela je odvisna od:

- ciljev, ki jih hočemo z analizo doseči,
- sredstev, ki jih izberemo, da bi najbolj ustrezno dosegli zastavljene cilje.

Ce vzamemo, da je naš cilj prestrukturiranje, sprememba konkretne družbe, bomo iskali pač tista izhodišča, o katerih domnevamo, da nam bodo omogočila najuspešnejšo akcijo v izbrani smeri. Od tega, ali je družbena akcija kratkoročna ali dolgoročna, omejena na veliko ali manjše prebivalstvo, na velike ali manjše teritorije, torej od tega, kako je časovno in prostorsko določena, je odvisno, kako natančno bomo definirali družbena strata. Kratkoročne akcije na majhnih področjih zahtevajo podrobne analize in navadno večje število dimenzij, dolgoročne akcije s svetovno

perspektivo pa analize velikih grupacij in uporabo zgolj temeljnih dimenzij.

Vsak model je zgrajen zaradi odkrivanja »nečesa«. Če analiziramo družbeno stratifikacijo z vidikov družbene akcije, potem so predmet odkrivanja družbene skupine, povezane s skupnimi interesi, ki usmerjajo njihovo dejavnost ali nedejavnost k postavljenim ciljem ali proč od njih.

V analizi družbene stratifikacije torej odkrivamo družbene skupine, smer njihove aktivnosti, odnos do ciljev akcije, ki si jih je družbena skupina zastavila, notranja gibalna teha skupin — njihove interese in končno tudi njihovo stvarno učinkovitost, se pravi realne rezultate njihove aktivnosti. Taka analiza pa seveda ni mogoča, če nismo natanko določili izhodišča naše akcije, se pravi, izhodišča tiste skupine, strate, ali več skupin ali strat, »v imenu« katerih izvajamo analizo.

Raziskovalni in akcijski pomen takega modela je predvsem v tem, da:

— omogoča primerjave različnih družbenih struktur na različnih nivojih analize. Če hočemo namreč uspešno raziskovati razlike med stratami v različnih družbah, družbenih sistemih, moramo nujno uporabljati ista merila za ugotavljanje razlik. V nasprotnem primeru ugotavljamo razlike med merili, ne pa razlik med družbami,

— je fleksibilen glede na izhodišče analize, torej omogoča prostorski in časovni premik izhodišč; to je zlasti pomembno za izvajanje praktičnih akcij,

— omogoča kontrolo naših izhodišč, naše nujne pristranosti v vsaki družbeni analizi, pristranosti, ki se ji ni mogoče ogniti, jo je pa mogoče eksplicirati, namesto da bi jo zamolčali. Eksplikacija pristranosti modela dovoljuje primerjavo ciljev skupin, v imenu katerih analiziramo, s cilji drugih skupin in daje možnost skupne odločitve za takšno ali drugačno smer akcije. Nasprotno pa zgolj implicirani cilji neke analize premikajo težišče konflikta od dejanskih interesov na razpravljanja o videzu, o »pravilnosti«, o »objektivnosti« določenih analiz. Pri tem vsaka stran računa na objektivno pravilnost svojih analiz, čeprav različnost ugotovitev ne izvira iz različnosti stvarne situacije, temveč navsezadnje iz različnosti interesov razpravljajočih strank. Jasno je, da s tem nočemo zanikati objektivnosti družbenega dogajanja samega. Zanikamo samo videz nepristranske objektivnosti spoznanj o družbeni stvarnosti, in zahtevamo, da vsak, kdor stvarnost analizira, najprej reflektira svoje izhodišče, kolikor je tega zmožen.

Ta obči model za preučevanje družbene stratifikacije je še posebno pomemben za analizo dogajanj v hitro razvijajočih se družbah današnjih na novo nastalih držav, bivših kolonij. Statične modele družbene stratifikacije — to je modele, ki operirajo z eno samo ali tudi z več enakimi dimenzijami, brez vpeljave novih — je včasih še mogoče uporabiti za analizo stratifikacije v relativno stabilnih družbenih sistemih. Tu so odnosi med dimenzijami, vsaj med prelomnicama, med kvalitativnima spremembama relativno stabilizirani, zato se število in vrsta dimenzij ne spreminja; spreminjajo se samo kvantitativni odnosi v okviru vsake dimenzije in odnosi med dimenzijami.

Drugače je v družbah, ki so v nekaterih svojih delih prešle neposredno iz patriarhalne ali polfevdalne družbene ureditve v moderno državo s sodobno produkcijo in komplciranim upravnim sistemom, ob zavestni usmeritvi v socialistično družbo ali včasih ob zavestnem boju proti taki usmeritvi. Natančnejše marksistične analize teh družb, njihovega razvoja in stratifikacije do danes še niso bile izdelane. Tudi zato se pomembne spremembe v teh državah razlagajo skrajnje poenostavljeno. Na eni strani jih skušajo aktivistični časnikarji in praktični politiki razlagati zgolj kot posledico vmešavanja tujih sil in kot nadaljevanje kolonialistične politike v novih razmerah. Na drugi strani pa predstavniki intervencijskih sil ali njihovi domači izvajalci pojasnjujejo menjave oblasti in družbene perturbacije ob njih kot posledico izprijenosti posameznih politikov, nezadostne zmožnosti administracije, sporov med plemenskimi poglavarji, megalomanijo v sprejemanju gospodarskih načrtov ipd. Kdo ima prav, je seveda treba raziskati v vsakem konkretnem primeru. Res je, da bi v vrsti azijskih in afriških držav spori nikoli ne dali rezultatov, kakor so jih dali v Kongu, Gani, Nigeriji in v vrsti drugih držav, ko se ne bi v spore vmešavale bivše kolonialne sile in ZDA, ali ko ne bi te sile ponekod same sprožile sporov. Res pa je tudi, da bi bile destruktivne zunanje intervencije nemogoče, ko ne bi intervencionisti spretno izkoriščali obstoječih notranjih sporov, degeneracije nekaterih nosilcev oblasti, ekonomskih težav, ki so jih povzročili nezmožni gospodarstveniki, nezadovoljnosti nekaterih najbolj zaostalih plasti prebivalstva, nazadnjaštva plemenskih poglavarjev, ki se opirajo na te plasti ipd. V nekaterih od teh držav bi uporabi in prevzemi oblasti sploh ne bili mogoči, ko ne bi armada nastopala kot samostojna sila.

Za razumevanje, obrazložitev in praktično ukrepanje v zvezi z dogajanjem v teh državah je nujno potrebno razviti konceptualno aparaturo, ki bo omogočala take analize. Ustrezni analitski model družbene stratifikacije je nedvomno ena od osnov take konceptualne aparature. Mnenja smo, da teh družbenih dogajanj ni mogoče razložiti zgolj z modelom boja med temeljnima razredoma, med drugim tudi zato ne, ker v nekaterih od teh držav teh dveh razredov praktično ni. Pač pa bi jih bilo mogoče obrazložiti z uporabo stratifikacijskega modela, ki se opira na dimenzije oblasti, prisvajanja dohodka, vrednotenja in porabe, morda z dodatkom novih dimenzij, kot so starost, rasa, plemo. Tam pa, kjer obstoji privatno-lastninski sistem, ostaja dimenzija lastnine še vedno dominantna.

To možnost analize omenjamo samo kot predlog. Vendar se takemu predlogu skoraj ni mogoče ogniti, če upoštevamo obupno revščino v kakršnihkoli teoretičnih obrazložitvah dogajanj v teh državah. Marksistični znanstveniki bi se morali resno zamisliti ob spoznanju, da po dvajsetih letih burnih družbenih prevratov v azijskih in afriških državah, po prevratih v Indoneziji, Gani, Kongu, Nigeriji — da ne omenimo samo največje — ni niti ene resnejše marksistične teoretične analize teh dogajanj. In to po več kakor stoletnem obstoju marksizma in po več kot štiridesetletnem sistematskem razvijanju te znanosti na univerzah in inštitutih socialističnih in nesocialističnih držav, ki so izšolale desetisoče marksističnih teore-

tikov! Mneja smo, da je marksistična okostenelost, dogmatiziranost in zastarelost starih stratifikacijskih modelov eden osnovnih vzrokov temu stanju.

Tudi za razlago družbene strukture v Jugoslaviji so modeli, ki temeljijo na teoriji dveh temeljnih protislovnih razredov, neuporabni. Že zato, ker je bila v revoluciji odpravljena privatna lastnina kapitala. Potrebe po empiričnem raziskovanju jugoslovanske družbene strukture nam tako narekujejo uporabo modela, v katerem buržoazija in proletariat nista temeljna razreda. V nadaljnjem bomo skušali pokazati, ali je mogoče stratificiranost jugoslovanske družbe raziskovati s predlaganim modelom stratifikacije po štirih dimenzijah, glede na cilje, proti katerim se jugoslovanska družba razvija. Prostor in čas, ki sta nam na voljo, ne dopuščata podrobne empirične analize v tej smeri. To bo predmet nadaljnjih preučevanj in obsežnejših študij, tako vsaj upamo. V nadaljevanju tega teksta pa bomo uporabili model kot eno mogočih hipotez, ki je potrebna nadaljnje empirične verifikacije in seveda ne izključuje kakršnegakoli razvijanja in aplikacije drugih modelov. Ciljev, proti katerim se jugoslovanska družba razvija, ni težko definirati. To so cilji, ki jih je postavil že Marx: brezrazredna družba, v kateri bodo ljudje upravljali reči in sami sebe. Na prvi stopnji razvoja brezrazredne družbe naj bi bilo merilo udeležbe posameznika v nacionalnem dohodku delovni prispevek, na drugi njegove potrebe.

V terminih našega modela bi cilje lahko izrazili kot postopno odpravljanje dimenzije oblasti kot stratifikacijske dimenzije v družbeni strukturi in restratifikacijo družbe v dimenziji dohodka tako, da bi gornjo strato sestavljali posamezniki, ki dajejo najvišji, spodnjo pa posamezniki, ki dajejo najnižji prispevek. To bi bilo na prvi stopnji, na drugi stopnji bi bila stratifikacija po dohodku praktično odpravljena. Dimenzija porabe bi v takem sistemu postala na prvi stopnji odvisna od dohodka, se pravi od delovnega prispevka, na drugi pa samo še od potreb, ki bi si jih človeštvo zastavljalo samo. Zelo verjetno bi vzorci porabe v takem razvoju prehajali od vzorcev, še omejenih s količino dohodka, do vzorcev, ki bi vedno bolj izražali osebnostne poteze in stil življenja posameznika. Statusna, vrednostna stratifikacija bi se ravnala — kot se je v obrisih tudi do sedaj — na prvi stopnji po dohodkovni, drugače rečeno, ob postavki, da bi bil dohodek funkcija delovnega prispevka, bi tudi status posameznika izražal njegov delovni prispevek. Kaj bi izražal na drugi stopnji? O tem lahko le ugibljemo.

Tako definiran bi bil cilj razvoja jugoslovanske družbe pravzaprav *odprava stratifikacijskih dimenzij, ustvarjenih v lastninski družbi.*

Nadaljnja vprašanja, ki sledijo iz razvijanja modela, so:

- katera strata obstajajo danes v jugoslovanski družbi;
- so ta strata kreirana po dimenzijah lastninske družbe ali pa se v današnji družbeni stratifikaciji že kažejo strata, nastala po kriterijih brezrazredne družbe na prvi stopnji razvoja;
- katere institucije, skupine zadržujejo stratifikacijo v smeri kriterijev nove družbe, katere jo pospešujejo in zakaj;

— kakšni so procesi zadrževanja stratifikacije po kriterijih lastninske in formiranja strat po kriterijih brezlastninske družbe;

— koliko je zadrževanje stratifikacije po kriterijih lastninske družbe »upravičeno«, se pravi, koliko ga z zavestno akcijo ni mogoče smiselno spremeniti zaradi objektivnih ovir, odnosno brez škode za cilje razvoja samega, in katere so objektivne ovire, ki proces odpravljanja stratifikacije po kriterijih lastninske družbe zadržujejo.

Odgovori na ta vprašanja v tem tekstu so samo hipoteze.

V nadaljnjem bomo, da poenostavimo analizo, logično razlikovali sistem, ki se opira na stratifikacijske kriterije lastninske družbe, in sistem, ki se opira na kriterije brezlastninske družbe. Ta logična ločitev seveda ne pomeni ne njune ločitve v družbi kot celoti, ne ločitve v posamezniku. Tako v družbi kot v posamezniku sta sistema v permanentnem nasprotju, v sporih, se prepletata, včasih celo podpirata itd.

Institucionalna osnova stratifikacije

Institucionalna osnova družbene stratifikacije po dimenzijah lastninske družbe so institucije, ki so prešle iz lastninske v porevolucijsko družbo. Ena najpomembnejših je hierarhična organizacija proizvodnje in družbenih služb. Ta poraja vertikalno stratifikacijo delovnih mest in s tem poklicev. Na drugi strani pa proizvajalci in drugi delavci, poklicno formirani za potrebe hierarhično organiziranega delovnega procesa, zavirajo preoblikovanje hierarhično organiziranega delovnega procesa v drugačne organizacijske sisteme in modele tudi tam, kjer bi bilo to glede na razvoj tehnologije in znanosti o organizaciji dela že mogoče izvesti. Tako se oba subsistema — institucionalni in sistem vertikalne okupacijske stratifikacije — združujeta v dokaj trdno bipolarno strukturo, v kateri vsak pol krepi drugega. Ni mi znano, da bi bili skušali kakorkoli razbiti katerega od teh dveh sistemov, bodisi z zavestnim uvajanjem tehnoloških in organizacijskih ukrepov, s spremembami v sistemu poklicnega formiranja, še najmanj pa z akcijo, ki bi zavestno kombinirala spremembe na obeh straneh.

Druga, ne manj pomembna institucionalna osnova stratifikacije po dimenzijah lastninske družbe je obstoj države. V nasprotju s prvim področjem je bil tu z uvedbo samoupravljanja napravljen velik korak naprej. Vendar za zdaj še nismo načeli nekaterih temeljev državne organizacije kot sile, ki stratificira družbo v nosilce oblasti, posrednike in vladane. En sam dokaz: vse temeljne spremembe v smeri demokratizacije so bile pri nas izvršene z vrha navzdol. Resnično, proces debirokratizacije, decentralizacije, uvajanje samoupravljanja, reelekcije, rotacije, formiranje nove forme skupščine, ustavna utrditev teh sprememb — vse to so procesi, ki daleč presegajo institucije buržoazne demokracije in postavljajo Jugoslavijo pred druge socialistične države. Res je, da izražajo potrebe vseh ljudi in da so usmerjene proti formiranju birokracije. Res pa je tudi, da so bile te spremembe sklenjene v vrhovnih državnih in partijskih or-

ganih in so se izvedle od vrha navzdol, in da državnega aparata še nismo usposobili, da bi pri temeljnih odločitvah deloval tudi v nasprotni smeri. Za sedaj so edini mogoči formalni kanal za vpliv na odločitve v vrhovnih državnih organih še vedno volitve. Model državne organizacije, ki bi omogočala obojesmerni vpliv, se sicer razvija, a je dosti preširok, da bi že na sedanji razvojni stopnji deloval kot učinkovit mehanizem, s katerim državljanji zavestno usmerjajo svojo usodo. Ali je to v sedanjih razmerah mogoče ali ne — to je drugo vprašanje. Tu opisujemo stanje.

Ena najbolj trdnih institucij, ki utrjuje stratifikacijo po dimenzijah lastninske družbe, je družina. Možnosti, ki so jih ustvarili starši, dajejo potomcem popolnoma neenake »startne osnove«, neenaka izhodišča v življenjski usodi. Pri nas delujejo te možnosti predvsem v treh smereh: kopčenje osebnega premoženja, vzgoja, in sistem stikov s posamezniki v višjih, nižjih in v svoji strati. Za posameznike, ki so se rodili v družini, v kateri pripadajo starši nižjim stratam, je verjetnost, da se povzpno v višja strata, neprimerno manjša kakor za tiste, ki so se že rodili kot otroci staršev iz višjih družbenih stratumov. Včasih se zdi, da so naši družbeni teoretiki, zlasti tisti, ki ljubijo bolj romantične plati družbenih teorij in družbene stvarnosti, nekoliko pozabili na to vlogo družine, torej na družino kot enega stebrov ohranjanja preživelega v družbi.

Mimo teh treh temeljnih institucij, na katere se opira vztrajanje družbene stratifikacije, obstoji še vrsta manj pomembnih, ki pa včasih v interakciji s temeljnimi izdatno pomagajo ohraniti obstoječih strat. Vendar imajo v razdobju, ko delujejo temeljne institucije, bolj vlogo ojačevalcev kot vlogo tvorcev stratifikacije.

Stratifikacija po dimenziji oblasti

Temeljito restratifikacijo družbe glede na vse dimenzije smo izvedli v revoluciji. Revolucija in porevolucijsko razdobje ni samo ekspropriiralo ekspropriatorjev, omogočilo je tudi velikemu delu prebivalstva zasesti delovna mesta, ki jih v drugačnih razmerah ne bi moglo nikoli zasesti. Omogočila je šolanje mnogo večjemu številu ljudi iz srednjih in zlasti nižjih slojev itd. Toda na različna vodilna delovna mesta v katerihkoli delovnih organizacijah in v državi je bilo mogoče postaviti samo ljudi, formirane v predvojni buržoazni družbi, ljudi z nedvomno pozitivnimi hotenji, z visokimi cilji o preobrazbi družbe — a s premajhno izobrazbo in celo v okviru te izobrazbe s premajhnim znanjem za uspešno obvladovanje nalog, ki so bile pred njimi in so jih morali reševati vsak dan in vsako uro. Družbeno teoretsko znanje teh ljudi je obstajalo iz nekaterih stalinistično obarvanih izsekov iz marksistične teorije. Izvzemam nekatere posameznike, toda ti niso mogli bistveno spremeniti stanja v množicah novih ljudi na delovnih mestih v oblastnih organih in v delovnih organizacijah.

Mimo tega je bilo v času po revoluciji strokovnjakov premalo. Veliko število poštenih, iz proletariata zraslih in v smeri zmage proletariata delujočih strokovnjakov je bilo pobitih med vojno, odpeljanih v taborišča itd.

Od preostalih je del strokovnjakov sodeloval z okupatorjem, del pripadal bivšemu razredu lastnikov in malomeščanov. Predvojna univerza in strokovne šole niso vzgojile dovolj strokovnjakov. Tako je bilo premalo strokovnjakov s fakultetno izobrazbo in ki bi bili istočasno tudi objektivni nosilci in subjektivni izvajalci interesov delavskega razreda. Položaj se je zapletel še z zgraditvijo novih tovarn in celih novih industrij, ki so odpirale nova in nova delovna mesta. To situacijo je »spremljala« teorija o diktaturi proletariata — teorija, po kateri mora proletariat po zmagoviti revoluciji prevzeti državno oblast in državo izkoristiti v boju proti ostankom lastninskih razredov. In tako se je iz dveh nujnosti rodila politična in družbena praksa, ki je v svojem nadaljevanju postajala vedno manj nujnost.

Iz neogibnosti, da se vodilna delovna mesta zasedejo z delavci, se je po teoriji o diktaturi proletariata rodila farsa praktične uporabe te teorije. Lahko bi jo izrazili v načelu: vodilna in strokovna mesta fizičnim delavcem ali tistim, ki so jim najbližji — se pravi ljudem s čim nižjo šolsko izobrazbo. Dejansko se je to načelo uveljavilo v kadrovski politiki, ko se je že začela formirati plast novih »vodilnih ljudi«.

Centralistična kadrovska politika je z uporabo gornjega načela vedno bolj utrjevala celotno strukturo manj izobraženih ljudi na vodilnih mestih v delovnih organizacijah in državnem aparatu. Centralistična kadrovska politika je namreč nujno temeljila na »dodeljevanju položajev« že znanim in preizkušenim ljudem, skratka tistim, ki so jih dejanski voditelji kadrovske politike bodisi osebno poznali ali pa so zanje imeli kaka druga zagotovila »pozitivnosti«, to je, so bili znani njihovim neposrednim sodelavcem ali so bila znana kakršnakoli njihova dejanja, ki so zagotavljala zvestobo določene osebe. Tako je postopno nastala plast večnih direktorjev, vodilnih uslužbencev, politikov (danes družbenih delavcev), skratka vrhnja plast birokracije.

Enak proces je potekal v nižjih teritorialnih enotah in v vsaki posamezni delovni organizaciji. Ker so bili vrhovi vodstev za vso državo, v republikah, teritorialnih enotah in delovnih organizacijah, medsebojno povezani, je nastal kompleksen sistem vertikalnih in horizontalnih zvez, ki je ustvaril zelo trdno in težko prebojno vodstveno strukturo. Ena temeljnih funkcij te vodstvene strukture je bila seveda samoreprodukcija. Tej so rabile tudi razne v naglici skovane teorije in teorijice, ki so bile, zavestno ali ne, preračunane za ohranitev obstoječe vodstvene strukture. Ena takih teorij, zraslih iz neznanja in primitivizma, je bila npr. deformacija Marxove teorije o materialni bazi in vrhnji stavbi v družbi. V praksi se je »aplikacija« te teorije kazala kot usmerjanje nacionalnega dohodka v graditev materialne baze, to je v graditev česar koli v zvezi z industrijo, rudarstvom, energetskim sistemom, ne glede na notranja sorazmerja potrošnih sredstev, npr. brez ozira na to, ali so se delali zidovi ali kupovali stroji. Graditev objektov za administrativne namene, ki so lahko samo »materialna baza« birokracije, tu raje ne omenjamo. Ob razvijanju »materialne baze« ekonomike pa smo zanemarili razvijanje drugih bistvenih elementov celotne ekonomske strukture, brez katerih ni moderne proizvodnje.

Nesorazmerno usmerjanje nacionalnega dohodka v tako imenovano »materialno bazo« družbe je povzročilo hipertrofijo v razvoju industrije ob zanemarjanju tega, kar je *pogoj* razvoju moderne industrije.

Birokracija zaradi svojih interesov, ki jih je po svoje oblikovalo tudi neznanje in iz tega izhajajoče primitivne razlage ekonomike in družbenih dogajanj, ni bila zmožna ocenjevati razvoj nacionalne ekonomike *kot celoto*. Njeno praktično delovanje in prazne prakticistične parole, ki so zamenjale teorijo, oboje je bilo, zavestno ali ne, usmerjeno v reprodukcijo same sebe. Zato je nujno razvijala tiste dele ekonomske strukture, ki so ustvarjali možnosti za njeno reprodukcijo. V celotni ekonomiki je to bila industrija, predvsem težka, v ostalih delih družbene strukture pa administrativni aparat in to, kar administrativni aparat podpira: prazna, brezvsebinska aktivnost. V dinamiki hitro razvijajoče se družbe je nastajala vrsta problemov in nerešenih vprašanj. Klasični način birokratskega reševanja teh dodatnih težav ni bil in še vedno ni takojšnji operativni spopad z ovirami in razrešitev problema. Tak način bi od birokrata zahteval strokovno znanje, ki ga nima, in pa delovanje njega samega — in to mu ne more ustrezati, ker zmanjšuje območje njegove učinkovitosti. Zato birokrat namesto takojšnje operativne rešitve ustanavlja strokovne zbore, odbore, komisije, ki se spet ne lotijo problema, temveč ustanavljajo podobore, podkomisije in še bolj strokovne zbore. To je medij, v katerem birokrat lahko določa linijo, ne da bi mu bilo potrebno karkoli znati, hkrati pa zvečuje njegovo območje delovanja, podreja mu vedno večje število ljudi in odpira nova območja, v katerih razvija svojo linijo določujočo dejavnost. Končna rezultanta takega delovanja je velikanska količina prazne dejavnosti, sestankov, dogovorov, razprav, prenašanj, komunikacij in, kajpada, nerešen problem.

Spomnimo se npr. enega samega primera iz naše družbene prakse: ustanavljanje ustanov za razbremenitev gospodinj in mater. Industrializacija je porodila potrebo po zaposlitvi vedno večjega števila žena in s tem sprožila vprašanje, kako prenesti del dejavnosti gospodinj v razne servise. O tem so leta in leta razpravljali na tisočih sestankov z referati, pojasnjevanji ipd. Na stotisoče ur je bilo izgubljenih na sestankih, kjer so ljudje drug drugega prepričevali in se strinjali glede tega, kako so servisi za pomoč gospodinjam, za polkuhano hrano, samopostrežne pralnice ipd. nujno potrebni. Na desetine ljudi je poklicno živelo od govorjenja o teh servisih in planiranja servisov, in na stotine drugih si je s tem pridobivalo svoj družbeni status. Praktični rezultat? Poleg ustvaritve nekaj desetih novopečenih birokratov, od katerih nekateri še vedno delujejo, še vedno pre-nizke kapacitete in predvsem neustrezne storitve obratov družbene prehrane, nekaj gospodinjskih servisov in v Ljubljani dve samopostrežni pralnici. In te dve nista nastali zaradi delovanja stotin aktivistov in predvsem aktivistk, temveč zato, ker je nova politika omogočila učinkovito dejavnost dovolj inteligentnim in zavzetim posameznikom, ki jim ni do tega, da bi si pridobivali družbeni ugled z govorjenjem, temveč si ga skušajo ustvariti z denarjem.

Ta skok v stran je skušal samo ilustrirati delovanje zveze birokracije in birokratskih institucij kot zaprtega sistema, v katerem se večja števila birokratov in razvija rakasta tvorba neproduktivnega dela institucij. En del sistema razvija drugega. V takem zaprtem sistemu birokrat v vsaki posamezni instituciji ne more percipirati družbe v njeni celotnosti. Vsak drug del družbe je zanj sovražna oblika, ki omejuje njegovo območje delovanja. In v takšnem smislu je povezovanje državne birokracije z industrijo kot njeno osnovno oporo prav tako nujnost. Položaj po prevzemu oblasti zahteva od njega, da najprej razreši temeljna ekonomska vprašanja (preskrbo prebivalstva, razdeljevanje dobrin, obnovitev delovanja industrije itd.). Zasipa ga s tisoči dnevnih nujnih nalog. Mimo tega mu sprimitivizirana teorija materialne baze dokazuje, da bo z razvojem industrije avtomatično rešil vsa druga vprašanja, vse »odprte probleme«! Če temu še prištejemo, da so bile v času, ko je nastajala birokracija kot sloj, mikroekonomika, mikrosociologija, teorija organizacije in druge družbene znanosti, ki se ukvarjajo s tehnikami vodenja družbenih skupin in agregatov, razglašene za buržoazne znanosti, namenjene zgolj izkoriščanju delavca, potem je smer akcije birokrata v državnem aparatu skorajda determinirana: razvijanje industrije. To mu namreč omogoča delovanje ob vseh teh komponentah, ki sodoločajo njegovo akcijo. Ob vsem tem je seveda jasno, da se birokracija kot sloj, zlasti v začetkih svojega nastajanja, ne zaveda, da formira in utrjuje sama sebe kot sloj, da uveljavlja sama svoje interese. Razvita forma takšne zavesti bi vsaj del birokracije pripeljala do drugačnih smeri delovanja — to opazamo v zadnjih letih. Birokracija v prvih časih deluje v sveti veri, da resnično rešuje sveč, in tudi v resnici služi delovnim ljudem. Njena objektivna tragika je v tem, da s procesom progresivnega utrjanja svojih pozicij v družbeni strukturi interese delovnih ljudi istočasno tudi negira. In šele zavest o tej poziciji ustvarja iz večine birokratov cinične lovce na moč, položaj in denar. Drugi, manjši del birokracije pa se je zavedel, da samo reprezentira, in skuša uresničiti interese delovnih ljudi. Ta del aktivno deluje proti utrditvi birokracije kot sloja.

Birokracija se tako koncentrira na en del razvijanja družbe kot celote — na industrializacijo. Toda neskladno razvijanje enega samega člena verige zavira istočasno razvijanje njegovih podlag in sčasoma tudi možnost učinkovanja tega člena samega. Celotnost ekonomske strukture si je mogoče predstaviti v obliki vrste členov v medsebojnem delovanju. Če vsak člen pospešuje razvoj drugih členov, se celotni sistem razvija pospešeno. Če pa se členi medsebojno zavirajo, celotni sistem postopno prehaja v stagnacijo. In to se je dogajalo z našim ekonomskim sistemom, ker ob razvijanju industrije ni razvijal členov, s katerimi sestavlja industrija celoto.

Moderna industrija ne more proizvajati in se razvijati brez določenih delovnih navad ljudi, ki v njej delajo, brez dognane organizacije proizvodnje in služb v podjetju, brez razvitega okolja, transporta dobrin in ljudi, brez razbremenitve zaposlenih žena itd. Če se torej šolstvo, znanstveno raziskovalno delo, socialno varstvo, zdravstvo, transport ne razvijajo vzporedno z razvijanjem industrije, bo produktivnost ostala nizka ali se bo celo zmanjševala. S tem bo seveda pritekalo iz industrije tudi manj sredstev. In

birokracija bi ne bila birokracija, če bi svoja pričakovanja usmerila v prihodnost in preusmerila sredstva v skladno razvijanje celotne ekonomske in družbene strukture. Birokracija se rešuje iz položaja z drugačnimi ukrepi. Bistvo teh ukrepov je prelivanje nesorazmerno velikega deleža sredstev nazaj v industrijo, pospeševanje investicij, poskus, da bi se produkcija razvijala zgolj s krepitvijo poenostavljeno pojmovane materialne baze. Brž ko se je negativni začarani krog medsebojnega zaviranja členov začel, se ne more več ustaviti brez radikalnega prestrukturiranja položaja. Nižja in nižja produktivnost, ki nastaja zaradi nesorazmerja med industrijo in drugimi členi ekonomske strukture, zmanjšuje produkcijo in s tem dotok sredstev. Z zmanjšanim dotokom sredstev se skuša ekstenzivno povečati fizični obseg proizvodnje. Tako dobivajo drugi členi spet manj sredstev. Zmanjšani dotok se tako uporablja za zvečanje nesorazmerja, ki je povzročilo zmanjšanje dotoka. Proces gre v smeri progresivnega zaviranja razvoja celotne ekonomske in družbene strukture.

Birokracija odgovarja na takšno dokazovanje s protidokazi — češ, drugi členi ekonomske strukture se ne razvijajo skladno s količino sredstev, vloženih vanje. To je celo res, vendar se je treba vprašati zakaj. Odgovor smo že povedali: ker birokratski sistem tudi v drugih členih strukture razvija medsebojno igro neproduktivnih birokratov in neučinkovitih institucij. Tudi v drugih členih se razvija negativni začarani krog interakcije med birokrati, ki problema ne morejo reševati neposredno, temveč z »aparatom« in v permanentno naraščajočem institucionalnem okviru tako razvijajoče se aparature. Taka kombinacija stalno povečuje količino dela ob istočasnem zmanjševanju količine rešenih problemov. Vedno večji del sredstev se porablja za vzdrževanje in večanje administrativne vodstvene aparature in njenega delovanja, učinkovitost pa pri tem progresivno pada. Tako poraja notranji paradoks vsakega posameznega člena paradoksní odnos med industrijo in drugimi členi ekonomske strukture. Namesto da bi dotok sredstev razvijal člene celotne strukture, zmanjšuje njihovo učinkovitost in tako navidezno opravičuje zgolj ekonomsko in pretirano investicijsko usmerjenost ekonomske plasti birokratske strate.

! Birokratski sistem ne vpliva samo na odnose med industrijo in drugimi členi ekonomske strukture, sproža tudi procese, ki vedejo k manjšanju produktivnosti in k neučinkovitosti znotraj industrije same. Proces poteka po splošnem vzorcu delovanja birokracije. Primitivne metode vodenja podjetij, ki izhajajo iz neznanja vodilnih ljudi v gospodarstvu, se sprva vežejo z nezadostnim številom strokovnjakov. Postopno se prične iz prakse primitivnega vodenja razvijati zavest, včasih izoblikovana v urejen sistem sodb, o neogibnosti prav takega sistema vodenja. Že kakih 20 let vlada v naših podjetjih praktična filozofija, katere temeljni aksiom je trditev, da za vodenje proizvodnje kot celote ni potrebno posebno znanje o tehnologiji, organizaciji proizvodnje in poslovanja, ekonomiki itd. Šele v zadnjem času se gesla tega stanja spreminjajo. Manj se spreminja praksa. Vzporedno s prakso primitivnega vodenja se v podjetjih oblikuje vodilno jedro petih, šestih ljudi, ki s svojimi kombinacijami zlahka obvladajo položaj v podjetju in »pozitivno« razrešijo vsak spor. Te skupine seveda ne

želijo sprejemati v podjetje novih strokovnjakov, razen če ti ne škodujejo že postavljenim odnosom in utrjenemu hierarhičnemu organizacijskemu sistemu. Ponekod, v manj primitivnih razmerah, vodilne skupine sprejemajo tiste strokovnjake, ki utrjujejo njihove pozicije. Tako se primitivna organizacija dela in poslovanja nadaljuje neodvisno od šolanja strokovnjakov, teh je vse več, a kljub temu ne morejo spremeniti položaja v celoti vseh podjetij.

Rezultanta delovanja vseh teh silnic je usmerjenost v ekstenzivno večanje proizvodnje. Intenzivno večanje namreč skoraj vedno zahteva preureditev vseh notranjih razmerij v podjetjih, postavitev racionalne organizacije dela in poslovanja, s tem pa razbitje in uničenje zvez, ki jih je leta in včasih desetletja pletla vodilna skupina. Zahteva racionalno razmestitev strokovnjakov, to pa pomeni v jeziku vodilne skupine odvzem njenih položajev ali vsaj učinkovitosti položajev. Vodilna skupina se nujno ogiba takim rešitvam in se namesto tega preusmerja v nove investicije. Te namreč krepijo njen položaj ob nespremenjeni notranji organizaciji in razporeditvi kompetenc. Hkrati zvečujejo investicije fizični obseg proizvodnje in tako upravičujejo eksistenco in delovanje vodilne skupine navzgor do višjih birokratskih institucij in navzdol do kolektiva in teritorialne enote. V celoti vzeto pa ekstenzivno povečanje proizvodnje komplicira obstoječo šibko organizacijo, zvečuje notranji transport, blokira komunikacijske poti v poslovanju, povzroča nove in nove težave in tako postopno znižuje stopnjo naraščanja produktivnosti ali celo zmanjšuje produktivnost. Tako je tudi tu sklenjen začarani krog: obstoj vodilne skupine se iz položaja rešuje z večanjem obsega produkcije, in to spet znižuje naraščanje produktivnosti, krepí pa vodilno skupino. Interakcija med birokratsko strato in njeno produkcijsko petrifikacijo ustvarja spet neprobojno predimenzionirano in vedno manj učinkovito zajedavsko tvorbo, ki zavira razvoj tako industrije kot družbenih procesov.

V avtarktičnem gospodarstvu, na nizki stopnji porabe in ob nizkem življenjskem standardu je negativni začarani krog v produkciji, v drugih členih ekonomske strukture in v zvezi med produkcijo in drugimi členi še mogoč. Brž ko pa se ekonomika razvije do stopnje, ko je za njen nadaljnji razvoj potrebno razvijati notranje tržišče, se pravi zviševati življenjski standard, in ko avtarktično gospodarstvo onemogoča nadaljnje napredovanje temeljnih industrijskih panog, se prično uveljavljati posledice teh negativnih začaranih krogov. Mednarodna menjava je mogoča samo z intervencijo države, ki krije razlike med produktivnostjo domače in tuje industrije s subvencijami. Notranjega tržišča pa, ker je industrija neobčutljiva do potreb prebivalstva in izključno usmerjena v produkcijo, skoraj ni mogoče razvijati. Obstoječa ekonomska struktura tako sama onemogoča svoj nadaljnji razvoj.

✶ bomo ukvarjali samo s tistimi, ki zadevajo stratifikacijske procese. In med njimi so nedvomno pglavitni procesi, ki razvijajo dohodkovno in porab-

✶ Iz tega spora se skuša država reševati z najrazličnejšimi ukrepi. Tu se ✶
✶ niško dimenzijo socialne stratifikacije.

Stratifikacija po dohodku in premoženju

V začetku razvoja povojne jugoslovanske družbe je bila stratifikacija po dohodku odsev stratifikacije po hierarhični birokratski strukturi, državni, partijski, policijski in vojaški. Mimo tega so bile za ta položaj značilne razmeroma majhne razlike med najvišjo in najnižjo dohodkovno strato. Dohodek in premoženje zato nista imela pomembne samostojne vloge pri nastajanju posebnih interesnih skupin, ki bi bistveno vplivale na družbene procese. V času pomanjkanja osnovnih dobrin je dohodek skupno s potrošnimi bencijami igral vlogo krepilca birokratske stratifikacije. Dohodek in poraba privilegiranih slojev sta oblikovala in utrjevala posebne interese birokratskih slojev v državni upravi, policiji, vojski in v teritorialnih enotah, in tako pripomogla k temu, da so se ta strata pričela formirati v skupino s svojimi posebnimi interesi.

Pomembnejši korak od tega stanja je bil storjen šele, ko je produkcija toliko narasla, da je presegla zadovoljevanje najnujnejših eksistenčnih potreb in se je začelo formirati sprva sicer revno, nato pa postopno obsežnejše tržišče. V tem času se je razvilo gibanje za analitično oceno delovnih mest — bolje povedano, za plačilo po delovnem mestu. Delovna mesta so bila razvrščena glede na različne kriterije in dohodki so se določali glede na vsoto vseh ocen po teh kriterijih. Ta primitivna oblika ocene posameznika v produkcijskem in družbenem procesu, ki je postavljala odvisnosti med dohodkom in družbeno vlogo posameznika, se je razvila pod geslom plačila po delu. Če bi tako postavljena zveza v resnici realizirala odvisnost med dohodkom in delovnim prispevkom, bi bilo načelo »vsakemu po njegovem delu«² že uresničeno in restratifikacija prebivalstva glede na dejanski delovni prispevek tudi dosežena. Vendar se stvarnost ne uresničuje z normativnimi proklamacijami, tudi v tem primeru ne.

Zato je analitična ocena delovnih mest samo izrazila obstoječo hierarhično organizacijo proizvodnje, delovnih procesov na drugih področjih, ali drugače: nekoliko bolj kvantificirano je izrazila razlike med delovnimi mesti, ustvarjene v birokratskem sistemu. Hkrati je vnesla širše nihanje dohodkov v vsaki skupini sorodnih delovnih mest ter med skupinami delovnih mest, in s tem delno pomagala ustvariti prav to, kar je zahtevala industrija v začetku formiranja tržišča: ustvariti večjo kupno moč za različne ravni porabe.

Takšna delitev osebnega dohodka je seveda predpostavljala, da je posameznik v delovnem procesu plačan ne glede na to, ali bo njegov izdelek prodan ali ne. Hkrati ni upoštevala dejansko opravljenega dela.

Akcija, ki naj bi uredila te odnose, se je začela, ko se industrija ni mogla več razvijati brez intenzivnega širjenja notranjega trga in intenzivne mednarodne menjave. V tem položaju tržišče ne absorbira več vsakega proizvoda, ki ga izdelata industrija. Zato tudi posameznik ne more biti več plačan za *vsako* delo, ki ga je opravil, ali za katero se je domnevalo, da ga mora opraviti, temveč samo za delo, ki je opredmeteno v proizvodnji ali storitvi in ga je mogoče prodati. Zato so se v tem času oglasile zahteve o »nagrajevanju po delu«³ skupaj z zahtevami po »delitvi dohodka glede na

realizacijo«. Se pravi, dohodek naj bi postal odvisen od možnosti prodaje proizvodov in storitev ter od količine in kvalitete vanj vloženega dela.

Brez obsežnejše raziskave je nemogoče ugotoviti, koliko so bile te zahteve tudi realizirane. Vendar pot k realizaciji zahtev in same zahteve kažejo naravo statifikacije družbe ob teh kriterijih. Najprej: uveljavljanje načela blagovne menjave na veliki večini področij, v skoraj vseh členih družbene in ekonomske strukture, je nujno samo okrepilo neravnovesje med industrijo in delno nekaterimi monopolnimi družbenimi službami (zdravstvo, pošta ipd.) ter ostalimi, že tako prešibko razvitimi členi. Tu zlasti trpi šolstvo in raziskovalno delo. Tako skoraj izključno tržiščno usmerjena delitev dohodka, brez intervencij za novo razporeditev nacionalnega dohodka, še naprej zavira razvoj družbene in ekonomske strukture kot celote.

To nesorazmerje v institucijah ustvarja svojo posebno obliko družbene stratifikacije po dohodku. V tem sistemu tržišče ustvarja privilegiran položaj ljudem, zaposlenim v industriji in nekaterih monopolnih družbenih službah, in manj privilegiran položaj tako imenovanim »neproduktivnim« delavcem. Kakšne posledice bo to imelo za bodoče rodove, še ni mogoče prerokovati. Nekatere posledice pa so vidne že danes.

* Sprostitev tržišča je izzvala živahno ekonomsko dejavnost in sprva zelo hitro zvečevanje fizičnega obsega proizvodnje. Hkrati je znotraj industrije in v odnosu industrija — neindustrijske dejavnosti sprožila širjenje razponov v dohodkih, ne le znotraj posameznih gospodarskih organizacij, temveč v okviru celotne države. Od prvotnih odnosov med najvišjimi in najnižjimi dohodki, ki so se gibali nekako med 1 : 3 do 1 : 4, smo prišli že do odnosov 1 : 10, 1 : 15, in nič ne kaže, da se bo ta razvoj ustavil. Tako prehaja del prebivalstva postopno na srednje kline dohodkovne lestvice, in s tem se seveda krepi tendenca po oblikovanju tako imenovanih srednjih slojev. To tendenco še krepi vedno bolj razvejana poraba, uveljavljanje socialno statusnih razlik, značilnih za srednje sloje. Celota vseh teh procesov pa še naprej ustvarja posamezne forme družbene zavesti srednjih slojev.

Ce imajo ljudje pred seboj zviševanje dohodka kot svoj osnovni cilj, in če jim konkretni položaj dokazuje, da je ta cilj uresničljiv, se njihovi interesi bolj in bolj podrejajo temu osnovnemu cilju. In če je višina dohodka temeljno merilo družbenega ugleda posameznika, bo posameznik svojo osnovno dejavnost posvetil zviševanju dohodka. Ta osnovna smer dejavnosti postaja tudi bolj in bolj uradna ideologija, čeprav v prikriti obliki. Nenehno večanje razponov dokazuje, da je uresničljiva. Interesi ljudi na določenih mestih statusne lestvice se tako postopno identificirajo: zaslužiti več, porabiti več, povzpeti se na ta način više. Ta identifikacija postopno povezuje prej ločene sloje v enoto. Interesi tistih, ki v obstoječi situaciji vidijo realno možnost zvečevanja svojega dohodka in osebne premoženja, to je interesi birokratskega sloja, večjega dela inteligence, nekaterih kategorij kmetov in nekaterih kategorij visoko kvalificiranih delavcev, se glede na dimenzijo dohodka izenčujejo. To poraja skupno »porabniško« zavest srednjega sloja. In v topilniku zvečane porabe se postopno manjšajo razlike med prej ločenimi družbenimi skupinami in se

veča njihovo medsebojno razumevanje. Ta proces poteka, kot smo že omenili, z razvijanjem porabe in s postavljanjem ustreznega družbenega statusa.

Potrošna in statusna stratifikacija

V naši družbi so dohodkovna, potrošna in statusna dimenzija stratifikacije še vedno zelo tesno povezane. Vendar imata potrošna in statusna stratifikacija svoje posebne učinke in ju je potrebno zato posebej obravnavati.

! Družbeni status nam pomeni mesto, ki ga posameznik zavzema na vrednostni lestvici v družbi, to je oceno pomembnosti njegovega položaja, družbene vloge, ki se izraža v njegovi lastni oceni in v oceni referenčnih skupin! V vsaki družbi skušajo posamezni sloji tudi navzven izraziti mesto, ki ga zavzamejo na lestvici. Temu namenu rabijo statusni simboli, to je predmeti dejavnosti in načini obnašanja, po katerih je mogoče takoj ugotoviti, kateremu sloju posameznik pripada. Taki statusni simboli so npr. način oblačenja, nakit, orožje, služabniki, način govorjenja, posebne vrste dejavnosti (nekateri športi npr.), razvite oblike etikete itd. ↓

Veblen je pokazal, da skušajo višji sloji statusne simbole oblikovati in uporabljati tako, da bi ti simboli izražali dvoje: da tistemu, ki jih nosi, ni treba fizično delati, in da si lahko kupuje in ima v lasti predmete, ki so nepotrebni za zadovoljevanje njegovih eksistenčnih potreb. Med simbole, ki demonstrirajo posvečanje drugačnim opravilom, ne fizičnemu delu, lahko uvrstimo obleke, ki s svojim zunanjim videzom kažejo, da v njih ni mogoče delati — tako dekorirana oblačila fevdalnega plemstva in svečnikov, današnji beli ovratniki in kravate — dejavnosti, kot so lov, ribolov, golf ipd., vedenje, ki zahteva dolgotrajne vaje in uglajenosti ipd. Med tako imenovano demonstrativno porabo pa lahko uvrstimo nakit, nepotrebne služabnike, ročne izdelke, tam, kjer industrijski prav tako opravljajo svojo funkcijo, prevelika prebivališča — gradovi, velike sobane ipd. Statusni simboli so v predindustrijskih družbah sestavljali zamotan in velikokrat do vseh nadržanosti izdelan sistem, ki je natančno označeval pripadnost posameznika določenemu razredu in sloju in natančno opredeljeval njegovo mesto na hierarhični lestvici. Z razvojem industrije in delno še pred njim denarnega gospodarstva pa so statusni simboli postajali bolj in bolj odvisni od količine denarja, ki ga je imel posameznik na voljo. V kapitalistični družbi razredi niso bili več strogo hereditarno ločeni, prehod iz razreda v razred in zlasti iz sloja v sloj znotraj razreda je postajal odvisen od pridobljene lastnine. Tako so tudi statusni simboli postajali bolj in bolj odvisni od obsega lastnine in količine denarja. Pri tem so bili statusni simboli višjih slojev vedno vzorec, ki so ga posnemali nižji sloji.

! Z razvojem množične proizvodnje in porabe so statusni simboli postali še bolj gibljivi. Nekdanjo trdno lestvico zunanjega izraza družbenega statusa je zamenjala dinamična menjava simbolov. Z naraščanjem povprečnega dohodka so iz seznama simbolike, ki razločuje sloje, postopno izginjali

tisti objekti, ki si jih je velika večina prebivalstva lahko priskrbeli brez večjih težav, in tiste dejavnosti, ki se jim lahko skoraj vsak posveča. Zamenjali so jih drugačni, večji in dražji predmeti, bolj izključne aktivnosti. Nekateri predmeti so celo dobili statusno vrednost, ki je v nasprotnem sorazmerju s ceno predmeta. Tako npr. nova obleka in najdražji avtomobil v ustaljeni kapitalistični družbi kažejo povzpethnika parvenuja. Ugleden bussinesman in zlasti intelektualec na visoki stopnji bo oblekel staro obleko, včasih brez kravate, in se bo vozil v zmerno dragem ali celo najmanjšem in najcenejšem avtomobilu. Kljub tem manjšim izjemam pa še vedno velja, da so glavni nosilci statusnih simbolov v sodobni družbi predmeti trajne porabe, avto, predmeti, ki se uporabljajo v nekaterih športih: motorni čolni, oprema za podvodni ribolov in smučanje na vodi, obleke za posebne slovesnosti, krzno, velikost stanovanja ali hiše in kraj, kjer hiša stoji, obiskovanje posebnih lokalov, pohoštvo. Pri tem je značilno: brž ko postane neki predmet dostopen velikemu številu, to je večini prebivalstva v dohodkovnih slojih s povprečnimi dohodki, razvije industrija predmete, ki so sicer namenjeni natančno isti funkciji, toda na nekoliko drugačen način, so večji ali manjši ali skromnejši — skratka drugačni in seveda dražji.

Del prebivalstva v industrijsko razvitejših deželah se ne spušča v takšno statusno tekmo, skuša si življenje smiselno organizirati z izdelki moderne industrije. Zanje je proizvodnja sredstvo za oblikovanje takšnega stila življenja, kot ga želijo živeti, in poraba način realizacije tega stila. Zato v takšni situaciji lahko obravnavamo porabo kot samostojno dimenzijo stratifikacije.

V naši družbi pa je potrebno potrošno in statusno dimenzijo še obravnavati skupno. Smo še na stopnji, ko poraba služi pridobivanju statusnih simbolov in z njimi ustvarjanju občutka socialne varnosti. Takšno funkcijo statusnih simbolov in porabe, ki realizira statusne simbole kot diferencialne znake različnih strat, smo prevzeli neposredno iz lastninske družbe.

To dejstvo je bilo neposredno razvidno zlasti v prvih časih prevladovanja birokratskega sistema. Birokracija je zgradila v času pomanjkanja zelo natančen sistem gradiranja raznih stopenj birokratov, ker v tem času ni bilo večjih razlik v dohodkih posameznih kategorij državljanov, je birokracija utrdila razlike s sistemom privilegirane delitve težko dostopnih proizvodov in storitev. Ta sistem je vključeval uradna prevozna sredstva za najvišje kategorije birokratov, posebno trgovsko mrežo in način prehranitvene možnosti (menza ipd.), nedostopne navadnim državljanom, ekskluzivne možnosti za oddih in preživljanje dopusta, gojitev lova in ribolova, ter za tedanje razmere po prostoru in lokaciji nadpovprečna stanovanja, navadno zaplenjena bivšim kapitalistom in sodelavcem okupatorja.

In tako je v nekaterih mestih birokraciji uspelo, da se je tudi prostorska ločila od ostalega prebivalstva. Vsi ti statusni znaki: demonstrativna poraba na višjem nivoju, ekskluzivne dejavnosti, in družbena ter ponekod prostorska ločenost, so bili pred revolucijo statusni znaki, ki so diferencirali buržoazijo, včasih drobno buržoazijo in del inteligence od delavcev in kmetov. Birokracija jih je neposredno prevzela s sistemom privilegijev. Prav tako je prevzela izdelan sistem gradacije uradov glede na

njihovo stopnjo v hierarhiji. Sprva so bili uradni prostori dokaj nivelizirani, kasneje pa so se z dekoracijami, redekoracijami, s preprogami, stilom pohištva, z velikostjo miz, z naslonjači, s številom telefonov, z uvajanjem specialnih linij, in končno z novimi gradnjami ustvarile zelo natančne razlike med uradi na raznih stopnjah. Tej uradniško-birokratski simboliki bi bilo mogoče posvetiti celo študijo. Vsekakor pa velja tako zanjo kot za statusno simboliko birokracije v vsakdanjem življenju splošno pravilo o formiranju statusnih simbolov. Kakor hitro je proizvodnja toliko napredovala, da je prej redek proizvod postal dostopen večini ljudi, so posebne trgovine in magazini nižje birokracije prevzeli določene nove, še vedno redke izdelke iz območja posebnih trgovin višje birokracije, ti pa so si poiskali nove, še; redkejšje izdelke. Isto se je dogajalo z avtomobili različnih znamk, s stanovanji, pohištvom, z opremo uradov, s stanovanjskimi in uradnimi stavbami. Skratka: birokracija je ohranila mehanizem dinamičnega diferenciranja slojev in birokratskih stopenj s statusnimi simboli; statusni simbol je moral obdržati svojo izključnost — brž ko jo je izgubil, ga je zamenjal novi, ravno dovolj redek, da je lahko označeval samo pripadnike natanko opredeljenih hierarhičnih stopenj.

[Zviševanje produkcije, postopen prehod iz sistema administrativnega vodenja proizvodnje in centralne distribucije v sistem odvisnosti produkcije od tržišča in blagovne menjave je spremenil tudi način reagiranja birokracije] Statusni simboli so se postopno izenačili s podobnimi na zahodu. Osrednji simbol je postal avto — sedaj ne več uradni, temveč v osebni lasti, za njim pa predmeti trajne porabe, in samo za manjši del birokracije tudi stanovanja; večji del je bil namreč preskrbljen z njimi. [Ker je v novih razmerah odločal o nabavi nekega statusnega simbola denar, se je razvila živahna tekma med birokrati in drugimi sloji s podobnimi dohodki.] Birokrati so v tej tekmi ravnali skrajnje nefair: izkoriščali so svoje zagotovljene oblastne pozicije, če je bilo treba celo z izigravanjem postav in s črpanjem dragocenih nacionalnih deviznih rezerv. Tako se jim je vse do pred nekaj leti posrečilo obdržati prva mesta v tekmi. V Sloveniji smo bili priče takemu tekmovanju. Ko je Fiat 600 in 750 postal sorazmerno dostopno vozilo, je birokracija v Sloveniji za svoje potrebe uvozila 1000 ccm vozilo. Na prodor naslednje stopnje, Fiata 1300 ccm, je birokracija neutegoma reagirala z uvozom dveh tipov vozil, 1500 ccm in 1700 ccm. Na višjih birokratskih nivojih so imela vozila seveda nekoliko več ccm. Vse kaže, da se je izključnost, potrebna za direrenciranje nekega sloja birokracije, gibala med 250 in 450 ccm, kar je dokaj skromno, če primerjamo naše slovenske tekme s podobnimi na zahodu in vzhodu. Morda tudi to pričuje o naših skromnih razmerah?

Podobne tekme smo opazili na drugih področjih. Proizvodnji domačih in uvozu manjših polavtomatskih pralnih strojev je npr. sledil uvoz tujih povsemavtomatskih pralnih strojev. Graditvi počitniških hišic je sledila enaka graditev. Brž ko so bile postavljene za večino predstavnikov birokracije, so postali posebni počitniški domovi nepotrebni — in sledil je odlok, ki jih je odpravil. Ko se je razširila zidava individualnih hiš, so si

skupine birokratov in nekaterih njihovih znancev postavile stanovanjske hiše na mestih z izjemno ugodno lego. In tako naprej.

Prizadeti bodo trdili, da se vse to naštevanje bere kot slabo časnikarsko zabavljanje, da nima ničesar skupnega z analizo družbene situacije, da so vse to nepomembni pojavi, ki ne pomenijo ničesar, če jih primerjamo z velikimi družbenimi gibanji. Toda resnični odgovor je drugačen: Na to bi bilo mogoče odgovoriti tudi časnikarsko: če je že golo naštevanje majhnega dela drobnih dejstev neresno — kakšna je bila šele resničnost! Ta način obrambe je za birokracijo tipičen — z nepretrdnim govorjenjem o velikih in pomembnih gibanjih, spremembah, in revolucijah prikriva vsakdanje drobno uveljavljanje in realiziranje svojih interesov, ki jo konstituira, oblikuje in povezuje ter ustvarja iz nje družbeni sloj, povezan s skupnimi interesi.

Formiranje statusnih razlik, izražanje statusnih razlik v statusnih simbolih, povezava statusa in statusnih simbolov s porabo so v resnici sekundarni pojavi, če jih gledamo genetsko. Vežejo se na primarno nastale razlike v distribuciji moči in dohodka. So pa pomembni, ker utrjujejo obstoječo razslojenost, onemogočajo nadaljnjo restratifikacijo, in v današnji situaciji povezujejo interese birokratov z interesi ostalih predstavnikov srednjih slojev.

Predmeti in dejavnosti, ki rabijo kot statusni simboli v določeni fazi ekonomskega in družbenega razvoja, sami po sebi ne pomenijo ničesar. Nekateri od njih so samo sredstvo za bolj smotrno organizacijo življenja individua, za skrajšanje delovnega časa doma, večjo mobilnost, rekreacijo itd. S tem argumentom se bo branil vsak prizadeti birokrat. Vendar tu ne razpravljamo o praktični funkciji predmetov in dejavnosti, temveč o tem, kako izražajo vrednostno lestvico, stopnjo, do katere se je posameznik povzpел v družbi, torej njihovo funkcijo v celotnem družbenem življenju. V tej d'menziji pa postajajo statusni simboli sredstvo za ločevanje slojev od drugih slojev, za zagotavljanje izjemnega položaja. Posamezniki v določenem sloju se tako *izločijo* iz množice, se postavijo nad »maso« in sami sebe obravnavajo kot nekaj višjega, posebnega. Petrificirani izraz družbenega statusa postane tako samostojni cilj, h kateremu se usmerja celotni sloj. Da bi ga dosegel, je pripravljen ustvariti vrsto privilegijev, obiti postave, delati proti interesom skupnosti kot celote.

Birokratska struktura je izredno težko prebojna prav zato, ker se kaže in obstaja kot interakcija ustvarjenega institucionalnega sistema hierarhično povezanih subsistemov, osebnih interesov birokratov in celotnih interesov birokracije kot sloja. O institucionalnem sistemu je bil že govor. Ta sistem daje skupno z možnostmi akcije birokraciji življenjsko perspektivo, potrdilo njihovemu občutku o smiselnosti akcije in realno možnost odločanja v vsaki konkretni situaciji. Takšna vključenost v širše dogajanje, možnost spreminjanja zgodovine, je grandiozen okvir, v imenu katerega birokracija zanemarlja takšne malenkosti, kot so osebni privilegiji. Ustvarjalcu zgodovine bomo pač odpustili majhne osebne pregrehe! Zato vidi birokrat v pridobivanju statusnih simbolov neke vrste upravičeno plačilo za njegov trud, za to, da posveča svoje življenje vzvišenim

ciljem zgodovine. V resnici pa rabijo tako statusni simboli kot občutek uravnavanja zgodovine istemu cilju: razvijanju ločenosti birokrata od ostalih ljudi.

Celotni sistem daje posameznemu birokratu tudi življenjsko perspektivo: ima realno možnost, da smiselno planira svoje življenje. V uradu je to večja soba (ali manjša soba v večji hiši), debeljša preproga, sekretarka (če je še nima), bolj izobražena sekretarka (če jo že ima), telefon ali priključek več na pisalni mizi. V zasebnem življenju pa je to boljše stanovanje, večji avto itd. Vse to je zelo jasno, otipljivo, neposredno. In vse to je seveda odvisno od tega, koliko in kako bo birokrat znal ustreči željam, pogledom, stališčem in akcijam svojih nadrejenih.

Prav tako se njegove možnosti plezanja navzgor povečujejo, če večja število svojih stikov z višjimi birokrati. Temu rabijo neformalne dejavnosti, lov in ribolov, pripadnost separiranim klubom, prebivanje v delih mesta ali celo v isti stavbi, kjer prebivajo tudi drugi birokrati, skupno popivanje itd. Vse to se zdi dokaj nedolžno, vendar pa povezano z realizacijo življenjskih aspiracij birokratov ne samo zagotavlja neformalne stike in nekaj predmetov več ali manj, temveč tudi pomaga — in to odločilno — doseči soglasje birokracije kot sloja, kadar gre za izvajanje enotne akcije, uveljavljanje in sprejemanje enotne ideologije. Od privolitve v izvajanje skupne akcije in formalnega skladanja s temeljnimi ideološkimi postavkami je odvisna realna življenjska perspektiva birokrata. Takšno sprejemanje mu daje družbeni status. In narobe: ko je že vključen v sistem plezanja po družbeni vrednostni lestvici, si mora pridobivati statusne simbole in plezati navzgor. In to je zanj mogoče samo, če sprejema veljavno smer akcije in se strinja z veljavno ideologijo. Malo birokratov je namreč usposobljenih, da bi strokovno delali na drugih področjih. In tudi če so — to bi pomenilo, da morajo začeti znova; čim višje pa je birokrat priplezal, tem težja je zanj vrnitev na začetne kline lestvice nekega drugega področja.

Takšna usmerjenost je utrdila birokratske strukture od začetkov, to je od temeljnih teritorialnih vplivnih skupin in klik v podjetjih, do poslednjih vrhov državne, gospodarske, partijske, vojaške in policijske birokracije. V zadnjih letih so se vezi med hierarhičnimi klini institucij nekoliko zrahljale in ponekod celo popolnoma popustile. Zato pa se je, tiho in neopazno — okrepil drugačen proces: medsebojna podpora lokalne birokracij, krepitev klik v podjetjih in povezava oseb.

Lokalno birokracijo in klike v podjetjih sestavljajo po veliki večini ljudje, ki so svoje položaje zavzeli pred usmeritvijo v intenzivno gospodarjenje, v dvig produktivnosti, in pred procesi, ki naj bi dosegli debirokratizacijo. V času, ko za preboj v vodilna strata ni bilo potrebno strokovno znanje in zmožnost vodenja, so si ustvarili ugodno življenjsko existenco, prijatelje, dohodke, si kupili hiše in stanovanja — skratka, zasedali so se v nekem kraju in si pridobili družbeni ugled, ali vsaj mislijo, da so si ga. Vsekakor se ne morejo seliti, ne morejo drugje, v kakem drugem kraju začeti znova. Na dosedanji kraj jih vežejo stanovanja, hiše, ugodnosti. V drugem kraju bi jim manjkalo strokovno znanje in sistem

zvez, ki jim je omogočil dosedANJI uspeh. Zato se ta najnižja plast birokracije oklepa svojih delovnih mest in svojega kraja, razvija intenzivno dejavnost, da bi za vsako ceno obdržala svoje položaje.

Preusmeritev gospodarstva je še močnejše aktivirala lokalno birokracijo. V začetku je skušala na pritisk reagirati stereotipno, z ekstenzivnim večanjem proizvodnje, z novimi investicijami, kasneje pa se je umaknila v pasivni odpor — v vztrajanje na svojih mestih, v občasno menjavanje teh delovnih mest tako, da skupine ljudi ostajajo iste, menjajo pa se položaji. Te skupine v skrajne kritičnih situacijah celo žrtvujejo posameznike, grešne kozle, največkrat tiste na najvišjih položajih, a v celoti ostajajo nespremenjene. Njihova politika je še vedno, da bodisi odbijajo strokovnjake (na različne načine: neposredno, z dodeljevanjem nezadostnega dohodka ipd.), ali pa onemogočajo delovanje strokovnjakov z neadekvatno razporeditvijo v podjetju, z intrigiranjem in z drugimi, v desetinah primerov preizkušenimi sredstvi.

Istočasno pa te skupine delujejo v smeri, ki so je že navajene: v smeri hitrega zviševanja dohodkov brez večanja produktivnosti, kratkoročnih rešitev, ki imajo v daljšem razdobju včasih katastrofalne posledice.

Ohranitev istega družbenega statusa, zunanjih znamenj tega statusa, in poskus obdržati vire moči — to je del temeljnih faktorjev za vztrajanje lokalne birokracije na njenih pozicijah. Osnovna utemeljitev takšne situacije je vztrajanje pri načelu, češ da je treba ljudi pravično nagraditi za njihove dosedanje žrtve, delo, prizadevanja, napore, vztrajanje. In vztrajanje na položajih ter prezentiranje statusnih simbolov se šteje za dovolj pravično nagrado. Prevladuje prepričanje, da smo to miselnost pometli. Zal stališča, po katerih postajajo usoda ljudi in stvari predmet, s katerim se plačujejo resnične ali navidezne zasluge nekaterih izbranih posameznikov, v praksi še vedno obstajajo, čeprav se manjkrat javno izražajo. In ne obstajajo samo na nivoju lokalne birokracije. Na višjih stopnjah se izražajo v obliki ustanavljanja novih teles. Ta naj delujejo istočasno s že obstoječimi. Pri tem se skuša ustanavljanje novih institucij prikriti z najrazličnejšimi teorijami o kontinuiteti revolucionarne in državniške izkušnje, o ločitvi formiranja načel in izvajanja politike itd. V resnici pa gre za dve osnovni instituciji: na eni strani se skuša obdržati status do sedaj delujočega birokratskega sloja, na drugi pa zagotoviti učinkovitost, ki jo zahteva nadaljnji razvoj ekonomike in družbe v celoti. V končnem efektu se zaradi kolizije velikega števila institucij in delovnih mest, različnih usmeritev posameznikov in sistematskega razpletanja neformalnih zvez institucije medsebojno zavirajo in so tako kot celota v sporu s temeljnim načelom današnje stopnje razvoja — z učinkovitostjo.

[Statusna dimenzija in statusni simboli ne samo da povezujejo birokracijo, povezujejo tudi birokracijo z ostalimi deli srednjega sloja. V našem položaju je težko natančneje opredeliti srednji sloj, zlasti še brez empiričnih analiz v tej smeri. Naj nam torej srednji sloj pomeni ljudi z nadpovprečnimi dohodki, z možnostjo povečevati te dohodke, in z usmeritvijo v uveljavljanje svojega družbenega statusa v porabniški smeri družbene

stratifikacije. Taka definicija je difuzna, vendar to samo izraža resnično neoblikovanost in difuznost srednjega sloja samega.]

Pred izrazito usmeritvijo v razvijanje notranjega tržišča bi bilo mogoče govoriti samo o zametkih srednjega sloja in pa o analognih reakcijah birokracije in srednjih slojev v sodobnih kapitalističnih družbah. Po začetkih razvijanja tržišča, zvečevanja razponov med stopnjami dohodkov, in po usmeritvi v porabo pa se ta družbena skupina intenzivneje razvija, in lahko bi rekli, da so njeni interesi danes ena najpomembnejših komponent v usmerjanju tako razvoja ekonomike kot družbe v celoti.

Omenili smo že, da je razvijanje tržišča pomenilo reakcijo na stagnacijo ekonomike, na nizko produktivnost, prepočasni razvoj in nesorazmerje v menjavi med razvitimi deželami in našo. Istočasno pa je takšna orientacija sprožila divjo gonjo za dvig osebnega standarda, v kateri so se postopno ločili tisti sloji, ki so imeli možnost zviševati svoje dohodke. Statusna lestvica se je bolj in bolj identificirala za dohodkovno in potrošno.

Za srednje sloje je prevladal interes za izboljšanje osebnega standarda in gonja, da bi se povzpeli čim više na statusni lestvici. Veljavna ekonomska politika je lahko ta interes z razvijanjem tržišča samo pospeševala.

Toda zvečevanje dohodkov brez ustreznega zvečevanja produktivnosti, ob istočasnem vztrajanju ekonomskih omejitev iz časa administrativnega vodenja gospodarstva in v tržišče usmerjene produkcije, ter ob obstoju istih vodilnih garnitur v gospodarstvu, to je porušilo ravnotežje med obsegom produkcije in delom nacionalnega dohodka, odvedenim za osebni dohodek in družbeno porabo. Vse to se je izrazilo v skrajnje nestabilnem gospodarstvu, v razsipanju in inflaciji. Nadaljnji razvoj v isti smeri ob nespremenjenih razmerah bi vedel v polom — zato je bilo nujno potrebno poiskati mehanizme, ki bi odpravljali negativne učinke birokratsko vodenega gospodarstva: nizko produktivnost, nerentabilnost produkcije, počasno obračanje zalog, nerentabilne politične investicije itd. Ukrepi v tej smeri, gospodarska reforma, so seveda zavrli zlati dež. In tu so se začeli razvijati zunanji spori med srednjim slojem in birokracijo. Toda to niso spori temeljnih interesov, izražajo se predvsem v obliki osebnega kritikarstva, krepijo pa se tudi zaradi posebnega odnosa birokracije in srednjega sloja.

Birokracija je namreč ustvarila sorazmerno zaprt sistem svoje regeneracije. Drugi sloji so se temu monopolu upirali in svojo kritiko usmerjali delno prek samoupravnih organov, delno po drugačnih kanalih. Ko pa se je pokazala možnost pridobitve socialnega statusa na temelju porabe in potrošnih statusnih simbolov, so srednji sloji sprevideli pozitivno možnost tekmovanja z birokracijo. Vrgli so se v pridobivanje statusnih simbolov in istočasno kritizirali birokracijo, ki se, kot smo že omenili, pri naporih za zviševanje svojega statusa ni omejevala zgolj na zviševanje dohodkov, temveč je, kjer je bilo to le mogoče, izkoriščala privilegije nosilcev oblasti. Toda osebna kritika birokracije je bila tudi skoraj edina oblika družbenega angažiranja srednjih slojev (kot *slojev*, ne kot posameznikov). Usmerjanje v porabo je pasiviziralo še zadnje ostanke njihove stvarne družbene akcije, ki bi bila usmerjena v spreminjanje družbe.

In kot izraz orientacije srednjih slojev so se oglasile teorije o hoteni pasivnosti, o nesmiselnosti družbenega angažmaja.

Omenili smo, da je ta spor med birokracijo in srednjimi sloji nebistven. Ne samo to. Obstaja ne le kot spor interesa dveh različnih slojev, temveč tudi kot spor v birokraciji sami. Birokracija danes namreč ni enoten sloj, istočasno zajema tudi del srednjega sloja. In če razvoj ekonomike ne zadovoljuje birokracije, se birokrat kot član srednjega sloja v kritikarstvu obstoječega stanja in obstoječih ljudi na vodilnih mestih pridružuje kritiki nebirokratskega dela srednjega sloja. Tako je nastala vsesplošna inflacija brezvsebinske in nesmiselne kritike, ki ne spreminja ničesar in o kateri vsakdo tudi ve, da ničesar ne bo spremenila. Prav to, da kritika nima nobene resnejše posledice, pa dokazuje, da ne gre za spor temeljnih interesov, temveč za spor o večji ali manjši učinkovitosti ukrepov, ki naj privedejo do istega cilja: zvečevanja porabe in možnosti, da se del prebivalstva z dohodkom, porabo in statusnimi simboli loči od drugega dela prebivalstva z manj dohodki, ki zadoščajo samo za eksistenčne potrebe. Ti osnovni cilji so obema slojema skupni in zato se njuni temeljni interesi prepletajo. Takšna osnovna usmerjenost poraja tudi isti pogled na svet, isti temeljni način dojemanja sveta. Značilna zanj je nezmožnost videti interese celotne družbe, presojanje stvarnosti izključno skozi očala svojih osebnih in partikularnih interesov, in iz tega sledeča nezmožnost dojeti razvoj in perspektive stvarnosti kot celote. Omenili smo že, da pri ukrepih birokracije to pomeni hipertrofijo industrije, zanemarjanje razvoja drugih členov ekonomike, in nekritično uvajanje blagovnega gospodarstva na področja, kjer je blagovna menjava absurd. Srednji sloj teh ukrepov ne kritizira, razen če ravno podpirajo njegovo tezo o »nezmožnosti politikov«. Drugače pa se taka orientacija ujema z usmerjenostjo srednjega sloja: služiti in porabljeni čim hitreje in čimveč, pridobiti si udobje in ugled in si istočasno zagotoviti osebno varnost, ne glede na to, kar se dogaja v družbi kot celoti.

Trenutna usmerjenost v tržno ekonomijo — kakor je že nujna ali ne — ne more ob obstoječi družbeni stratifikaciji in ob utrjenih birokratskih strukturah v temeljnih teritorialnih enotah in podjetjih roditi ničesar drugega kot nadaljnjo krepitev srednjega sloja in močnejše povezovanje temeljnih interesov birokracije z interesi srednjega sloja. Druga stvar je, koliko je taka usmerjenost v trenutni situaciji, ob upoštevanju vseh sestavnih delov obstoječe strukture, kot faza v razvoju neogibna.

Zveza temeljnih interesov srednjega sloja in birokracije se razvija tudi na drugih področjih. Šolstvo je nedvomno eno najznačilnejših, ker je nedvomno eden temeljnih vzvodov restratifikacije. Leta in leta je znano, da se socialna struktura dijakov v srednjih in zlasti študentov v visokih šolah menjuje v korist razvitih področij in posameznikov z višjimi dohodki. To pomeni, da se obstoječa družbena razslojenost prebivalstva ne samo reproducira, temveč se celo povečuje. Do sedaj nismo opazili nikakršne sistematske politike, ki bi obstoječe stanje spreminjala, razen morda k še večji privilegiraniosti že privilegiranih. Za zdaj so vsi naporji za vključitev večjega števila otrok z nerazvitih področij ter delavskih in kmečkih

otrok v šole na drugi stopnji in visoke šole ostali brezuspešni. In tu opazamo celo kombinacije zaviralnih tendenc v centrih in v teritorialnih enotah. V globalni razdelitvi nacionalnega dohodka je šolstvo glede na pomen, ki ga ima za usodo bodočih generacij in formiranje bodoče družbe, močno zanemarjeno. Te tendence podpira razporeditev sredstev v teritorialnih enotah in v podjetjih, (razen na najmanj razvitih področjih) in podeljevanje štipendij; nihče ne usmerja štipendijske politike tako, da bi zavestno spreminjala obstoječo socialno strukturo v šolah druge stopnje in zlasti še na univerzi in visokih šolah.

Birokracija je to svojo politiko privilegiranja privilegiranih in samoreprodukcije srednjega sloja uspešno prikrila. Najprej z decentralizacijo financiranja šolstva, ki je formalno, v besedah, bolj demokratično kot centralizirano financiranje. Decentralizacija naj bi povezovala interese komunke kot celote s šolsko politiko; naložila naj bi komunam odgovornost za njihov naraščaj. V resnici pa pomeni takšna decentralizacija, da bogata področja lahko dajejo za šolstvo več, revna pa manj — in to samo povečuje že obstoječo diferenciranost med razvitimi in nerazvitimi področji ter onemogoča mladini nerazvitih področij doseči drugačno mesto v družbi.

Nadaljnji ukrep, ki je uspešno zamegljeval pravo naravo politike v šolstvu in posledice te politike, je bila vpeljava nagrajevanja po delu v šole in v univerzitetne institucije. Ne glede na namene, ki so porodili takšne ukrepe, je celotna akcija sprožila živahno dejavnost v smeri notranje delitve dohodka v šolah in učnih zavodih in omogočila zameglitev bistvenega problema: namreč smiselnosti in učinkovitosti razdelitve nacionalnega dohodka v celotni družbi. V bistvu je takšna delitev nacionalnega dohodka, ki zavira razvoj šolstva in znanstvenega dela, žaganje veje, na kateri sedimo, uničevanje tistega dela nacionalnega kapitala, ki je naložen v ljudeh. Pomeni, da ne izkoriščamo najcenejših investicij — investicij v ljudi — in to za ceno investiranja v stroje in naprave, ki zahtevajo ljudi z več znanja. S tem pa ustvarjamo ozko grlo, pomanjkanje strokovnjakov, ki še naprej zavira razvoj industrije.

Učinkovite kritike v tej smeri ni bilo. Do sedaj nismo spremenili ničesar bistvenega. Tisti del ljudi, ki bi bil najbolj poklican, da takšno kritiko uresniči — učitelji na vseh stopnjah — je bil popolnoma paraliziran z bojem za »notranjo delitev«, torej z dejavnostjo, ki naj bi vsakemu posamezniku omogočila odtrgati malce večji košček od že tako dosti premajhnega kosa. Tako se je kritika uspešno preusmerila od spreminjanja stvarnosti v medsebojne spore, prepire, pričkanja, in to je popolnoma onemogočilo vsak enotni nastop, vsako učinkovito akcijo. Kjer pa so nastopili posamezniki, ki so zahtevali ali celo organizirali učinkovito akcijo in vsebinsko kritiko, jih je birokracija uspešno nevtralizirala tako, da se je oprla na »gornji sloj« intelektualcev: na najboljše plačani del učiteljstva. Kadar koli se je oglasila kaka ostrejša kritika, je ni udušila birokracija sama, prepustila je »zmernim elementom«, da so akcijo zadušili s kompromisom, sklicujoč se na nacionalno kulturo, na razumno reagiranje, ali na kakšno podobno prazno geslo. Na tem področju torej birokracija uresničuje interese srednjega sloja po dveh poteh: tako da s šolskim sistemom ne le omo-

goča, temveč tudi pospešuje reprodukcijo srednjega sloja, in s tem, da se pri izvajanju politike opira na predstavnike srednjega sloja med učiteljstvom. Poudarjam, da tu analiziramo objektivne učinke neke politike, ne dobrih namenov. Vse preveč smo se navadili soditi vrednost akcij po subjektivnih namenih akterjev.

Mogli bi navajati vrsto drugih konkretnih področij, kjer politika birokracije uresničuje interese srednjega sloja, ali kjer se interesi obeh povezujejo. Eno dokaj pomembnih področij je npr. nacionalistično orientirana ekonomska politika in »teorije«, ki jo spremljajo. Pri tem ne mislim na ekonomsko utemeljeno preusmeritev od centralistične delitve narodnega dohodka v decentralistično delitev. Zveza je drugače. Tako birokracija kot srednji sloji so pripravljeni uporabiti nacionalizem kot plašč, ki naj prikrije bodisi ekonomske neuspehe birokratov ali pa zaradi nizke produktivnosti neupravičene in pretirane dohodkovne in potrošniške pretenzije srednjega sloja.

Tako se torej delovanje birokracije v obstoječi družbeni strukturi veže z interesi srednjega sloja. Vprašanja, ki se ob tem nujno zastavljajo pa so:

— je takšna politika birokracije kot sloja nujna?

— je to tudi edina pot naše družbe v celoti? Če je, potem je nepotrebno o čemerkoli razpravljati še naprej; kritika je nepotrebna, potrebno nam je samo še ujemanje z nujnostjo, priznanje nujnosti. Toda če to ni edina in nujna pot, kakšna bi morala biti drugačna politika? V tem primeru bi bilo treba tudi odgovoriti na vprašanje, ki smo ga postavili v začetku razpravljanja — v imenu katerih družbenih slojev ali skupin je mogoče kritizirati obstoječo politiko, in čigave interese naj bi takšna politika realizirala?

Da bi lahko odgovorili na ta vprašanja, je treba kratko osvetliti pot, ki je pripeljala v to situacijo.

Omenili smo že, da je utrjena birokratska strukturiranost v družbi, zveza birokracije kot sloja z institucijami, ki so predstavljale njeno distribucijo moči, izzvala zastoj ekonomije. Iz tega zastoja sta se tedanjemu birokratskemu sloju kazala dva izhoda. Prvi v še večji centralizaciji moči, centralističnega ekonomskega planiranja, centralne delitve narodnega dohodka. Druga pot je peljala v sprostitev tržišča kot temeljnega regulatorja ekonomske dinamike. O prvi poti ne bomo razpravljali, ker se je v drugačnih razmerah v drugih socialističnih državah, dovolj jasno pokazalo, da krepitev centralizacije v času nastajanja industrije za široko porabo in razvijanja notranjega trga poraja vse večjo stagnacijo. To ne pomeni, da ta smer ni imela vpliva v jugoslovanski ekonomiji in politiki. Toda jugoslovansko gospodarstvo in ekonomija sta se v celoti obrnila v drugo smer.

In ta druga smer je razvijanje tržišča kot temeljnega ekonomskega regulatorja, kar pomeni boj za zviševanje produktivnosti, hitrejše obračanje zalog, ustvarjanje in preustvarjanje možnosti, da se na tržišču ustvari podoben položaj, kot ga imajo dežele, s katerimi zamenjujemo svoje blago. To zahteva tudi preorientacijo v industrijo, ki producira za široko porabo, in skladno preusmeritev družbe tudi v tej smeri. Najprej zahteva razvi-

janje industrije, ki dela za široko porabo, in njena diferenciacija formiranje družbenih slojev, ki bodo takšno proizvodnjo absorbirali. Zato postane zvečevanje razponov v dohodkih in ustvaritev srednjega sloja neogibni pogoj produkcije za široko porabo. Nadalje ima produciranje za tržišče svoje zakonitosti, svoja pravila igre, drugačna od centralno dirigirane produkcije. Ta pravila predpisujejo, da se promet surovin, blaga in financ podreja zahtevam učinkovitega »napajanja« tržišča. Ob tem postajajo togi centralno-planerski ukrepi, neadekvatne omejitve in pretirane družbene dajatve anahronizmi. To pa tudi pomeni, da je potrebno preoblikovati vse družbene institucije, ki tako delujejo, in to so v času administrativno-birokratskega socializma skoraj vse institucije.

Edini sloj, ki to preorientacijo v resnici lahko uspešno izvede, je v okviru administrativnega sistema birokracija sama. Če naj ostane na oblasti, mora začeti odpravljati tisto, kar jo je rodilo: centralistični birokratski aparat. In tako se je birokracija znašla v vlogi svojega lastnega odpravljavca. To je bila v času, ko se je ta proces pričel, nedvomno revolucionarna poteza in taka je še danes. Birokratski sloji socialističnih držav tega do jugoslovanskega primera niso bili zmožni izvesti. Šele v zadnjem času opazamo v nekaterih državah bolj, v drugih manj pogumne premike v tej smeri.

Toda ta nedvomno revolucionarna usmeritev je imela tudi svoje negativne posledice. Ker je birokracija vodila proces preusmeritve, se je celotnemu procesu tudi prilagodila. V času tega preusmerjanja je vladalo in še danes vlada tiho prepričanje, da pomeni odpravljanje centralizma tudi odpravljanje birokracije. To pa nikakor ni nujno. Ne samo to. Mogoče je celo, da postane birokratski sistem, to je zveza birokracije in institucij, v katerih in po katerih učinkuje v porabniški družbi, sicer bolj skrit, zato pa toliko učinkoviteje delujoč mehanizem. Na to nas opozarja razvoj porabniške družbe v lastninskem sistemu. Ne pravimo, da se je pri nas to zgodilo, ker brez empiričnih analiz tega ni mogoče za gotovo trditi. Toda v bodočih empiričnih analizah bo treba odgovoriti na vprašanje, kakšne pozivljajoče injekcije je birokratski sistem dobil ob prehodu iz administrativno-centralističnega sistema v sistem vse intenzivnejšega sproščanja tržišča.

Prej smo omenili nekatere oblike prilagajanja birokracije novim razmeram: njeno začetno usmerjenost, da bi z ekstenzivno proizvodnjo zadostila povečanemu obsegu proizvodnje. Dalje formiranje in utrjevanje klik v teritorialnih enotah, v podjetjih in povezovanje obojih. Še naprej — povezovanje njenih interesov, form reagiranja, oblikovanja socialnega statusa in simbolov s srednjimi sloji. Vztrajanje pri industriji kot edinem členu, ki razrešuje vse ekonomske in družbene probleme.

Birokracija prikriva svoje prilagajanje novim razmeram tako sama sebi kot drugim slojem s starimi in novimi formami ideološke mitologije. Tako uporablja eno najmočnejših orožij svojega starega arzenala: zamenjuje stvarno situacijo s svojimi normativnimi zahtevami in željami. Naj omenimo nekatere teh normativnih mitov. Birokratski sistem se npr. šteje za preživel, zlasti po zadnjih kadrovskih spremembah. Sistem se je morda

z vidikov optimalnih rešitev ekonomskih in družbenih problemov res preživel, toda videli smo, da še kako žilavo vztraja in se obnavlja. Z razglasanjem sistema za »preživelega« birokracija tiho predpostavlja avtomatsko odmiranje sistema ali njegovo neeksistentnost in tako samo odvrča pozornost od bistvenih k »praktičnim« problemom.

Dalje: birokracija razglša vse svoje zgrešene ukrepe v preteklosti za zgodovinsko nujnost in si s tem seveda popolnoma umiva roke nad to preteklostjo in svojo odgovornostjo za smer, v katero je šla ekonomika v določenih razdobjih. V drugi obliki se skriva odklanjanje odgovornosti za popolno anonimnostjo krivcev nekaterih zgrešenih investicij, nesmiselnih predpisov, administrativnih ukrepov, ki so včasih zavrli razvoj celotnih panog ekonomike (kmetijstva npr.). To so samo nekateri zgledi birokratske mitologizacije resničnosti. Hkrati birokracija ovira vsako vsebinsko, dejavno kritiko takšne situacije in demitologiziranje svojih ideoloških prikrivanj. V osnovnih teritorialnih enotah kliče onemogočajo, da bi se strokovnjaki prebili na mesta, kjer bi lahko opravili »stvarno kritiko« situacije, to je tam, kjer bi lahko organizirali intenzivno proizvodnjo, razvili višjo produktivnost v resnici, ne le v besedah. Na višjih nivojih pa birokracija onemogoča razvijanje družbene kritike s tem, da duši razvoj družbenih ved in omejuje — kjer je to le mogoče — organiziranje in izvajanje resnično kritičnih ekonomskih, socioloških in zlasti kombiniranih obsežnejših analiz. To stanje se je npr. izražalo v administrativnem razdobju z diskreditiranjem znanosti, ki se ukvarjajo z empirično analizo družbe, kasneje pa v zaviranju razvoja institucij za družbeno in ekonomsko analizo. Tako je bilo še leta 1965 v znanstveno-raziskovalnih organizacijah, ki so se ukvarjale s tehniko, pet tisoč raziskovalnih delavcev, v družboslovnih raziskovalnih institutih pa niti tristo raziskovalnih delavcev. Obstoječe tendence vodijo k nadaljnjemu zmanjševanju dejavnosti družboslovnih raziskovalnih institutov. Takšna osnovna zainteresiranost se seveda prikriva z razpravljanji o objektivnih težavah, ki jih poraja gospodarska reforma. Pri tem pa nihče ne razpravlja resno o vlogi družbenih ved v procesu demitologizacije birokratske ideologije in o pomenu takšne demitologizacije za nadaljnji družbeni in ekonomski razvoj. Birokracija skriva svoje interese — nemalokrat pred samo seboj — za »objektivno situacijo«, to je samo stara oblika obrambe pred svojo soodgovornostjo. Birokracije kot sloja seveda tu ne identificiramo s posameznikom v upravnem, političnem, partijskem aparatu. Del teh posameznikov deluje ravno v nasprotni smeri. To pa seveda ne spreminja niti objektivnih interesov birokracije kot sloja, niti smeri akcije, ki skuša te interese uresničiti.

Dosedanja analiza nam tako daje možnost, da odgovorimo na drugo vprašanje, ki smo si ga zastavili v začetku tega poglavja, namreč, ali je orisana družbena struktura statična, reproducira zgolj samo sebe, ali pa obstoje procesi, ki vodijo v drugo smer, in sloji, ki bi bili nosilci teh procesov.

V kritiki tega stanja smo skušali izhajati ravno z vidika nasprotnih procesov. Če ne bi eksistirali, najbrž taka kritika sploh ne bi bila mogoča.

[Temeljna institucija, ki formira in podpira procese, nasprotno formiranju birokratskega sloja, je nedvomno samoupravljanje.] Ne mislimo peti običajne hvale tej instituciji, temveč le ugotoviti, da pri distribuciji moči nujno deluje v nasprotni smeri kot birokratizacija. [Vendar samoupravljanje razkraja birokracijo samo, če konkretno razbija birokratske klike, prevzema upravljanje tam, kjer je prej gospodovala birokracija, v procesu osvajanja pozicij moči, ki jih je prej zasedala birokracija.] Te funkcije samoupravljanja poudarjamo zato, ker večinoma zamenjujemo eksistenco samoupravnih organov z njihovim učinkovitim delovanjem za redistribucijo moči. Eksistenca samoupravnih organov je zgolj pogoj za njihovo delovanje. Samoupravljanje kot proces pa pomeni vsakodnevno razbijanje birokratskih struktur. Kljub desetinam študij o samoupravljanju danes ni mogoče reči, kako daleč je proces samoupravljanja prišel v tej smeri. Velika večina študij in predvsem političnih razprav temelji na mitologiziranju, ki je eno temeljnih ideoloških orodij birokracije. Namreč prav na domnevi, da samoupravni organi že samo s tem, da obstajajo, razbijajo birokratske strukture. Takšna normativna mitologija seveda služi interesom birokracije, kajti tako si nihče ne zastavlja akcijskega programa, ki bi temeljil na zgraditvi taktike vsakdanje akcije samoupravnih organov, na odgovorih na vprašanja, kako vsak dan razbijati birokratske klike, in ne le na bledem ugotavljanju, da se je treba bojevati proti birokraciji.

[Drugi procesi, ki delujejo za razkranje birokratskega sistema v današnjih razmerah, so] bili implicitno omenjeni že v tekstu. To so zlasti:

— boj za takšno redistribucijo nacionalnega dohodka, ki razvija vse člene ekonomike in družbe in razvija optimalno kombinacijo njihovih členov,

— procesi, zavestni ali spontani, ki vodijo k bolj enakopravnim možnostim za mlade ljudi, ki zavirajo in odpravljajo obnavljanje obstoječih socialnih strat in omogočajo posameznikom in skupinam ter njihovi drugi generaciji na nižjih klinih stratifikacijskih lestvic vzpon na višjo stopnjo. Skratka procesi, ki pospešujejo družbeno mobilnost.] Bistven tak proces je realizacija enakih možnosti šolanja za vsa socialna strata, to je ustvarjanje razmer, v katerih bi bila osnovni selekcijski faktor za nadaljevanje šolanja nadarjenost, ne pa socialni status in dohodek družine ter pokrajina, v kateri se je kdo rodil,

— procesi, ki odpravljajo hierarhično razporeditev institucij, tako v proizvodnji kot v teritorialnih enotah, in ki zamenjujejo hierarhične zveze z medsebojnim sodelovanjem, s horizontalnimi organizacijskimi shemami.] z zvezo na temelju ugotovitve skupnih interesov, ne pa z zvezo, kjer predstavniki višjih enot, ločeni od svojih subjektov, omejujejo akcijo podobnih predstavnikov nižjih enot.

Tako imamo torej opraviti z dvema skupinama nasprotujočih si procesov. Prva skupina se zbira ob razvijanju masovne produkcije in porabniške družbe. Razvijanje industrije za potrebe porabe zahteva na drugi strani takšno razdelitev celotne mase osebnega dohodka, ki bo omogočila porabo na različnih nivojih in intenzitetah. In takšna delitev mase osebnega dohodka nujno diferencira družbo, v naši situaciji vsaj v dveh sme-

reh: znotraj vsake ekonomske pokrajine in med ekonomsko različno razviti pokrajinami. Ena glavnih posledic ekonomske diferenciacije med pokrajinami pri nas je večanje razlik med narodi, ki so kot celota na različnih stopnjah ekonomskega razvoja. Ob tej osnovni diferenciaciji pa nastopajo še razlike med pokrajinami v okviru vsakega naroda.

Skušali smo pokazati, da ta proces birokracije ne uničuje, temveč jo vsaj ohranja kot sloj, in da birokracija z uresničevanjem tega procesa nujno ustreza interesom srednjega sloja in tako povezuje svoje interese z interesi srednjega sloja. Tej skupini procesov nasprotujejo procesi, ki delujejo za razbijanje birokratske strukture, za integriranost družbe, torej za zmanjševanje diferenciacije.

Se je mogoče v izvajanju konkretne akcije odločiti bodisi zgolj za prvo ali zgolj za drugo skupino procesov? Verjetno ne. Osnovna smer prvega procesa, dohodkovna, potrošna in statusna diferenciacija družbe, nam ob sprejetem modelu ekonomske rasti zagotavlja nadaljnjo možnost razvijanja industrije in ekonomike v celoti. Osnovna smer drugega procesa — samoupravljanje in boj za enakopravnost — je glede na cilje, zaradi katerih je ta družba zrasla, osnovna smer političnega delovanja in politične strukture. Vendar bi nas nekontrolirani razvoj v smeri diferenciacije družbe privedel v stanje, ki bi bilo zelo blizu podobnemu stanju v sodobni kapitalistični welfarestate: v potrošno družbo, v kateri so proizvajalci popolnoma ločeni od upravljanja, v kateri so poraba, gonja za statusnimi simboli in pobeg v organizacijo individualnega življenja forma, ki preprečuje politični in celotni družbeni angažma individua. Torej v družbo, v kateri zviševanje produkcije povečuje alienacijo individua. In prav tako bi nas izključna usmerjenost v samoupravljanje in boj za enakopravnost vseh pripeljala do svojega nasprotja. Umetno zmanjševanje diferenciacije bi povzročilo stagnacijo industrije in ekonomike, to pa bi samoupravljanju vzelo materialno osnovo. Hkrati bi izključna orientacija v integriranost družbe kot celote nujno zvečala centralizem in s tem moč birokracije.

To pa pomeni, da je temelj racionalne odločitve za usmerjanje nadaljnje akcije celovit proces, v katerem sestavljata nasprotujoča si procesa enoto. Obstajata seveda vsaj dve usmeritvi tega procesa: prva v smeri, kot je delno utrjena z današnjo situacijo. Se pravi diferenciranje družbe ob ohranjanju birokratskih struktur. Skušali smo pokazati, da takšna usmerjenost zavira možnosti za nadaljnji razvoj družbe, ekonomike in industrije. Druga smer celotnega procesa pa je ohranjanje in regulacija diferenciacije ob istočasnem razvijanju in krepitvi samoupravnega sistema v stvarni situaciji, ne v besedah. V prvem primeru se v interakciji obeh procesov krepijo negativni, v drugem pretežno pozitivni elementi nasprotujočih si procesov. Z zavestno usmeritvijo v način doseganja tega cilja bi bilo potrebno doseči, da bi prevladala druga smer.

In to je tudi odgovor na vprašanje, kateri sloji so nosilci procesov diferenciacije in katerih procesov, usmerjenih v uresničenje samoupravljanja in enakopravnosti. V današnji situaciji so za dohodkovno in potrošno diferenciacijo objektivno zainteresirani predvsem birokrati in srednji sloj, kakor je že difuzno definiran. Kdor ima manjše možnosti za pridobivanje

dohodka, kdor ima negotovo prihodnost in kdor noče, da bi mu vladali birokrati, je zavzet za razvijanje samoupravljanja, integracijo družbe, za enakopravnost in enake možnosti. In to so sloji z nižjimi dohodki, velik del mladine, del ljudi v organih samoupravljanja.)

Vendar tako, zgolj objektivno in na osnovi logike definirani interesi kažejo samo eno stran situacije. Že prej smo omenili, da prizadevanja birokracije niso enosmerna, temveč protislovna — če hoče obstati v obstoječih centrih distribucije moči, jih mora odpravljati. To in pa procesi rotacije čepijo akcijsko usmerjenost birokracije in delijo birokracijo samo v del, ki vztraja pri obstoječi situaciji, in del, ki to situacijo negira.

Podobno bi lahko trdili o slojih z nižjimi dohodki. V teh obstojijo tendence po zvišanju dohodka in porabe, to pomeni približevanje teh slojev statusu in porabi srednjih slojev, torej »pozitivno« odpravljanje svojega položaja, ne samo zniževanje socialnih razlik z omejevanjem dohodka in porabe srednjih slojev. Vsi ti interesi se v procesu proizvodnje, porabe in samoupravljanja prepletajo in sestavljajo kompliciran mozaik. Natančnejše forme tega mozaika brez empirične analize ni mogoče niti opisati, kaj šele natanko poiskati zveze med njimi.

Vse to pa govori v prid stališču, da ni mogoče natančno in za vse situacije določiti nosilcev akcije v smeri določenih ciljev. Ti nosilci akcije reagirajo različno v različnih situacijah, njihovi interesi se včasih prepletajo drugič se negirajo. In to onemogoča enotno opredeljevanje slojev v dolgotrajnih razdobjih in zato tudi nastajanje strank, ki bi trajneje reprezentirale interese različnih slojev.

Tako ostaja za usmerjanje praktične akcije samo vzdrževanje nasprotja med razvijanjem moderne množične produkcije in procesa gibanja k enakopravnosti in samoupravljanju. Z drugimi besedami: usmerjanje celotne družbe v doseganje temeljnih ekonomskih in družbenih interesov celote: redistribucije moči, višje produkcije, zvečane porabe, delitve po delu, in boja za enakopravnost. Dokler pa bo ta proces v rokah birokracije, se bodo birokratske strukture nujno prilagajale vsaki sproženi spremembi. Proces bo ostal v okvirih negativnega začaranega kroga; namesto v doseganje teh osnovnih ciljev bo celotna situacija vodila v njihovo negiranje. Zato je edina pot, da se razbije pozitivni začarani krog do procesa, v katerem se bodo pozitivni elementi obeh nasprotujočih se procesov dopolnjevali in negativni odpadli, zgraditev mehanizma, ki bo omogočal povezovati temeljne interese različnih slojev in skupin v obstoječih institucijah. Se pravi, organizirano gibanje množic, ne pa forma institucij, komitejev.

Ta ugotovitev je zelo splošna. Toda verjetno je praktično delovanje mogoče samo v tem splošnem okviru, čeprav seveda ne kot ponavljanje besed. Če se bo obstoječi družbi posrečilo zgraditi takšne mehanizme povezovanja interesov med sloji, ki bodo učinkovito delovali v doseganju omenjenih ciljev, in sicer v večini posameznih konkretnih situacij, potem lahko rečemo, da se bo približevala zadanemu cilju, postavitvi socializma. Če pa bo ostalo zgolj pri ponavljanju besed, če bo birokracija mogla obdržati svojo normativistično mitologijo, bomo ostajali v morda zunanje bleščeči, v jedru pa birokratski družbi.

Nekaj spornih vprašanj marksistične teorije religije

Marko Kerševan

Marksistične teze o religiji kot obliki alienacije, projekcije, fantastičnega izraza obstoječega sveta, izraza bede in protesta proti njej, ali celo konkretnije, kot opija ljudstva ter razprave marksističnih avtorjev o družbenozgodovinski pogojenosti religioznih predstav sprejemajo danes tudi mnogi teologi oziroma religiozni misleci. Ugotovitve, da je religija imela in ima vlogo opija, da je posvečevala in konservirala obstoječe stanje, da so bile religiozne predstave pogosto izraz celo zelo konkretnih družbenih situacij in teženj itd., so danes tako nesporne, da se jih ne more izogniti nobene resen, pa čeprav religiozen avtor (1). Vendar pa tudi tisti (religiozni) avtorji, ki sprejemajo mnoge marksistične ugotovitve o religiji ugotavljajo — nekateri z obžalovanjem in začudenjem, drugi triumfalistično in vzvišeno — da marksistična teorija noče ali ne more videti tistega, kar je za religijo (tudi) bistveno (2).

Ob tem, kateri pojavi v religiozni sferi upravičeno zaslužijo oznako odtujenosti, se razni avtorji sicer močno razhajajo; po nekaterih je alienacija le zloraba religije; pri drugih gre pri tem za zgodovinske deformacije religije ali za nekaj, v čemer se izčrpavajo vse »naravne religije«, ne pa krščanstvo; srečamo tudi mnenje, da ima zgodovinski materializem »kvantitativno prav« (De Lubac) ali da je alienacija bolj ali manj nujna usoda vseh institucionaliziranih religij.

Vedno pa ostane nekaj, kar da marksistična teorija ne zajema. Prepričan sem, da marksistična teorija religije ne more napredovati, če načelno ignorira tovrstna vprašanja in očitke, ki jih izrekajo religiozni avtorji. Ignoranca še nikoli ni prispevala k napredku misli. To so med drugim ugotovili tudi na drugem vatikanskem koncilu, kjer so namesto dosedanje površne obsodbe ateizma kot nečesa, kar izvira ali iz pomanjkanja zdrave pameti ali iz »slabih strasti«, pozvali k študiju »skritih vzrokov zanikanja boga«, k »globoki in resni preučitvi vprašanj, ki jih postavlja ateizem«. (»Gaudium et spes« I; 1, 21.)

Pričujoči sestavek nima velikih pretenzij: skušal bi le nakazati nekatere smernice in izhodišča za celovitejšo marksistično teorijo religije.

Marxu pogosto očitajo, da je — govoreč o družbenih funkcijah in družbeni pogojenosti religije — spregledal ali vsaj zelo malomarno obšel dokaze za božje bivanje; da se skratka ni ukvarjal s temeljem religioznih predstav: prav obravnava le-tega pa bi pokazala, da bog ni zgolj kategorija človeških želja in iluzij (3). Pri tem navajajo dokaze in razloge za nujnost bivanja »prvega vzroka«, »arhitekta« in »nadzornika« vesolja, »vrhovne sankcije morale«, »najvišjega bitja«, absolutnega duha itd. (dokazi iz smotrnosti, vzročnosti ipd.). Ne glede na uspešnost teh dokazovanj je res, da bi za religijo, ki bi temeljila na takem pojmu boga, ne mogli reči, da se je porodila iz človekove nemoči, teženj po večnosti in popolnosti ipd. Vendar — preden se pri obravnavi religije spustimo v obravnavo, ali ti dokazi drže ali ne, si je treba zastaviti bistveno vprašanje: o čem ti dokazi govorijo. Tu namreč zadenemo na znano Pascalovo razlikovanje »boga filozofov« in »boga Abrahama, Izaka in Jakoba«, »boga filozofov« in »boga religije«, na razlikovanje, ki ga je morda najboljše označil Bergson: »Vse (religije) govorijo o Bitju, ki je lahko v odnosu z nami; prav tega pa Aristotelov bog, ki ga je z manjšimi adaptacijami sprejela tudi večina njegovih naslednikov, ne zmore«. (Pri tem Bergson poudarja: če daste besedi radikalno drugačno vsebino od tiste, ki jo navadno ima, se nanaša na nov objekt; v tem primeru nam govori o drugi strani. Prav to se dogaja takrat, ko filozofi govorijo o bogu) (4).

Tudi če bi naravna teologija ali filozofija uspevali dokazati transcendentni »prvi vzrok« ipd. s tem ne bi dokazali bistvenega: da je na primer »prvi vzrok« — Bog (5). (»Prvi vzrok«) naravne teologije in filozofije obstaja v mejah splošne metafizike; odgovori na metafizična vprašanja pa še ne morejo zbuditi religioznega čustva. Metafizika ne more dokazati tistega, zaradi česar je »bog« Bog.

Bog religij namreč ni oboževan (worshipful) kot gospodar vesolja, prvi vzrok ali vzdrževalec moralnega reda; oboževan je zaradi dveh atributov: svoje skritosti in svoje intimnosti, svojega odnosa do nas. Naravna teologija te razlike pogosto ne opazi, ker so teologi religiozni že prej, preden se lotijo naravne teologije, in svoji profani podobi boga že vnaprej pripisujejo lastnosti boga religije (A. B. Gibson) (6).

Tudi to misel je izrekel že Pascal (Misli, 119), ko pravi, da lahko dokazi iz narave govorijo le verujočemu človeku, v očeh drugih pa zbuja jo posmehovanje. Tomaž Akvinski npr. ob koncu svojih »poti« (k »prvemuzvroku« itd.) vedno sklepa: to ohčejo izraziti, ko pravijo bog; to vsi imejujejo bog; znano je vsem, z vso jasnostjo, da je to bog, Karl Rehner, ki govori iz ateističnega razpoloženja sodobnega sveta ob tem točno pripominja, da danes ni več tako preprosto reči: to je bog, danes ne zadošča več logična difenacija, kaj se razume pod besedo »bog« (7).

Religija ni dedukcija iz spekulativnih spoznanj; prepad med »absolutom«, »prvim vzrokom« itd., in »Bogom« lahko prekorači le vera (8). Religioznega boga ne moremo spoznati iz narave, odkriti v naravi ali prek

nje; temveč le iz človeka («človek, to pa je človekov svet, družba država» — Marx).

To razlikovanje je plodno tudi pri obravnavanju nastajanja in spreminjanja religioznih predstav. Ni mogoče reči, da so predstave o duhovih, duši, nevidnih silah, razlage o nastanku sveta, v katerih nastopajo fantastična bitja že same po sebi religiozne predstave. Lahko so zgolj začetki »filozofije narave« ali psihologije. Religiozne predstave so predstave o »nadnaravnem«, »svetem«, »Nadnaravno« in »sveto« pa se ne da preprosto izenačiti z vsemi (za nas) fantastičnimi predstavami in razlagami, ki si jih je »primitivec« ustvaril o neznanih pojavih. Ne glede na vse težave ob opredeljevanju »svetega« (9) so »skrivnostnost«, »moč« in nekaka obrnjenost, usmerjenost k človeku lastnosti, ki jih ima vsak objekt človekovega religioznega odnosa. Vseh teh lastnosti pa ni mogoče ugotoviti na objektih (duši, duhovih, stvarnikih, fetiših) »kot takih« — temveč le ob posebnem odnosu (religioznih) ljudi do njih. Razliko med svetim in profanim lahko ugotovimo le prek odnosa ljudi do raznih objektov, ne pa ob analizi objektov samih (10). Levy Bruhl npr. sploh ugotavlja, da so predstave o nevidnih silah ipd. pri primitivnih ljudstvih zelo nejasne, neizdelane, zato pa so do skrajnosti izdelani načini ravnanja do pojavov »nadravnega sveta« (11).

Veda o izvorih religije, ki ostaja le pri ugotavljanju nastajanja predstav o duhovih in drugih fantastičnih bitjih in silah, ne dela pa si skrbi z opredeljevanjem specifično religioznega (pojmovanja »svetega« in »nadravnega«), do jedra problema religije sploh ne prodre. (Čeprav je preučevanje nastajanja predstav o personificiranih silah ipd. seveda izredno pomembno, saj so le-te prvi pogoj za nastanek religioznih predstav.)

Preučevanja religije kot specifičnega fenomena ne smemo zamenjavati s preučevanjem religij v smislu izdelanih religioznih sistemov, kot je npr. islam, budizem, razne variante krščanstva, indijski religiozno-filozofski sistemi. V vseh religioznih sistemih so dejanske religiozne predstave vedno vključene oziroma se stalno na novo vključujejo v bolj ali manj celovito predstavo o svetu. V tej predstavi nujno nastopajo tudi (filozofska) pojmovanja absolutnega, razlage nastanka oziroma večnosti sveta, nastanka in bistva življenja itd. Taka predstava se ne more izogniti (če ni ateistična) neki filozofski predstavi o bogu. Oblikovalci teh miselnih sistemov so tako vedno soočeni z nalogo, da pojasnijo razmerje med bogovi religije in bogom filozofije. Za krščanske religiozne sisteme je bilo značilno, da so si prizadevali izenačiti »naravnega« boga stvarnika z razodetim Bogom (12).

Videli smo že, da ta identifikacija racionalno ni dosegljiva. Vendar prizadevanje po taki identifikaciji ni nujnost vsakega religioznega sistema. To kažejo npr. nekateri indijski religiozno-filozofski sistemi, kjer je npr. absolut brezosebni večni zakon, ki so mu zavezani tako ljudje kot njihovi bogovi. Temelj (Grund) ni religiozni bog, temelj je pod njim (13).

Poleg dveh skrajnih primerov — identifikacije in doslednega ločevanja, — poznamo še množico posredovanih oblik.

Razlikovanje religioznega boga od boga filozofije je nujno za preučevanje družbenih funkcij in virov religije in religioznosti. Osnovno izhodi-

šče bi moralo biti, da je treba preučevati, v kaj ljudje dejansko verujejo. Religiozni sistemi in njihovi nosilci (cerkve in teološke šole) prej zakrivajo kot razkrivajo dejanske vere in funkcije religioznosti. Kot pravi M. Eliade (*Das Heilige und des Profane*) so sodobno velike religije tako obdelane in predelane od izobražencev, da je prek njih težko priti do razumevanja »homo religiosusa«; boljša pot je poznavanje ljudske folklore. Ta misel je lahko plodna, tudi če jo razširimo na proučevanje sodobnih običajev in navad.

Religija kot opij za ljudstvo

Znani Marxov izrek o religiji kot opiju ljudstva je bil vedno deležen številnih kritik, čeprav zgodovinske, sociološke in psihološke študije ugotavljajo, da je taka oznaka ustrezna dejanski vlogi religije v raznih okolišjih in obdobjih. Vendar izrek kljub temu težko vzdrži kritiko iz več vidikov. Prvič je povsem neustrezno, kadar se razlaga (in tudi napačno prevaja) Marxov »opij ljudstva« kot »opij za ljudstvo«. Taka razlaga predpostavlja nekoga (vladajoči razred, duhovnike), ki je ljudstvo varal, omamljal z opijem predstav o onstranskem svetu, da bi jih izkoriščal v stvarnem svetu. Ne glede na dejansko obstajanje takega varanja, take razlage kot splošne teze ni mogoče sprejeti. Religija, ki je učila »blagor ubogim, zakaj njih je nebeško kraljestvo« in »laže pride vrv skozi šivankino uho kot bogataš v nebeško kraljestvo« ni mogla nastati med »mogočnimi tega sveta« — razen če so bili sami brezverci, kar pa je v tej zvezi nesmiselno.

Osnovno teoretično izhodišče je lahko le, da je vsak razred in družbena skupina izražal v svojih religioznih predstavah svoj položaj, svoje težnje in interese (ne glede na to, koliko je bilo to izražanje adekvatno). Analize Marxa Webra pa tudi sodobno sociološke raziskave religioznosti dajejo o tem dovolj gradiva (14).

Vladajoči razred si je vedno prizadeval, da bi podrejeni sprejeli njegove vzore, nazore in vrednote, ki izražajo in utrjujejo njegov položaj in interese. Pri tem je uspeval toliko bolj, kolikor bolj so bili podrejeni sloji nesposobni, da sami formulirajo in teoretično osmislijo svoje težnje. Tavtologija je, če rečemo, da je dominirajoči razred po navadi v tem tudi uspeval. To se dogaja v vseh sferah kulture, v religiji prav tako kot v morali ali pravu. V zgodovini lahko srečamo primere, ko so v imenu boga ali bogov zahtevali spremembo obstoječega reda, in primere, ko so v njihovem imenu posvečevali obstoječe stanje. Ne more pa nas čuditi, če je v uradnih cerkvah in religijah vseskozi prevladoval poudarek na ohranjanju obstoječega, medtem ko so bile uporniške zahteve podrejenih zastopane le v sektah, herezijah, slabo formiranih in osmišljenih predstavah, ki so jih vladajoča cerkev in oblast preganjali z ognjem in mečem ali vsaj dušile na bolj prefinjene načine.

Nelogično je pojmovanje, da je religija v svojem bistvu produkt dominirajočega razreda oziroma zgolj sredstvo za držanje v pokorščini ipd., medtem ko da je le zgodovinsko naključje, plod določenih okoliščin, če

se je kako revolucionarno gibanje poslužilo religioznih predstav oziroma se izrazilo v njih.

V osnovi je nesmiselno tudi postavljanje nasproti npr. religiozne in socialistične morale. Religiozna morala — če že sprejmemo ta izraz — je le specifičen način osmislitve in sankcioniranja obstoječih vrednot in norm razreda ali družbe. Tako je smiselno govoriti o fevdalni religiozni morali, buržoazni religiozni morali, in če smo dosledni — čeprav se to sliši bogokletno — socialistični religiozni morali; lahko jih postavljamo nasproti druga drugi oziroma laični fevdalni, laični buržoazni in laični socialistični morali; nima pa smisla »religiozne morale« postavljati nasproti buržoazni ali socialistični. (Dejstvo, da si fevdalne morale skoraj ni bilo mogoče zamisliti brez religiozne oblike, medtem ko se danes morala kapitalističnih in socialističnih družb skoraj ne pojavljata v njej, govori le o naraščajoči avtonomiji religije oziroma morale.) Konservativna narava religije in povezanost dominirajoče cerkve s starim vladajočim razredom (»katoliška cerkev se vedno bori na strani včerajšnjega sovražnika proti jutrišnjemu prijatelju«) je nedvomno prispevala k temu, da sta se v stvarnosti dejansko soočali religiozna (v resnici fevdalno-religiozna) morala in morala novega vlagajočega razreda — npr. buržoazna ali socialistična morala.

Religija kot opij ljudstva

Oznaka religije kot opija ljudstva se po navadi razlaga v tem smislu, da je religija opij, ker predstava o bogu, »onstranstvu«, posmrtnem življenju, višji sili, ki odloča ali posega v dogajanje v svetu, z iluzijami odvrta ljudi, da bi se angažirali za dejanske spremembe položaja, ki poraja potrebo po iluzijah; ker odnosi z bogom in odgovornost pred bogom odvrta ljudi od edino dejanskih odnosov in edine dejanske odgovornosti do soljudi. Čeprav gre pri tem za pravilno pojmovanje Marxove primerjave o opiju, pa tako pojmovanje v bistvu nasprotuje Marxovi (in ne samo Marxovi) tezi, da »človek ustvarja religijo in ne religija človeka« (15).

V veri v boljši onstranski svet, v božjo vsemogočnost in poseganje v svet v predestinacijo, v izpolnjevanje božjega poslanstva je navzoča tako možnost, da se človek pasivizira ali angažira v svetu. To pokaže tako formalna analiza navedenih kategorij kot zgodovinska izkušnja. Vera v obstoj boljšega onstranskega sveta lahko človeka odvrta od angažiranosti v »tostranskem« življenju, lahko pa ga prepričuje, da ta svet ni najboljši od vseh svetov in mu daje moči za zahteve po spremembah; zaupanje v božjo vsemogočnost lahko človeka pasivizira, ker da tako ali tako ni nič od njega odvisno, lahko pa ga spodbuja v akciji, ker vedno upa na božjo pomoč v »pravični stvari« in se zato nikdar ne počuti dokončno premaganega; fatalizem je islamskim ljudstvom dal okvir za izredno ekspanzivnost in aktivnost, v drugih razmerah pa je bil okvir popolne življenjske pasivnosti.

Iz predstave o bogu same po sebi ne izhaja nobeno opredeljeno ravnanje. To, da se v določenem času realizira prav določena možnost, določen »model« odnosov med »drugim svetom« in človekom, lahko razlo-

žimo na več načinov: lahko damo za Maxom Webrom večji poudarek na samo formalno možnost različnih modelov in družbenozgodovinsko relativno nederminirane izbire med njimi ali pa si oblikovanje določenih predstav o razmerju med bogom, svetom in človekom razlagamo s celoto socialnih in socialno-psiholoških razmer življenja posameznikov, skupin ali družb, ki te predstave oblikujejo ali razlagajo. Funkcija opija je le ena od možnih funkcij religije; res pa je v religiji latentno vedno navzoča prav zaradi narave religije kot podvajanja sveta, kot priznavanja človeka po posredniku (Marx). (Toda treba je dodati: vsaka ideologija, vsak, »svetovni nazor«, vsaka »filozofija« — vzeta abstraktno — lahko v določenih razmerah učinkuje kot »opij«. Primer zgodovinskega determinizma je dovolj znan, nanj opozarja že Gramsci; toda Gramsci opozarja tudi na »vero« v znanost in čudodelno moč — človekove ustvarjalnosti, ki lahko v določenih razmerah ruši samo osnovo te moči.)

S tem seveda ne zanikamo, da religija v določenih okoljih zaradi različnih vzrokov v dolgih obdobjih ne nastopa zgolj kot »opij ljudstva«.

Vse to izvajanje zveni kot kritika Marxove misli o religiji kot zgolj opiju ljudstva. Toda Marxistične teorije religije ni mogoče zgraditi le iz analize izrečenih Marxovih misli o religiji še manj le s citiranjem izrekov in primerjav, temveč le z analizo pojavnega samega z metodami in iz osnovnih izhodišč, ki jih je Marx izoblikoval in uporabljal pri preučevanju družbenih pojavov.

Reduktibilnost ali nereduktibilnost religije

Drugo sporno področje je vprašanje reductibilnosti ali nereduktibilnosti religije na pojave druge vrste — vprašanje ali obstoje posebne religiozne potrebe ali ne, ali pomeni religija za ljudi vrednost samo po sebi ali je le sredstvo (ali nadomestek) za neke druge cilje in vrednote. Marksistične, psiho-analitične in druge znanstvene analize religij so razkrile vsebino religioznih predstav kot projekcijo človekovih povsem »zemeljskih« stanj in teženj in kot sredstvo za doseg ali kompenzacijo »posvetnih« ciljev. Mnogi religiozni misleci danes sprejemajo — eni bolj drugi manj — dobršen del teh ugotovitev. Toda eni kot drugi »trdovratno« odgovarjajo, da se v tem religija ne izčrpa, še več, da to ne prizadeva bistva religije oziroma bistva »prave« religije. Vse te družbenozgodovinske pogojenosti in vplivi le deformirajo, zakrivajo pravo bistvo religije. Zato da ima ateistična, danes zlasti marksistična kritika religije za (pravo) religijo pozitivno funkcijo, ker z razkrivanjem družbenih deformacij pomaga prečiščevati, poglobljati in vedno znova odkrivati pravi smisel religije. To se sicer včasih razlaga le kot očiščevanje zastarelih ali že nefunkcionalnih predstav o bogu, včasih pa bolj radikalno kot stalno očiščevanje religije vseh nereligioznih primesi, ki so stalno navzoče v ljudskih religioznih predstavah. Sem spadajo tudi ideje, da bo šele marksistični program osvoboditve človeka omogočil polno realizacijo prave religije (16).

Avguštinov Bog, »ki je nad vsakim imenom in nad vsako mislijo, onstran vsakega ideala in vsake vrednote«, Bog kakega Meistra Echarta, Angelusa Silesiusa, Janeza od Križa, vzhodnih mistikov, evangelijski »Bog, ki je ljubezen«, končno tudi Bog Karla Rahnerja (17), »Živi Bog« H. de Lubaca, »Bog odgovornosti«, neizrečene skrivnosti ipd. dejansko nima dosti opraviti z Bogom, s kakršnim ima opravka marksistična analiza religije kot projekcije in alienacije. (Čeprav ta bog seveda ni le fikcija marksistične teorije, saj še vedno prevladuje v religiozni in cerkveni praksi.) (18)

Ce taka religija ni »oprijemljiva« z našimi kategorijami, zato še nimamo pravice ignorirati njenega obstoja; nima smisla prepričevati religioznega človeka, da veruje v drugačnega boga, v kakršnega dejansko veruje. Očitno stojimo pred fenomenom, ki presega religijo, pojmovano le kot projekcijo »zemeljskega kraljestva v oblake«. Zato seveda še ni potrebno, da sprejmemo teološko razlago tega fenomena: idejo o razodetju ali apriorni, človeku od vsega začetka lastni religiozni potrebi ali ideji o bogu, ki da jo je zgodovina prej zakrivala in deformirala kot oblikovala. Bil pa bi »abstraktni racionalizem, če bi šteli religijo (kot tudi katerikoli drug pojav), za nekaj, kar je večno identično samo po sebi... treba je sprejeti religiozno vizijo religije, da jo lahko okamenimo v večnost, neobčutljivo za realno gibanje zgodovine (19).

Človekov razvoj ne pozna le zadovoljevanja danih potreb, temveč tudi nastajanje novih in preoblikovanja starih. Če je religija nastala kot »izraz bede in protest proti njej«, kot projekcija človekovih stanj in teženj, to še ne pomeni, da mora to nujno tudi večno ostati, oziroma da iz sebe ne more poroditi ničesar novega. Mislim, da to vprašanje dobro rešuje L. Kolakowski, ko pravi: »Z vidika materialističnega pojmovanja zgodovine lahko sprejmemo nereduktibilnost religioznega pojava, upoštevajoč hkrati njegovo genetično pojasnljivost kot rezultata, sredstva in oblike izražanja drugih družbenih dejstev... vedenje ljudi je funkcija njihovih potreb (in to nikakor ne le bioloških). Če je oblikovanje idej vrsta človeškega vedenja in je reakcija na potrebe, ki so se jih zavedali, lahko priznana tudi... obstoj religioznih potreb kot nereduktibilnega, a genetično razložljivega pojava. Človek namreč ni vsota enkrat za vselej danih potreb; njegova posebnost je prav v procesu razširjanja in postopne osamosvojitve določenih potreb, nastalih spočetka le kot sredstvo ali partikularizacija drugih«. Kolakowski navaja pri tem še en argument za nereduktibilnosti religije: Če je religija »ena izmed oblik, v katerih se organizirajo (družbeni) konflikti, je to le zato, ker religiozne potrebe obstoje v družbeni zavesti kot njeno avtonomno območje. V nasprotnem primeru bi bilo povsem nerazumljivo, kako da imajo religiozni pojavi lahko svojo instrumentalno funkcijo v družbenem življenju... Očitno je pač, da bi bile vse ideologije, miti in simboli povsem neuporabni, če bi njihovi privrženci vedeli, da so dejansko le sredstvo za doseg drugih ciljev — takrat namreč ne bi bilo privržencev ideologiji« (20).

Mistično pojmovanje boga, »hrepenenje po bogu«, kot vrednota sama po sebi, ne pa le kot sredstvo za doseg drugih ciljev, kakor nam ga pred-

stavlja jo nekateri sodobni teologi in kakršno lahko srečamo pri mistikih, ni izhodišče, temveč rezultat, proizvod že visoke stopnje religioznega razvoja. Dejstvo, da zasledimo mistična iskanja (v navedenem pomenu) že zelo zgodaj, ne govori proti temu. Bog mistikov ni bil in ni bog religioznih množic, čeprav je vedno spremljan in prepleten z elementi religioznega in filozofskega boga, da ne govorimo o vseh drugih sestavinah religioznega sistema. (»Religije so zgodovinske, ne pa le logične ali celo le psihološko konstituirane tvorbe.«) (Max Weber).

Ceprav zveni navidez paradoksalno, pa ni brez smisla teza, ki jo navaja R. Bastide (21), da veliki zakon sociologije religije ni odmiranje religije, temveč naraščajoča avtonomizacija mistične funkcije. Teza ni v nasprotju z očitnim zmanjševanjem vloge religije v svetu. Vloga religije se manjša ravno zato, ker religija z avtonomizacijo mističnih funkcij izgublja množično bazo, ki jo je imela takrat, ko je bila (v večji meri kot danes in v perspektivi) stvarni ali iluzorni okvir, sredstvo ali nadomestek za reševanje »posvetnih« vprašanj (22). »Čista«, mistična, religioznost ni bila nikoli množičen pojav.

Avtonomizacija mističnih funkcij, »prečiščevanje človeškega pojma boga«, poteka vzporedno, točneje je le druga plat, tako imenovanega »odčaranja«, desakralizacije sveta. V svetu je vedno manj prostora za »sveto« ali »posvečeno«, za čudež, za božje »intervencije« (23). Bog postaja vedno bolj »Nepojmljivo«, »nevključljivo Bitje«, vsevključujoča Navzočnost« ipd. Vedno težje se je sklicevati na »božjo voljo« v kakršnih koli zadevah (Del protestantske teologije — ki je bolj dosledna in radikalna od katoliške — zanika, da bi obstajala »krščanska etika«).

Med krščanskimi teologi večkrat srečamo mišljenje, da je krščanstvo kot tako nova stopnja, nova kvaliteta religije. Očitno je, da večji del tistega, kar je bilo dejanska religija ljudi, ki so sprejemali krščanstvo, ne pomeni te nove kvalitete: zakramenti v klasičnem katoliškem pojmovanju, kult svetnikov in Marije, čudeži, pojmovanje božjega in naravnega prava, predstave o posmrtnem življenju itd. so še v okvirih tradicionalne religiozne podobe sveta. Res pa je, da nekatera osnovna krščanska pojmovanja — zlasti predstava o bogu kot radikalno transcendentnem svetu in o Kristusu, bogu-človeku — nosijo v sebi kal negacije religije kot človeku odtujene sile, kot (iluzornega) dopolnila bede tega sveta, negacijo boga kot nekega zunanjega, heteronomno mišljenega objekta, negacijo starega »naravnega boga«.

Že Hegel je zapisal, da je v Kristusu umrl stari transcendentni bog, po sebi obstoječi bog Stvarnik. Krščanstvo je za Hegla realno humaniziranje boga: »človek prihaja v zgodovini do zavesti, da je človek neposredno navzoči bog (24). To misel — čeprav v drugih okvirih razvijajo danes številni teologi. W. Dantine npr. pravi, da je izjava »bog je mrtev« avtentično krščansko spoznanje: bog v smislu velikega Pana, Gospoda, je mrtev (25). Rahner, ki ne gre tako daleč, tudi poudarja: bog je definitivno in nepreklicno tam, kjer smo mi. Človek je postal osnovna manifestacija boga (26).

Tudi v popularnem cerkvenem učenju vedno bolj stopa v ospredje nauk »Kristus — to je tvoj bližnji«, čeprav katoliška cerkev še vedno vzdržuje ves arzenal oblik in sredstev »alienacijske religije«. Iz razumljivih razlogov so katoliški teologi bolj aktivni pri razvijanju novega kot pri negiranju starega. K. Lehman pa postavlja vendarle pred teologijo nalogo, da se ponovno vpraša po pomenu temeljnih besed in osnovnih motivih za govorjenje o »bogu«, »milosti«, »pogodbi«, »vtelešenju«, itd. (27).

Lahko rečemo, da tudi znotraj religiozne sfere poteka proces vračanja človeka iz sveta religije k samemu sebi, o katerem sta govorila Feuerbach in Marx — svojevrsten proces dezalienacije religije ali morda *samoukinjanja* religije.

Religiozna zavest mora neprestano akceptirati ateistično in humanistično kritiko, če se hoče vzdrževati v horizontih sodobne kulture. Njen razvoj temelji na sprejemanju te kritike. S tem hkrati nujno afirmira pozitivno vsebino ateistične humanistične kritike.

Ateistična humanistična misel in odnos do sveta lahko uspeva le, če v resnici uspeva humanizirati, neposredno dati človeku vsebino, ki jo le ta sicer sprejema po posredniku — religiji.

»Ker je bog poosebljenje nedosežne človekove popolnosti bo pomenilo izginjenje boga popolnejše uresničenje človeškosti« (Esad Čimić) (28). Ta misel —, ki je povzetek Marxovih misli iz Prispevka h kritiki Heglove pravne filozofije — ni tako enostavna, kot se zdi na prvi pogled. Religija je priznavanje človeka po posredniku. Je »fantastično uresničenje človeškega bistva, ker človeško bistvo nima resnične stvarnosti« (Marx). Kolikor bolj človek uspeva neposredno uveljavljati svoje »človeško bistvo«, toliko bolj bog izginja. Toda bog lahko izginja tudi, če izginja težnja po človekovi »popolnosti«, po »uresničevanju človeškega bistva«, če se človek zadovolji z obstoječim in sprejme svoje obstoječe meje za dokončne. Bolje je brez posrednika, toda bolje je s posrednikom kot nič. Perspektiva »premagovanja« religije ni le v njenem odmiranju, temveč tudi v njenem »ukinjanju« v Heglovem in Marxovem smislu. V tem je tudi smisel »tekme« med laično humanistično in religiozno zavestjo, tekme, ki poteka v stalnem ukinjanju stopenj in oblik tako religije kot ateizma in v stalnem približevanju kljub stalnemu ohranjanju različnosti.

»... Ne-razumni udarci proti heglovskemu, kot nazadnje tisti Karla Bartha, (so) poučni in koristni prav zato, ker *drago* prodajajo življenje nebes. Zato ker — dasiravno na reakcionaren in povsem mitološko-transcendenten način — omogočajo razpoznati še Neosvetljeno v religiozno označenih ali razloženih vsebinah, kar ne more biti kar tako reducirano na človeško zvrst, ki je *postala prezentna*, ne torej biti razvezano vanjo«. (Ernest Bloch, Subjekt-Objekt, Berlin 1952, str. 317, hrv. prevod Zagreb 1959, str. 256).

(1) Zanimivo je o tem prebrati sodbe G. Le Brasa o družbeni funkciji religije in celo katolicizma v Gurvitchevi Sociologiji (drugi zvezek, Zagreb, Napri- jed 1966, str. 89—113). Članek v dominikanski reviji *Lumière et vie*, pa na primer razglša za mitične naslednje predstave o »nebesih«: nebesa kot povračilo za slabosti, vsakdanjosti in bednosti zemeljskega življenja; nebesa kot varno zagotovilo spričo negotovosti življenja; nebesa kot rešitev za družbene krivice v svetu; nebesa kot alibi za neangažiranost v zemeljskih navzkrižjih (prim. Nova pot 1963/2—4, O nebesih).

(2) Na tem mestu se ne bi spuščali v nesoglasja o obsegu termina in pojma religija; znano je, da se nekateri teologi odrekaajo temu terminu pri označevanju krščanske vere (Barth npr.) ali da hočejo, naj bi se krščanstvo »odpovedalo religiji« (Bonhoeffer); nekateri avtorji pa — izhajajoči iz funkcionalističnih pojmovanj — širijo obseg daleč prek meja religije, pojmovane kot odnosa do sve- tega in nadnaravnega, in slednji v sodobni družbi sploh ne priznavajo več na- rave religije (prim. Th. Luckmann, *Problem der Religion in der modernen Ge- sellschaft*, Freiburg 1963). Glej tudi članek: Marko Kerševan, Nekaj socioloških vidikov religioznosti v sodobni družbi, »Problemi« št. 49.

(3) Tako npr. dr. J. Janžekovič v polemiki z Z. Roterjem v (Novi poti 1964 str. 525 in dalje). Glej tudi Marcel Reding, *Politische Atheismus*, Wien—Graz—Köln 1957, str. 147 in dalje.

(4) Bergson, *Les deux sources de la morale et de la religion*, Oeuvres, P.U.F. Paris 1963) str. 1180—1181.

(5) »Edina karakteristika božanstva je religiozno oboževanje.« (L. Feuer- bach, Predavanja o suštini religije, 19. pred., Beograd Kultura 1955, str. 21).

(6) Referat na XI. mednarodnem filozofskem kongresu v Bruslju 1953. Raz- prava na kongresu ob temi »filozofija religije« je izzvenela v poudarjanje raz- like med »bogom religije« in »bogom filozofije«. (Prim. Actes du XI. Congrès international de philosophie, vol. XI., Louvain 1953).

(7) Prim. Concilium, Rivista Internazionale di teologia, 1967/3, str. 89, (K. Rahner, Esigenza di una formula sintetica della fede cristiana).

(8) To navsezadnje ugotavlja celo Tomaž Akvinski, ko pravi: »Bivanje bo- ga in drugo, kar lahko z naravnim razumom spoznamo, niso določila vere, tem- več predstopnje k temu« (Teološka summa, I, 2, 3). Njegova napaka je, kot pra- vi H. de Lubac, da vidi nekako kontinuiran prehod iz filozofije v mistiko. Mi- stična religiozna želja »videti Boga« pa se ne da zreducirati na željo razumeti svet, »Bog filozofov« pa le dopolnjuje »formulo sveta«. (Prim. de Lubac, *Sur les chemins de Dieu*, ital. prev.: *Sulle vie di Dio*, Ed. Paolin Alba 1959) De Lubac sicer deklarativno izjavlja, da je ali da je vsaj lahko za vsemi idejami »prvega vzroka«, Gospodarja sveta, Boga Očeta itd., ista ideja o bogu; vendar temu v prid ne uspe navesti argumentov.

(9) M. Aliade: neki objekt ali akt je svet, če uteleša, to je razodeva, neko stvar, različno od sebe; objekt postane hierofanija v trenutku, ko neha biti to, kar je bil in dobi novo naravo; (po Sabino Aguaviva, *L'eclissi del sacro nella civiltà industriale*, Milano, comunità 1961, str. 17).

(10) Znana so spreminjanja religioznih predstav v zgolj praviljično gradivo; na vmesnih stopnjah so ljudje še verovali v njihov obstoj, čeprav niso imeli do njih več religioznega odnosa; analogno je šel proces od animizma in personifi- kacije naravnih pojavov do religioznih, »svetih« bitij.

(11) Prim. L. Levy Bruhl, *Le surnaturel et la nature dans la mentalité pri- mitive*, Paris, P. U. F. 1963, str. XV—XL.

(12) Čeprav se danes mnogi teologi t. i. »ateistične teologije« ali »radikalne teologije« tej identifikaciji odpovedujejo. Glej npr. W. Dantine, *Der Tod Gottes und das Bekenntnis zum Schöpfer* (v zborniku *Marxistisches und christliches Weltverständnis*, Herder V. Freiburg-Wien 1966, str. 65—137).

(13) Podobno premaknitev temelja srečamo pri ruskem religioznem misle- cu Berdjajevu, ki povzema in razvija misli nemških srednjeveških mistikov: v

osnovi sveta je brez-dno (Ungrund), ki je svoboda, večne volje, ki se lahko razvija v vse smeri. Iz nje se stalno poraja Bog, ki ustvarja veselje kot urejeni kozmos. Svobodna volja je načelo, iz katerega se poraja vse. Ta volja je v globini božanstva in pod njim; Bog zato ni odgovoren za vse pojave te svobode, za vse zlo; (po I. F. Balakina, Religioznaja filosofija N. A. Berdjajeva, v zborniku Voprosy naučnogo ateizma, Moskva 1966.)

(14) R. Niebuhr pravi na primer, da je cepitev protestantizma na cerkve in sekte v ZDA tesno povezana z »ločitvijo ljudi na kaste nacionalnih, rasnih in ekonomskih grup«. Za religijo revnih, ki jo predstavljajo predvsem sekte, ugotavlja: »pri njih najdemo bolj kot drugod visoko vrednotenje religioznih vrednot solidarnosti, enakosti, sočustvovanja in medsebojne pomoči«; za buržoazijo pa pravi, da »daje večji poudarek osebnemu zveličanju kot socialnemu odrešenju, bolj ceni individualno blaženost, kot upanje na prihod božjega kraljestva«. (Po zborniku Soziologie der Kirchengemeinde, izdali D. Goldschmiedt, F. Greiner, H. Schelsky, Stuttgart 1960, str. 77).

(15) Marx smeši Stirnerja zaradi »otroške lahkovernosti«, ker meni z apostolom Pavlom, da se mora kristjan počutiti na zemlji kot tujec, popotnik. »Obratno«, pravi Marx, »tujci na zemlji... so se morali imeti za kristjane. Ni krščanstvo iz njih napravilo brezdomce, potepuhe, temveč je njihovo potepušтво naredilo iz njih kristjane« (Marx-Engel Werke, III. Band, Dietz V. Berlin 1949, str. 317, hrv. prev. Nemačka ideologija I, Kultura Beograd 1964, str. 139).

(16) Glej Emil Fuchs, Marxismus und Christentum, Leipzig 1955.

(17) »Človek je v svoji globini vedno usmerjen na neko skrivnostno in sveto bitje ki konstituira temelj njegove eksistence. Ali se te resnice eksplicitno zaveda ali ne, je malo pomembno... To je najbolj evidentna in izvirna stvarnost, a hkrati tudi najbolj skrita in neopazna. Govori, vtem ko molči... To je, kar imenujemo Boga;« (Concilium 1967/3, op. cit. str. 93).

(18) »Hipokrizija, praznoverje, konvencija, otročarija, moč navade lahko nastopajo v treh četrtinah in več tega, kar ljudje mislijo ali govorijo v svojem kultu in molitvah«. (H. de Lubac, op. cit. str. 232).

(19) Gilbert Mury, Chrétiens et communistes, v Cahiers du communisme 1964/5.

(20) Leszek Kolakowski, Świadomość religijna i wież koscielna, (Warszawa 1965, PWN str. 37—38).

(21) R. Bastide, Eléments de sociologie religieuse, Paris 1947, str. 1947.

(22) S tem še ni nič rečenega o vlogi in moči cerkvenih organizacij, ali o množičnosti obiskovanja cerkvenih obredov — zlasti ne v konkretnih primerih. Ti pojavi so odvisni še od številnih drugih dejavnikov, ki s tako ali drugačno religioznostjo nimajo tesnejše zveze. Le Bras piše za francoske razmere: »Ali ni med imenitnejšimi osebami danes stvar dobrega okusa biti pri maši ali vsaj pri glavnih obredih, medtem ko dekristjanizirane vaše množice pojasnjujejo zavračanje obredov pogosto s spremembo mode«. (Études de sociologie religieuse I, P. U. F. 1955, str. 345).

(23) »Ateizem in sodobna teologija se ujemata v eni točki: v tem svetu Boga ni najti (Urs von Balthasar, cit. po. A. Maltha, Die Neue Theologie, München 1960, str. 60).

(24) Po Ernst Bloch, Subjekt-objekt, Zagreb 1959, str. 234—243.

(25) O tem W. Dantine, op. cit. str. 94 in dalje.

(26) Concilium 1967/3, op. cit. str. 95.

(27) Concilium 1967/3, L'annunzio cristiano agli increduli d'oggi, str. 107.

(28) Esad Cimić, Socijalističko društvo i religija, Svjetlost, Sarajevo 1966, str. 8.

O religiji med nami

Jure Juras

I. Pogovor o religiji, o stališčih do religije, do te ali one religije, je obremenjen s predsodki, bojazljivostjo in nezaupanjem kot noben drug pogovor. Pogovor o Bogu in o človekovi opredelitvi do Boga je pogosto povsem onemogočen spricho vnaprejšnje in ekstremne polarizacije med raznimi tekmujočimi verskimi nazori, med ljudmi, ki jim je neka (ali na splošno) religija nekaj svetega in najbolj zvišanega, pa tistimi, ki jim je neka (ali vsaka) religija nekaj prekletega, tujega in globoko ponižujočega. Spopadi med samimi verskimi opredelitvami namreč dostikrat niso manj ostri od spopadov med religijo kot tako in radikalnim ateizmom. Še več, katerikrat tudi najmanjši razločki med pojmovanji z religiozno ali sploh ideološko tematiko povzročajo izredne napetosti med ljudmi. Privrženec povsem druge vere, navernež ali samo heretik je »pravemu« verniku (pikolovskemu pravoverniku, moderneje povedano, sektašu) skoraj enako neprijeten in nevaren. Če se na tej podlagi izoblikujejo še politične diskriminacije, preganjanje, privilegiji in monopoli — in to se zelo lahko in umljivo dogaja v degradirani ali šele delno človečni *razredni* družbi — tedaj naglo vzkipi ideološko in versko sovraštvo, in to katerikrat pripelje v najbolj grozovita obračunavanja, kar jih poznamo v zgodovini.

Ze zaradi tega nobena širša družbena skupnost in tudi ne skupine ali posamezniki v njej — ki si plemenito prizadevajo za slogo in razumevanje med ljudmi, ali ki sta jim ta sloga in razumevanje iz katerih si bodi razlogov potrebni — ne morejo zapirati oči pred témo o sporih med ljudmi na verski podlagi v najširšem pomenu¹. Zlasti svobodna, enakopravna in samoupravna družba mora biti v tem pogledu še posebno budna in zrela. Prav zato sem si to obravnavo o »religiji med nami« zamislil v *horizontu samoupravljanja*, v horizontu enakopravne in svobodne družbe, v kateri je živ in umirjen, angažiran in znanstven odnos do vsakega problema ne samo pogoj za objektivno in rodovitno analizo in razrešitev, temveč tudi pogoj za samoupravno življenjsko prakso kot táko, za svobodno ustvarjalno življenje, vredno ljudi. Površna gesla, iracionalne opredelitve, dogmatični

V komisijah in odborih OZN prav zdaj intenzivno raziskujejo vprašanja verske nestrpnost. Vse članice te organizacije to delo živahno podpirajo.

razlogi, preveličani spori ob vsakem problemu, tudi ob problemu religije, so zelo škodljivi tudi za realno spoznavanje dejstev, in prav tako za ustvarjanje domačega ambiena za rodovitna srečanja, za sodelovanje med ljudmi, za zaupanje, tovarištvo in razcvet.

Čeprav je religija od nekdaj v središču kulturnega zanimanja, čeprav je bila od nekdaj pomemben dejavnik za mobiliziranje najglobljih motivov človeškega bivanja, na žalost ravno religijo in pogovor o njej izjemno preplavljajo površna gesla, podjarmljajo iracionalne opredelitve, dušijo dogmatični razlogi in maličijo preveličani spori. Zagovorniki religije in njeni nasprotniki so pogosto podobno v popolni zmoti, daleč od njene resnične vsebine — šopirijo se s svojo kvalificiranostjo, pa tudi slutijo ne njene narave in razsežnosti. Razlogi za tako stanje so zelo globoki tako v psihološkem kot v sociološkem pogledu. Vendar ima precejšnjo vlogo tudi nepoznavanje problemov, zato morejo imeti resni *teoretični pogovori* tudi veliko praktično vrednost.

Prvi korak v takem pogovoru je navadno tudi že zadnji, zato je najbolj nevarno, če ta korak naredimo s strastnim dokazovanjem svojih že zdavnaj sprejetih stališč in jih strastno, napadalno vsiljujemo in jih skušamo širiti. Tudi to moje premišljanje se ne bo moglo ogniti tej primarni nevarnosti. Zato je treba takoj v začetku najti pravo pot, ki nas bo bistveno približala zastavljeni témi in ki bo naš pogovor stvarno omogočala, ga odpirala in ga ohranjala ves čas odprtega. To je pot, ki sem jo že imenoval *samoupravljanje*, ker šele po njem pogovor, raznovrstnost predlogov, nasprotovanj in argumentacij, dobivajo ne lastnosti prepira, podtikanja ali tekmovanja, temveč lastnosti skupnega dela, učinkovite produkcije in kompleksne ustvarjalnosti: vseeno je potem, ali je kaka spodbuda v razpravi širše sprejeta ali ne.

Kar želim povedati, je sad mojega dolgoletnega premišljanja, korigiranja samega sebe in kritičnega vrednotenja, pa tudi živih neposrednih pogovorov in še posebno upoštevanja najrazličnejših — za to témo klasično relevantnih — teorij, med njimi tudi marksistične. Kritičen dialog in nedogmatičen prijem, ki sta takó pglavitna podlaga mojih pogledov na vprašanje o religiji, nalogata tudi bralcu, da me posluša in razume v enakem duhu, primerno témi in metodi njenega raziskovanja. Nikakor ne želim dokazovati kakih že zdavnaj sprejetih stališč in tudi ne osvajati nepripravljenega sobesednika za nove »resnice«. Mislim na enakopravnega prijatelja, ki želi sprejeti in razume mojo gotovost in mojo negotovost, pa mi oboje povrne enako prostodušno in odkrito.

Brez take človeške, tovariške in samoupravne vitalnosti, brez te elementarne skromnosti, kritičnosti in medsebojne odprtosti ni poti do velikih odkritij (vsaj danes ne več), do novih znanstvenih spoznanj, do globoke umetnosti in filozofije, in tudi ne do prave religije in stvarnega pogovora o njej med nami.

II. Upam si zdaj reči: človek je odprta celota, neskončna ustvarjalna naloga *zmerom svobodneje angažirana zavest* (osebnost) *do totalnosti* v nas samih, v družbi in kozmosu. Vendar si ne moremo misliti, da bi bila ta človekova angažiranost do totalnosti *dejavna* brez duhovne odprtosti, brez

razvoja, dopolnjevanja in sodelovanja, brez tujih prispevkov, brez stalnega zbiranja in stalnega pričakovanja, brez hvaležnosti in povračanja z našim delom in z našimi darovi. Vse, kar je človek kot človek ustvaril v svoji zgodovini, ima korenine v *taki* njegovi kooperativni angažiranosti do totalnosti, v *taki* njegovi par excellence človeško-družbeni praksi. Tu je pravi izvir tako človekove ekonomske ustvarjalnosti kot njegove družbenosti in njegove kulture, in tudi njegove religije.

Razpon med razsežnostmi konkretnega človeka v določenem trenutku in človekovega potencialno neomejenega poslanstva v skupnosti, ta razpon med posameznim in totalnim, ki nam je podarjen z rojstvom, odločilno omogoča našo vedno večjo osvobojenost, kritiko, duhovno odprtost, stalno nezadovoljstvo, globljo moč simpatije in kooperacije, torej našo ustvarjalno prakso. Prav ta razpon temeljno označuje to prakso kot še ne ranjen in še ne odtujen, kot izviren in pristen način našega človeškega nastanka in obstanka.

Zato se tudi ni treba čuditi, da je ravno vprašanje o totalnosti, o enem in celostnem, kakor tudi vprašanje o srečnem življenju, o neodtujenem, človeku primernem delovanju, bilo in do danes ostalo poglavitno vprašanje za človekovo usodo, za človeško zavest in vest. Dovolj logični, dovolj zgodovinsko ustrezni in praktično upoštevani odgovori na ta vprašanja so odigrali ob vsem drugem tudi odločilno vlogo v razvoju vsake pomembnejše dobe v človeški zgodovini. Taki odgovori so se kazali v najrazličnejših oblikah umetniškega izraza, ljudskega izročila, filozofskih, idejnih in religijskih pojmovanj, zmerom pa jim je skupna neka *bolj ali manj optimistična zamisel človekovega sveta, večidel zaokrožena okoli kake prevladujoče ideje, in prav tako zgodovinsko dinamičen, široko moralno mobilizirajoč odmev v družbi in v človeškem srcu.*

Predaleč bi nas odpeljalo, če bi hoteli opisati in globlje razčleniti nastajanje, diferenciranje, konstituiranje, zastarevanje in pomlajevanje takih vse zajemajočih kulturno-družabnih *ideologij* (tu v najširšem in le deloma pejorativnem pomenu). Le-te so imele in imajo enako usodo kot človekovo življenje na tem planetu, kot vse razsežnosti in vse možnosti tega življenja v raznih dobah in v raznih deželah. Njihovo porajanje in bogastvo njihove vsebine, njihovi novi vidiki gredo navadno vstric z nekim realnim napredkom človeških kvalit, z napredkom globlje povezanosti in večje raznovrstnosti življenja v človeški družbi. Z zgodovinskimi krizami take povezanosti in take raznovrstnosti našega življenja (pri tem ima gotovo zelo pomembno in morda odločilno vlogo moment relativne ali absolutne ekonomsko-družbene zožitve z nastopanjem selitev vojn, imperijev, blokov, razrednega in birokratskega izkoriščanja) pa pogosto prihaja involucija in zastarelost nekdanj bleščečih, globoko optimističnih in živo prepričljivih ideologij, ki tedaj odlagajo svoje kozmično-zgodovinsko sporočilo v prazne sheme, magične obrede, kliširane spomenike, pred noge oblastnikom, v roke neizprosne hierarhije. Prav v teh krizah resda dostikrat prihaja tudi pomladitev, in tudi porajanje novih, pristnih odgovorov, kakršne so pač okoliščine, v katerih se ideološko oblikujejo človečnejše in naprednejše družbene plasti.

Tu bi momogrede omenil, da sta *krščanstvo in marksizem* (zlasti humanistično-komunistični ateizem) dva izredno vitalna uda družine človekovih ideologij. O njunem pravem pomenu, o njunih razločkih in nasprotjih bi bilo mogoče napisati cele knjižice, podobno kot lingvistične razprave o posameznih jezikih in njihovih odnosih. Vendar nam take razprave ob naši temi morejo dati le malo, da bi doumeli živo problemsko vsebino določene ideologije, če so napisane zato, da bi slavile eno stališče in jemale ceno drugemu, kadar podžigajo — čeprav tudi v rokavicah — medsebojno napihovanje, kompleks ošabnosti in maščevanja, in kadar v svojih zadnjih posledicah vodijo k medsebojnemu ignoriranju in zatrebljanju. S svoje strani bi opozoril samo na prednost, ki jo ima *pogumno in humano dejanje* (enako v krščanski kot v marksistični koncepciji) pred lepimi abstraktnimi besedami, pred pravoverno, moralistično frazo.¹

III. V današnjem trenutku je mogoče za človeka in njegovo poslanstvo v totalnosti posamezne osebe, v totalnosti družbene skupnosti in kozmosa v celoti, storiti to, da se visoko povzdigne *človekova dejavna samozavest* o njem samem, o njegovih močeh, odnosih, razponih in brezmejnih nalogah. To pa pomeni naslednje:

1. Razvoj gospodarske in vsake druge ustvarjalnosti in razvoj najširše družbene povezanosti ljudi, njihove medsebojne podpore in odgovornosti. Zato moramo imeti za dominantno vrednoto in praktično dolžnost vse, kar more — reda postopoma, vendar tudi učinkovito — usmeriti zgodovino k pravičnemu in trajnemu miru, k izenačenim pravicam in izenačenim možnostim življenja za vse ljudi (SAMOUPRAVLJANJE IN DRUŽBENO-POLITIČNI PLURALIZEM).

2. Podpirati svoboden, viteško strpen in raznovrsten razvoj vseh ideologij, ki morejo bolj ali manj osmisliti vrednost človeškega življenja in medsebojnih obveznosti vseh ljudi z neko posebno, dovolj optimistično in celostno zamislijo, posebno če ob tem danes dobivajo zgodovinsko dinamičen, moralno mobilizirajoč odmev v družbi in v človeškem srcu. Možnosti in razmerja med takimi ideologijami mora regulirati samo osvobojeno družbeno življenje, enako kot ob podobnih kulturnih ali znanstvenih vprašanjih (IDEJNO-MORALNI PLURALIZEM).

3. Onemogočiti zlorabo, kompromitiranje in znašanje ideologij naravnost v območje gospodarsko-političnih razmerij in nasprotij, ker imata območje ideološko-kulturnih koncepcij in območje gospodarsko-političnih struktur vsako svojo poudarjeno dinamiko in svojevrstno metodiko. Če se ta svojevrstnost zanemari, nastajajo usodne posledice za obe območji in nadvse hude grožnje za prihodnost človeštva. Take grožnje najpogosteje izhajajo iz teokratične združitve v politično in ideološko falango v duhu cezaropapizma ali papocezarizma. To posebno pomeni, da nobeni *politiki*

¹ O nekih pogojih za dialog med marksizmom in krščanstvom sem razpravljal v tehle novejših sestavkih: »O dialogu«, publikacija »DIALOG 2«, Stari grad 1966; »Sinteza in zgodovina« v časopisu »ENCYCLOPAEDIA MODERNA«, št. 1, Zagreb 1966; prispevek k razpravi o dialektiki narave na znanstvenem zboru v Opatiji 1965, zdaj objavljen v tretjem zborniku »MARX IN SODOBNOST«, Beograd 1966.

(katera koli država, stranka, družbena struktura) ne sme biti dano, da bi militantno obvladala kako vse zajemajočo ideologijo, prav tako pa kaki vse zajemajoči *ideologiji* (katera koli vera, filozofija, ustrezne kulturne strukture in združitve) ne sme biti dano, da bi militantno obvladovala politiko.¹ To stališče, stališče laičnosti, je že od začetka novega veka elementarna pridobitev evropske zavesti (T. Morus, B. Spinoza, J. S. Mill, Fr. Hegel, K. Marx, V. I. Lenin idr.), zastopano je tudi v vsaki novodobni ustavi, pa vendar še vedno traja boj za resnično realizacijo tega stališča proti vsem mračnim oblikam cezaropapizma (politika je vse, zato nastopa tudi kot ideologija) in papocezarizma (ideologija je vse, zato nastopa tudi kot politika). Ta nepogojenost in to razločevanje človekovih ideološko-kulturnih od njegovih družbeno-političnih opredelitev sta danes odločilna za vitalnost in kvaliteto teh in takih opredelitev, in tudi za popolno človeško emancipacijo. Nobena odkrita politična privilegirana ideologija nima za daljšo dobo moralno-političnih možnosti v človeškem srcu. Seveda gre tu predvsem za nepogojenost in razločevanje na ravni politike in družbenih struktur (LAICNA, ne ideološka ali sakralna DRŽAVNOST IN DRUŽBENOST).

Zgoraj navedeni trije momenti, ki napovedujejo in sestavljajo človekovovo neposredno prihodnost v samoupravni svetovni družbi, so med seboj neločljivo povezani, in podpirajoč se med seboj, so izjemno vitalni na poti družbenega napredka. Prihodnost vsakega človeštva in konkretno svetovnega socializma je zato dramatično odvisna zlasti od tega, ali se bo ateistično-humanistična *idejna* koncepcija v *političnih* programih komunističnega gibanja ohranjala, razlagala in stereotipno prakticirala na teokratičen, konkretno cezaropapističen, ali celó samo meščansko-ateističen način, ali pa se bo ohranjala, razlagala in postopoma prakticirala na način človeške emancipacije v tu nakazanem — po mojem trdnem prepričanju — marksističnem pomenu (SAMOUPRAVLJANJE, POLITIČNI IN IDEJNI PLURALIZEM, DOSLEDNO LAIČNA DRŽAVNOST, IN ZLASTI TISTA ŽIVA DRUŽBENOST NEPOSREDNO SVOBODNE ČLOVEŠKE SKUPNOSTI). Pravkar izraženo stališče imam v celoti za komunistično in ateistično, nanj pa se morejo (ne da bi se morale!) brez neposredne obveznosti z vso pravico in skladno opreti po človekovi osebni opredelitvi razne humanistično vitalne filozofije in religije (dialektični materializem, dialektični humanizem, univerzalistični humanizem, eksistencializem, komunistarni personalizem, pragmatizem, konfucionizem, islam, krščanstvo idr., in celó budizem, ki ima komaj še kako zvezo z zgodovinsko-optimističnimi in humanističnimi stališči). Tako bolj ali manj ubrano, v vsakem primeru pa svobodno in osebno opiranje v takih ali podobnih primerih in v *tej interpretaciji* nikakor ni kakršna koli herezija, kompromis ali kapitulacija. Obsežen in danes nujen primerjalni študij poglavitnih ideologij bi celó zanesljivo pokazal, da je ob množici degenerativnih ali manj bistvenih prvin vendarle v *vsaki* zgodovinsko relevantni ideologiji *avtentično* pričujoče

¹ Ob tem vprašanju prim. pogovore »O demokraciji danes in tukaj«, v časopisu ENCYCLOPAEDIA MODERNA, št. 2, Zagreb 1967.

tudi živo jedro komunističnega ateizma v tukaj razloženem pomenu (resda morda skrito in večidel še nedomišljeno).

Družbene sile, ki so tu nakazano perspektivo doslej prebijale v svetu in pri nas, in ki jo bodo odslej vse bolj zagotavljale, svoje avantgardne vloge ne morejo opravljati povsem brez prisiljevanja, izraženega zlasti v boju za politično oblast ali za smer in stabilnost že osvojene oblasti. Tako prisiljevanje je delno neogibno navzoče tudi v moralno-vzgojnem usmerjanju. Pot k demokraciji, k razorožitvi in miru je namreč zaznamovana z bojem proti diktaturam in proti anarhiji, prav tako pa z žilavim bojem za to, da se demokracija razveji in čvrsto utemelji v družbenih razmerah in — poudarjam — v zrelosti ljudi.

Zelo pomembno je tu še oceniti, katere realne družbene moči so v perspektivi zgodovinskega gibanja *po svojem objektivnem položaju v družbi* neposredno dolžne in prizadete za uresničitev zgoraj navedenega komunističnega in ateističnega programa za samoupravno in pluralistično družbo. Naj mi bo za zdaj dovoljeno samo navesti brez globlje razlage: te moči so med ljudmi, ki so zmožni okrepiti samoupravljanje ter ubrano in krepko voditi gospodarsko, družbeno in kulturno življenje naprej. Največkrat so to mladinci v delovnem odnosu in v šolah, kvalificirani delavci in delavci v primarnih, sekundarnih in terciarnih dejavnostih, potem kvalificirani družbeni in politični delavci, znanstveni delavci in sploh tehnična in humanistična inteligenca.¹ Gre za *nov*, vse bolj zaveden in vse bolj kompleten proletarijat, ki z mnogimi pretresi in težavami zbira in ureja svoje vrste tako proti kapitalistično-etatističnim kot proti birokratsko-etatističnim monopolom, in tudi proti svetovnim vojaško-blokovskim in gospodarskim polarizacijam.

IV. Na tej filozofski in znanstveni ravni bi se bilo treba vsestransko in tovariško vse več in vse pogostejše *pogovarjati* o religiji in o ideologiji v družbi med nami, ljudmi, in tako poiskati neke čimbolj resne in čvrste *načelne* rešitve kot plodno orientacijo v brezmejni množini vsakdanjih praktičnih vprašanj s tega zelo občutljivega in pomembnega področja človekovega osebnega in družbenega življenja.

Prevedel J. G.

¹ O tem natančneje v članku: Vlado Vodopivec, Stare in nove ocene, *Sodobnost* 1967, št. 1.

Južnotirolski Nemci ob primorskih Slovencih v odnosu do Italije

I. Juvančič

VIII. Italijanski iredentizem in naravne meje položaj južne Tirolske

(Nadaljevanje iz prejšnje številke)

Kot uvod moramo tu dodati še zelo važno vprašanje, ki se ga še nismo dotaknili. Z južno Tirolsko in južnotirolskimi Nemci in z vso Tirolsko je v svojem razvoju in v dobi nacionalnih prebujenj povezano Tridentinsko.

Tridentinsko in tridentinske Italijane so nemški Tirolci nazivali »Welsch Tirol«, italijanska Tirolska. »Welsch« je za Nemce enakovreden izraz našemu »Vlah«, »Lah« in je prvotno pomenil polatinjene staroselce, na katere so Bavarci-Nemci in Slovenci naleteli. (Glej M. Kos l. c.; B. Grafenauer l. c.). V fevdalni dobi so tu gospodovali nadškofje Tridenta, dasi so na račun tirolskih grofov, svojih advokatov, zgubili svoje teritorialno svetsko gospostvo nad svojim ozemljem, ki je segalo tudi na nemško ozemlje onstran Salurnskih kluž tja v dolino Vintschgaua — Val Venota, ostali so še državni knezi nemškega cesarstva, dokler ni Franc II. 1804 kot udarec Napoleonovemu cesarstvu prevzel naslov avstrijskega cesarja. Nekaj let nato, 1806., je odložil celo »čast nemškega cesarja«, saj se je pod pritiskom francoskega cesarja, zlasti z njegovo rensko zvezo začel razpad nemškega cesarstva.

V dobi reakcionarne restavracije po dunajskem miru se je začelo novo življenje obnovljene dežele Tirolske, ki zajema tudi Tridentinsko. Tirolska je pod Napoleonovo vlado prišla 1805. pod Bavarsko; 1809. pa pod italijansko kraljestvo. Prav čez južno Tirolsko je tekla meja, ki jo imenujejo »napoleonska«.⁶⁷

⁶⁷ E. Vallini in Paolo Alatri, *La Questione dell'Alto Adige*, Firenze 1961. Važen je uvod v knjigi P. Alatrije, ki obsega zgodovino Tridentina in manj južne Tirolske. P. Alatri je zgodovinar — levičar moderne dobe.

Preveč bi bilo govoriti o tem, južnotirolski Italijani postanejo pod geslom »Trento« samo eden izmed problemov avstrijske monarhije, ki jih monarhija ne zna in ne zmore več rešiti. Problem Tridenta bi pa lahko rešila v prejšnjem stoletju, bala se pa je dati vzgled drugim narodom. Južnotirolski Italijani, vsi, tudi zvesti podložniki avstrijske monarhije so za svojo zemljo zahtevali deželno avtonomijo in s tem odcepitev od Tirolske, ki je imela svoj sedež v Innsbrucku. S tem vprašanjem je povezana zahteva po italijanski univerzi, ki je povezana tudi s Trstom in Gorico, ki je ostala neizpolnjena, dasi so Italijani dobili vsaj začasno o italijanščini pravno stolico na nemški innsbruški univerzi.

To vprašanje pa ni bilo samo avstrijsko vprašanje Dunaja; bilo je vprašanje nemških Tirolcev in južnih Tirolcev. V prejšnjem stoletju so nemški Tirolci še podpirali idejo avtonomije Tridenta. Ob zlomu stoletja (1902. so zadnjič obravnavali tridentinsko avtonomijo), pa so še zelo redki nemški Tirolci, ki jo branijo, in še ti iščejo samo kompromisno rešitev. Večina, prav vodilni nemški južni Tirolci (pozneje med fašizmom znani in slavni župan Bocna Perathoner), so postali odločni nasprotniki avtonomije. In še tisti, ki so bili za kompromis, so zahtevali, da se ladinski dolini Fasse in Fiemme odtrgata od Tridenta. Razumljivo, da so sami Tridentinci ta kompromis odklonili.⁶⁸

Posledica je, da Tridentinci, ki sicer uživajo vse jezikovne pravice v šolah, upravi in na sodišču, Trident je italijansko mesto, ki dobi svoj simbol spomenik Dante Alighierija, postajajo s katoliškim delom vedno bolj gorki nemškim Tirolcem. Obstrukcija Tridentincev v deželnem zboru v Innsbrucku je na dnevnem redu. Kdo bi jim ne dal prav v zahtevi avtonomije! Ob tem položaju je teren za iredento kot nalašč rodovit.

Z začetkom tega stoletja, ko se začenja doba, ki je vodila v svetovni spopad, se med južnotirolskimi Italijani pojavijo iredentistični tokovi celo v katoliških konservativnih krogih. Sam tridentinski nadškof je naklonjen iredentizmu. Katoliški poslanec Tridenta Alcid de Gaspari mu ni nedostopen, dasi sedi v avstrijskem parlamentu kot najmlajši poslanec vse do razsula monarhije. (Kot kuriozitetno omenimo, da je bil tajnik parlamentarne seje, ko je voditelj jugoslovanskega kluba dr. A. Korošec bral znano majniško deklaracijo 1917.)

Ni pa moči trditi, da bi vsi južnotirolski Italijani bili iredentisti. Obratno, ljudstvo je stalo za avstrijsko oblastjo.⁶⁹ Južnotirolski viri citirajo memoarski podatek, da je de Gaspari sam 1915. menil, da je 90 % Tridentincev za Avstrijo. (Strinja se kritični P. Alatri ob E. Valliniju, ki prinaša dokumentacijo l. c.).⁷⁰

⁶⁸ Glej zlasti južnotirolskega publicista, Nemca B. Zellingerja, *Die Grundlagen der Südtirol Politik*, ital. izdaja, 1951, str. 33—40, ki kritizira nemško politiko.

⁶⁹ Th. Veiter, *Die Italiener in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*, Publicističen prikaz. Bolj kritičen je H. Kramer, *Die Italiener unter der Öster.-Ungar. Monarchie*, Wien—München 1954.

⁷⁰ Citat iz J. B. von Sales, *Weltgeschichte der neusten Zeit*, Band II., Zürich 1955, str. 329.

Gotovo je, da je na položaj južne Tirolske in položaj Tridenta vplival svetovni položaj. Na južnotirolske Nemce tako, da je bilo njim v škodo. Konservativni po tradiciji so postali še bolj konservativni, prešli so na reakcionarne pozicije. »Od vseh etničnih skupin monarhije, je bil prav Tirolec tisti, ki je vtelesil idejo o nadvse dinastični državi, konservativni, verni... v kar najradikalnejši meri. Množčno vzeto so bili južni Tirolci najbolj vneti zagovorniki in branilci dinastične teorije, cesarja, suverena in gospoda lojalnih in zvestih državljanov...« tako piše južni Tirolec B. Zellinger.⁶⁸ Zato je monarh, stari Franc Jožef I., ob Hofferjevi proslavi 1909. v Innsbrucku zaklical Tirolcem: »Zvestoba za zvestobo!« — Bila je majav, trhel temelj kot celotna monarhija, »dežela podedovane utrujenosti in polovičarstva«, kot pravi avstrijski zgodovinar Josip Redlich.⁷⁰ Niso pa južni Tirolci služili le monarhiji. Katoliški cerkvi so dali kardinala J. B. Franzelina († 1886), ta je pripravljaval s svojimi tezami I. vatikanski koncil, ki je utemeljil papeško oblast. H. Noldin (rojen v Salurnu 1838) je kot profesor moralke v Innsbrucku s svojimi deli učil tudi slovensko duhovščino itd. Južnotirolski kmet je še danes zvest cerkvi.

In še druga plat tirolske medalje. Ob konservativni množici, zvesti cesarju in državi, in njihovih voditeljih zažari v tirolskih mestih ideja vsenemštva, poudarjenega nemštva. Liberalna stranka ne prvači, toda zbira meščanstvo, intelektualce. Ti so proti Alighieriju v Tridentu v Bocnu postavili spomenik Walterju von der Vogelweidu, pevcu viteške ljubezni, in zlasti delali v organizacijah, ko so bile »Südmark« in »Schulverein«, za »obrambo nemštva«, zlasti med Ladinci. Gledali so celo čez mejo Avstrije, mislili na »brate Nemce« onstran meje. Ne samo na Tridentinskem, v Italiji. V resnici je tam na planoti Asiero-Asiaga živelo nekaj vasic, nekaj stotin italijanskih državljanov, ki so prišli v prejšnjih stoletjih kot kmetje iz Tirolske, govorili še svoje narečje, toda vmes je bilo kompaktno italijansko ozemlje. Ta nemška otoka sta znana kot »Sette Comuni« in kot »Tredici comani« (S'eben- in Draizhn-gemeinden), sedem in trinajst občin. (Še danes pišejo o teh nemških otokih, in tistih v Val d'Aosti).⁷¹

Tako se zaostruje položaj med Bocnom in med Tridentom. Tu pa doživimo tudi presenečeni, da gredo proti ideji avstromarksizma, ki rešuje monarhijo, tridentinski socialisti svojo pot. Eden izmed socialističnih poslancev na Dunaju, Tridentinec Cesare Battisti (ustanovitelj, urednik »Il Popolo«) je v boju za italijanstvo Tridenta prešel na iridentistične pozicije, se pa zaradi svojih demokratičnih pozicij ni nikdar direktno vezal z irento liberalno-nacionalne smeri. Kot tržaški Scipio Slataper in njegov krog (Stuparich itd.) je v začetku pod monarhijo, še upal na federativno preosnovo monarhije. Ko je ta šla 1914 v vojno, je C. Battisti prešel mejo, vstopil nato kot prostovoljec v ital. vojsko, bil ob napadu od avstrijskega vojaštva ujet (9. 7. 1916), obsojen kot dezertar in izdajalec in ustreljen. Cesare Battisti se je vezal 1914/16 v Italiji na interventiste leve smeri (skupina biv. socialistov Bissolatti — Bonomi), imel je stike zlasti z Salveminijem, se z njim dopisoval. Salvemini je zlasti zahteval, da Cesare ohrani

⁷¹ Die deutschen Sprachinseln in Trentino und Oberitalien, Bozen 1959.

svoji akciji »demokratsko naravo«. ⁷² Dejstvo je, da Cesare Battisti ni zahteval brennerske meje, pač pa mejo pri Salurnu. Na tej liniji je po 1945. ostala tudi njegova vdova.

Ernesta Battisti-Bittanti je bila zelo gorka tridentinskim krščanskim socialistom, ki so avtonomijo sporazuma de Gaspari — Gruber razširili na Trident, ko je bila dana oktobra 1963 — (XVII. št. 10, str. 1402). Z mrtvim možem se je borila sama za Trident, ki začenja pri Salurnu, kot je Cesare Battisti pisal kot geograf v knjigi »Il Trentino« (1898). Poznejše posmrtno ital. izdaje so ta pasus o meji izpuščale. ⁷³

Po tej primesi, ki zadeva italijanski Trident, se moramo vrniti k vprašanju južnotirolskih Nemcev in posebej k vprašanju iredentizma in njegove zahteve po Brennerju, po naravni meji.

Francoska revolucija je sprožila proces političnega formiranja narodov. Prav združena Italija se je še najbolj zgledovala po Franciji. Zanimivo dejstvo, ki priča za to, je v tem, da se še danes v teh dveh državah »narod« istoveti z »državo«. Nazionalitá je za Italijana državna pripadnost. Francoska revolucija je vsaj za Francijo postavila zahtevo po »naravnih mejah«, Alpe—Pireneji—Ren, ker je te že dosegla absolutistična monarhija francoskih kraljev. Za francoske revolucionarje ni prišlo niti v pretres, da bi Nemci Alzacije — Lorene ne bili Francozi. Da sploh ne govorimo o drugih ljudstvih Francije (Bretoncih), ki jim ni dala pravice do samoodločbe; bila so le narečja. ⁷⁴ Italija je z naravno mejo na Alpah posnemala Francijo v celoti.

Vemo, da je marksizem »naravne meje« kot načelno zahtevo reševanja nacionalnih vprašanj odklonil, saj se za njimi nujno skrivajo strateške meje generalnih štabov in imperializmov. Dotakniti pa se moramo tu italijanskega revolucionarja Mazzinija. ⁷⁵

Mazzini je bil v bistvu bliže Marxu in Engelsu kot pa doktrini o naravnih mejah. Že samo dejstvo, da je bil glavni ideolog ne le mlade Italije (Giovane Italia, ustanov. 1831.), marveč tudi mlade Evrope (Giovane Europa iz l. 1834.) govori za to, da je Mazziniju ljudstvo — narod odločilni faktor, ki s svojo naselitvijo in s svojim žitjem in bitjem odloča o svoji usodi. Mogoče, da se vprav zato v vprašanju vzhodnih meja Italije s Slovenci in Hrvati ni znašel in je tu tudi on končal pri naravni meji sardinškega štaba iz l. 1845 na Triglavu — Snežniku in Butoraju; nemalo je pač vplivalo na vse Italijane nepoznanje »del mondo slavo« — slovanskega sveta in tudi to, da zlasti slovensko ljudstvo, majhno, zaostalo, ki se je komaj narodno prebujalo, ni moglo v svetu dvigniti svojega glasu, da bi ga ta

⁷² P. Alatri v E. Vallini, *La Questione dell'Alto Adige*, str. 34, in še »Fiume« 1965, jan.—jun., XII/št. 1—2, str. 3.

⁷³ Piero Pieri, C. Battisti nella storia d'Italia, Trento 1965, Ocena v »Alto Adige«, 2. 2. 1966, str. 3; glej še A. Gamperer, *Festschrift*, str. 125.

⁷⁴ Fran Zwitter, Slovenski politični prerod XIX. stol. v okviru evropske nacionalne problematike, *Zgodov. časopis* 1965/XVIII., str. 75—153. Uvod tudi v »Sodobnosti« 1964/XII., str. 1061—1080, 1197—1208.

⁷⁵ Več glej: I. Juvančič, Pojav ital. iredentizma in vprašanje asimilacije, *Razprave in gradivo INV Ljubljana* 1966, št. 1, str. 135—149.

slišal. Nekaj časa so stali blizu Mazzinijevi osnovni doktrini o bratstvu narodov, o pravicah naroda tudi ljudje kroga »Faville« v Trstu (zlasti Valussi).

Glede Brennerja je pa prav Mazzini, predstavnik italijanskega risorgimenta, ki je povsem »izoliran«, osamljen, postavil zahtevo po meji na njem. Res šele 1866., gorak je bil Nemcem, bal se germanstva, ni pa poznal položaja južne Tirolske, »100.000 Nemcev«, zato je menil, »da niso ,kompaktno naseljeni« — (prav to ne drži) in »se jih bo dalo poitalijančiti«. Mazzini je to res lahko zapisal, toda kako to izvesti?⁷⁶

Da, med Brennerjem in med salurskimi kalužami so stali in živeli Nemci strnjeno s svojimi mesti. Težko bi bilo tu zahtevati brennersko mejo po načelu narodnosti. Ta je tu nujno »naravna« in s tem »strateška«. Južni Tirolci so tu že v zgodovini imeli nekak ljudski plebiscit proti Francozom, Italijanom in Bavarcem 1809. pod A. Hofferjem. V njem so našli še svojega nacionalnega mučenika, saj je bil ta krčmar in kmet vodja upora, obsojen in ustreljen v italijanski Mantovi (1810). Andreas Hoffer je zaživel in živi še danes po 1945. v tradiciji Tirolcev, zlasti južnih Tirolcev kot njihov junak in vzgled. Vsako leto se ga južni Tirolci spominjajo.

Ob takem položaju je italijanski iredentizem s svojo zahtevo po Brennerju imel pač zelo težko stališče. Vprašanje, kako bo rešil vprašanje nad 200.000 nemških južnih Tirolcev — po avstrijskem štetju iz 1910 — ni bilo lahko. Rešitev so italijanski iredentisti videli v asimilaciji tako Slovencev, Hrvatov-Istranov kot Nemcev. Glede prvih sta teze v šestdesetih letih prejšnjega stoletja postavila Valussi in Antonini: kruto, jasno, odločno (75). Glede južnotirolskih Nemcev pa mnogo pozneje glavni ideolog italijanskega iredentizma Ettore Tolomei, mimo katerega ne moremo iti, ne da bi ga bili omenili.

Bil je iz Tridenta, iz Roveretoa, 1887 je promoviral v Rimu iz književnosti, postal je »dottore delle belle lettere«. Vrgel se je pa že 1886. v študij južnotirolske toponomastike. V kakšnem duhu, v kakšni smeri? Zadoosti je, da citiramo, kar je sam zapisal⁷⁷ že v tridesetih letih, v dobi fašizma, ko je Brenner že bil italijanski: »Nam je zavzetje Zgornjega Poadižja prineslo ne le izpolnitev stoletnih (!) aspiracij, z ničimer se primerjajočo mejo, ki je nadvse trdna, marveč tudi hegemonski položaj v Srednji Evropi. Kot gospodarji Vetta d'Italia«, — to je Tolomeievo poimenovanje pred I. svetovno vojno za 2911 m visoki Glockenkarkopf, ki ni nikdar imel italijanskega imena, saj spada v skupino Grossvenedigerja, — »smo se prerinili v sredo kontinenta; z vrha gledamo na Podonavje: mi smo navzoči med vsemi ljudstvi tu v notranjosti. Najbrž jih je bilo malo v Italiji, ki bi slutili, kako izredno prednost pomeni priti na Brenner... Trikolora vihra v krajih, ki leže bolj na severu, kot sta Bern in Gradec (Graz)« itd. Iz vsega veje duh ultrašovinizma in imperializma. Iz tega je Tolomei ustvarjal.

⁷⁶ E. Vallini in P. Alatri, l. c., str. 26.

⁷⁷ Archivio per l'Alto Adige, zv. XXVI, str. 265 in 267.

1890 je ustanovil list »La Nazione Italiana«, v katerem razvija svoj program, »da se od Julijske Benečije odvrne nevarnost slovanske invazije, ... da se bo nemško prebivalstvo brez boja podredilo naravni asimilaciji« (!!) itd.

Ni se sramoval in bal ponaredb, navaja jih K. H. Ritschel⁷⁸ in mu lahko verjamemo, da je falsificiral celo zemljevid nemško-ital. meje ob Salurnskih klužah in italijanski kraj Rovere, prestavil na sever, da bi pridobil več Italijanov proti južnotirolskim Nemcem.

Ustanovitev »Archivio per l'Alto Adige« iz leta 1906 (danes ga nadaljuje Carlo Battisti) pomeni njegovo ofenzivo. Tedaj dobi nemška južna Tirolska svoje italijansko poimenovanje: Alto Adige — Zgornje Poadižje.

Tolomei piše v svojih spominih, da je bil zunanjemu ministru Sonninu njegov arhiv »edini vir«. On sam je bil izvedenec Sonninove delegacije (1918—1919). In Enciclopedia Italiana prinaša pod geslom »E. Tolomei« priznanje, ki je kar objektivno, da je arhiv Tolomeia italijanskemu narodu svoje misli v svoji sedANJI geografski formulaciji že pred I. svetovno vojno »vsilil« (podčrtal avtor članka).

Ob vstopu Italije v vojno je E. Tolomei formuliral svoj načrt italijanizacije v 31 točkah ... in sodeloval pri izvedbi le-tega po letu 1918. zlasti v dobi fašizma⁷⁹.

Eno izmed glavnih del, ki ga je Tolomei ob pomoči Carla Battistija opravil, je bilo poitalijančevanje geografskih imen (krajev, rek, gora) in tudi nemških priimkov; C. Battisti je izdal o tem kar zajeten leksikon, gotovo je, da mož, učenec dunajske filološke šole pred l. 1910., pri tem ni upošteval znanstvenih tez. Sledi še danes Tolomeiu, dasi bolj »zmerno«,⁸⁰ kot sodijo progresivni italijanski znanstveniki.

Tolomei je pod fašizmom postal »conte« — grof in senator, toda po zlomu 1943. ga je nacizem spravil v taborišče, iz katerega se je vrnil. Njegov osebni arhiv pa je prišel v nemške roke in ga južni Tirolci dobro poznajo in uporabljajo. (Odnese ga je prof. Fr. Huter v Innsbruck in še danes ga Italija ne more dobiti.)⁸¹

Napredni ljudje moderne Italije so po letu 1945. E. Tolomeia ocenili, kot je prav. Omenimo ob E. Valleniju, Alatriju (l. c.) še Alda Garoscija⁸², ki je imel pred seboj E. Tolomejeve spomine ko je pisal: »Nič ne skriva v spominih. Kar imamo mi za nečastno in nevredno, se njemu zdi zaslužno ...« »Tolomei se baha s svojo iznajdbo imena Alto Adigo. Ni pomislil, da je to izumetničena stvar ...« »Baha se s predrznostjo in nesramnostjo ... italijanizacijo južne Tirolske«.

⁷⁸ K. H. Ritschel Südtirol ein europäisches Unrecht, Graz-Wien-Köln 1959, str. 37.

⁷⁹ »Dolomiten«, 7. 3. 1964, 19. 3. 1964, 19. 4. 1964, 19. 8. 1965 itn. in v vseh publikacijah o j. T.

⁸⁰ E. Vallini in P. Alatri, l. c., str. 117.

⁸¹ E. Vallini in P. Alatri, l. c., str. 195—198.

⁸² Mondo, 18. 12. 1957 (tednik — Rim), A. Garosci, Memorie di vita di E. Tolomei Garzanti, 1948.

»Radikalno etično rešitev«, o kateri bomo še govorili, iz leta 1939., izselitev, je Tolomei predvideval že 1920.⁸³

Končajmo še s sodbo A. Tambora, italijanskega zgodovinarja,⁸⁴ ki gotovo ni usmerjen levo, saj obsoja »nacionalismo ottuso e intransigente«.

Italijanska iredenta Trsta—Gorice—Istre tako zagrizenih načrtnikov ni poznala, dasi so Tolomeia posamezniki občudovali. Obratno ob »Mangia-slavi« moramo le pokazati na Scipia Slataperja, ki je kljub raznim odklonom stal na stališču: »Volja raznarodovanja je tako bestialna in absurdna, da ne le da ni nikdar uspela v nobenem kraju, vsaj v modernem času, pač pa je celo zbudila in oborožila nujnost iredente«.⁸⁵ Dokaz za to je južna Tirolska — danes, in Goriška, Trst po letu 1926...: o tem pričajo TIGR in bazoviške žrtve.

IX. Spopad imperializmov v I. svetovni vojni — Londonski pakt

Vsi Tirolci, zlasti še južni, stalno poudarjajo, da Brenner v zgodovini ni bil nikdar meja držav. Ne v dobi Rima, ko se je Recija razprostirala na obeh straneh Alp ne pozneje. Bil je prehod, ki je ljudstva vezal. Na avstrijski strani Brennerja stoji spomenik, postavljen med dvema svetovnima vojnama z napisom: *Aquas seiungo, populos coniungo* — Ločim vode, združujem ljudstva (citiram po spominu).

Slovenci bi lahko isto trdili glede naše severne etnične meje na Karavanah, gore ne smejo biti meja. Slovenci smo tu in tam, na Koroškem. Ali v tem našem primeru so prav Korošci Nemci, ki postavljajo meje svoje »enotne« Koroške na Karavanke. (Drugače so pisali, govorili 1941—1945, ko so Gorenjsko priključili Koroški). Nemški Tirolci in ultra-nemški Korošci imajo tu različna merila. Toda pri vsej resnosti vprašanja prav ljudstvo-narod, ko gre za njegove meje, ne odloča, odloča mrtvo gorovje ali reka. Prav obmejna ljudstva sploh niso odločala. Z njimi so se največkrat igrali veliki predstavniki ne velikih narodov, pač pa velikih držav.

Ne moremo se spuščati v podrobnosti, poudariti moramo samo bistveno. Prva svetovna vojna, ki se je začela z napadom nekdanj mogočne monarhije Avstrije, nato Avstro-Ogrske, na malo Srbijo, gotovo ni hotela reševati vprašanja meja po želji ljudstev, narodov. Nasprotno sile antante tudi niso preveč govorile o pravici narodov. Toda, zlasti po izpadu carske Rusije iz vojne (1917) so zahodne velesile začele I. svetovno vojno razglašati za vojno, ki naj da ljudstvom-narodom svoje pravice. Wilsonovih 14. točk je postalo geslo... Proti njemu je oktobrska revolucija postavila Leninovo načelo o pravici do samoodločbe in pravici do odcepitve. To načelo

⁸³ E. Tolomei, *Fanatiker, Fälscher und Faschist* — Dolomiten, 14. 8. 1965, št. 185.

⁸⁴ A. Tambora, *L'idea di nazionalità e la guerra 1914—1918* (Atti del XLI congresso di storia del Risorgimento italiano — Trento 1963, Roma 1965 — Poseben odtis.)

⁸⁵ S. Slataper, *Scritti politici*, Milano 1954, str. 349—351.

se je na zahodu le malokdaj slišalo, saj nove sovjetske države ni bilo na versajski konferenci, ki je urejala novo Evropo.

Danes pišejo o tem tudi zahodni zgodovinarji (Švicar J. von Sallis, G. Barraclough — Anglež),⁸⁶ da tudi Wilson, dasi je bil pričujoč pri načrtovanju nove Evrope, ni mogel uspeti. — Njegova lastna država, Združene države Amerike, so nanovo urejeno Evropo prepustile usodi tako, da ta med 1919 in 1934 visi med ZDA in Sovjetsko zvezo in rodi najprej fašizem, nato nacizem in vrsto fašizmov okoli obeh. Italijanski fašizem kot nacizem hočeta novo ureditev Evrope.

V vprašanju južne Tirolske in zahodne Slovenije ni odločala 9. Wilsonova točka, ki je zahtevala za Italijo le etnično mejo, pač pa je zmagal londonski pakt iz aprila 1915, v katerem so Anglija, Francija in Rusija zagotovile Italiji naravno mejo Alp: Brenner—Triglav—Snežnik, če vstopi v vojno. Uradni Italiji, celo po 1917. ni šlo v račun govorjenje o odrešenju narodov; Sonnino in Orlando bi oba raje videla staro monarhijo, dasi zmanjšano, potisnjeno od morja proč, toda pri življenju; raje kot novo nastajajočo zvezo Jugoslovanov na vzhodu Adrije. Uradni Italiji ni šlo za avstrijske narode, ko je vstopila v vojno »sacro egoismo« je Salandra-Sonnina gnal, da doseže »Trento—Trieste«. Geslo pa je obsegalo mnogo, mnogo več, celo del Dalmacije; po razpadu monarhije, celo Reko, ki jo je londonski pakt izrecno izključil in pustil še monarhiji.

Sam Wilson je pristal na mejo na Brennerju navzlic svoji 9. točki. Še danes se Avstrijci, Tirolci in zlasti južni Tirolci radi sklicujejo na Angleža Harolda Nicolsona,⁸⁷ da je to »nasprotovalo« Wilsonovim načelom. Citirajo Wilsonovega tajnika (Ray Stanard Baker),⁸⁸ da je Wilson samo svojo odločitev obžaloval, češ da ni poznal položaja, ko so o tem odločali. V italijanskih krogih pa je izšla memoarska notica⁸⁹ samega V. O. Orlando, predsednika vlade, da je Sonnino presenetil in očaral velike državnike in zlasti Wilsona na versajski konferenci, ker je začel svoje diplomatsko dokazovanje z navajanjem, da ima Italija pravico doseči mejo na »Vetta d'Italija«, na vrhu, ki ga je tako krstil le Tolomei. Skratka Sonnino je velike prevaral, sam Wilson naj bi vzkliknil: »Ime govori za sebe«.

Držijo tudi trditve južnih Tirolcev, Avstrijcev, ki so skušali spodbijati londonski pakt z vidikov mednarodnega prava, češ naperjen je proti avstro-ogrski monarhiji, ki je res v 19. stoletju ovirala združitev Italije. Zato bi Italija nasproti močni državi imela pravico zahtevati varne naravne, strateške meje; toda ko se je monarhija razsula, je ostala le šibka mala republika Avstrija; »položaj se je spremenil« in s tem pade pogodba. — Ni obveljalo to dokazovanje; še v spremnem pismu, ki pomeni uvod senžermenske pogodbe, stoje besede o varnosti Italije in naravnih mejah.⁹⁰

⁸⁶ J. von Salles glej prej; G. Barraclough, *The Origins of Modern Germany*, 1957, ital. izdaja — Sansoni 1959.

⁸⁷ H. Nicolson, *Peacemaking*, London 1929, str. 165.

⁸⁸ R. Stanard Baker, *W. Wilson and World Settlement*, New York 1922, str. 196. Citira ga P. Alatri, Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica, Roma 1959, str. 42 opomba.

⁸⁹ *L'Alto Adige* (dnevnik — Bolzano), 4. 3. 1950, št. 54.

⁹⁰ *Der Staatsvertrag von St. Germain*, Wien 1919, str. V—VI.

Argument bi veljal tudi za vzhodne meje, za vzhodna vrata Italije; Kanalesko dolino, Postojnska vrata. Ta meja je prišla sicer v pretres v najvišjih vrhovih in posredno našla odmev v javnosti, v časopisju, ko je Wilson branil Reko pred Italijo in v Istri postavil svojo mejo (Wilsonovo črto). Slednjič se je pa tudi on umaknil, kot so se taktično umaknili Francozi in Angleži in odločitev prepustili zainteresiranim državam, Italiji in Jugoslovanom. Nova SHS je morala skleniti rapalsko pogodbo (1920) in kloniti pred Italijo, dasi ne brez diplomatskega pritiska antantnih sil Francije in Anglije.⁹¹

Publicist Claus Gatterer, po rodu iz južne Tirolske, je v članku (zbornik Südtirol) postavil trditev, da je Italija čutila, kako ne more hkrati dobiti južne Tirolske in Trsta, češ Wilson je popusti glede južne Tirolske, da bi branil Trst. Gatterer se je skliceval samo na memoarski vir italijanskega diplomata Aldobrandoiija — Mareschotija, ki nekje omeni mimogrede svoj strah zaradi južne Tirolske in Trsta. Ni bil upravičen; znana zgodovinska dejstva povedo, da sta Trst in Gorica z zahodno Istro od vsega začetka bila brez diskusije priznana Italiji. Spor je bil le glede Reke in severne Dalmacije.

Zbornik »Südtirol«⁹² in z njim mnogi južni Tirolci sodijo, da so si s sprejetjem meje londonskega pakta »dale roke nevednost, neumnost in hudobija«. Mogoče je bila nevednost glede Jugoslovanov dosti dosti večja kot glede Nemcev. To priznavajo danes italijanski zgodovinarji, npr. Piero Pieri⁹³, ko trde, da italijanski diplomati niso ločili Slovencev od Slovkov, niso vedeli, kje teče etnična meja med Italijani in Slovenci in Hrvati itd.

Taki so pač imperializmi; nauk sile in moči ne išče, racionalnih razumskih argumentov. Velja to tudi za nemškega in z njim povezane avstrijske šovinite.

Centralni velesili, zlasti Nemčija — njena vlada in vojska, zlasti vodilna generala Hindenburg in Ludendorf, sta tja do konca poletja 1918, pretresali nove meje na zahodu, rezali ozemlje Francije in Belgije. Na vzhodu sta dokaz svojega imperializma dali z brestlitovskim mirom.⁹⁴

In tudi nemški šovinitisti južne Tirolske so se oglasili. Še 9. maja 1918 je zborovanje v Sterzingu (Vipiteno), organiziral ga je Tiroler Volksbund, zahtevalo ponemčenje Tridentincev, Nemca za škofa v italijanski Trident — tedanji Endricci je bil konfiniran kot »italianissimo«. Zahtevala pa je tudi meje južno od Gardskega jezera in po južnih pobočjih trinajstih in sedmih občin.⁹⁵ — Je šlo tu za »nevednost« kot pri Brennerju? Niso Nemci vedeli za italijanski Trento-Trident itd.?

Razsulo nemške fronte v poznem poletju 1918. in prodor solunske fronte pospešita razsulo avstrijsko-ogrske monarhije jeseni 1918. Strašen pre-

⁹¹ Zbornik »Slov. Primorje in Istra«, Beograd 1953.

⁹² »Südtirol«, str. 438.

⁹³ Piero Pieri, *L' Italia nella I. guerra mondiale*, Torino 1965.

⁹⁴ Fritz Fischer, *Der Griff nach der Weltmacht* 1964, citira L'Alto Adige, 19. 1. 1966, str. 3.

⁹⁵ B. Zallinger, l. c.: E. Vallini — P. Alatri, l. c.; L'Alto Adige, 14. 7. 1962 in 20. 6. 1963, str. 3.

obrat za Nemce južne Tirolske. 12. in 13. oktobra 1918 protestirajo na zborovanjih proti londonskem paktu; zanj so bolj ali manj vedeli kot Slovenci že od maja 1915. Razkrila ga je v celoti v tem času že sovjetska diplomacija. Protestirajo proti odcepitvi južne Tirolske, ali kdo jih je poslušal, dasi so Tirolci v vojni žrtvovali kar 40.000 življenj za monarhijo in mnoga od teh proti Italiji v obrambo Tirolske.

Londonski pakt je držal. Zal.

Naj preidemo razna poročila, memoarske vire itd.,⁹⁶ po katerih je tirolska vlada predlagala celo federacijo Tirolske z Italijo, samo da bi ohranila enotnost dežele in s tem žrtvovala povezavo z Avstrijo. Deželni zbor Tirolske je 23. 9. 1919., ko je dunajska vlada že podpisala senžermensko pogodbo soglasno sprejela izjavo: ... »V senžermenski pogodbi je posilstvo nad Tirolsko«. Deželni zbor »ne bo miroval, dokler se ta skrunitev svobodne dežele ne popravi«. — Nič sličnega si ni upala Slovenija ob Rapallu, ob koroškem plebiscitu. Ta tudi če bi, če bi posnemala Tirolce, ne bi nič pomagalo: šlo je tu in tam za igro velikih, ki so rezali male šibke narode.

Pomislimo še na dejstvo, da so se meščansko napredni Slovenci borili celo na strani antante,⁹⁷ celo na strani Italije.

Po krivdi italijanske politike so se na soški fronti proti Italijanom bojevali tudi avstrijski jugosolvanski možje in fantje.⁹⁸ Branili so svojo zemljo kot Tirolci, katerih vsak deseti je padel. In skupina Ljudevita Pivka, Slovenca, poveljnika bosanskega bataljona, je prav na južnotirolski fronti, pri Carsano v Val Sugana, septembra 1917. odprla avstrijsko fronto za italijanski vdor. Italijanski generali so zakrivali, da ni prišlo do »Kobarida« avstrijske vojske.⁹⁹ Italijani so to zamolčali. Mussolini je knjigo italijanskega generala Lalate o Carzanu dal še 1927 pokupiti: Slovenci, Bosanci na strani Italije, to mu ni šlo v račun, kot ni šlo to v račun Orlandu in Sonninu ob pariških pogajanjih.

X. Južni Tirolci — Tržaški goriški Slovenci s Hrvati Istre pod Italijo

A. Parlamentarno obdobje

To ni mesto, da bi navajali obljube in zagotavljanja o spoštovanju pravic Slovencev in Hrvatov ter obljube Nemcev na Južnem Tirolskem, ki so jih izrekli generali, diplomati, politiki, ministri in sam italijanski kralj pred aneksijo južne Tirolske, Trsta, Gorice in Istre ter ob njej (o tem glej pri nas samo zbornik Slovensko Primorje in Istra, Rad-Beograd 1053 in

⁹⁶ P. Alatri, Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica, I. c., str. 83, opomba.

W. Goldinger, Geschichte der Republik Österreich, Wien 1962, str. 40—41.

⁹⁷ Dobrovoljci, Kladivarji Jugoslavije, Ljubljana.

⁹⁸ Zelenika, Bitka kod Kobarida, Beograd.

⁹⁹ Dr. Ljudevik Pivko, Proti Avstriji (Pod tem naslovom je vezanih 5 knjižic, izšle so Maribor 1924).

vso južnotirolsko publicistiko). Ostale so besede, zlasti po nastopu fašizma in Mussolinija. Ta je javno večkrat, 1928. celo v parlamentu izjavil; obljube prejšnjih vlad me ne vežejo. Mnogi drugi so pravili za svoje besede, da so vezane na »preteklo zgodovino«, zato »ne veljajo več« itd.

Nam gre tu za bistvene poteze komparativnega položaja južnotirolskih Nemcev in Slovencev, samo mimogrede Hrvatov Istre. O tem še ni študij.

Glede Slovencev je po I. svetovni vojni zgodovinar Piero Pieri zapisal, da vladni krogi v Rimu 1915—1918 še za njihov obstoj niso vedeli.⁹³ Ustanovitelj P. P. (Partito popolare) katoliške stranke Don Sturzo je še po II. svetovni vojni pisal o »slavizirani« italijanski pokrajini itd. Vseh Slovencev je 1918. bilo nekaj nad poldrug milijon; veljali so za nezgodovinski narod, ki od 8. stoletja ni več imel svoje oblasti nad seboj. Južni Tirolci so za seboj čutili ne le Avstrijo, imeli so simpatije Nemcev iz Švice in Nemčije. Za »Tedesche«, za Avstrijo, za Nemčijo, je Italija vedela, kaj je pomenila nova, sama sebe, svojo ustaljenost iskajoča SHS (Jugoslavija), so Slovenci v tej državi sami čutili.

Drugo dejstvo velikega pomena je bilo tole: južni Tirolci so med Brennerjem in Salurnsko ožino naseljevali strnjeno ozemlje s kar spoštovanja vrednimi mesti Bocen, Briksen, Meran — da drugih ne štejem. Slovenci niso bili nikdar priznani v mestih: ne v Trstu ne v Gorici; še ljudske šole so tu pred 1915. morali sami ustanavljati in vzdrževati. Imeli so pa strnjeno zaledje.

Tretje dejstvo, ki sloni na zgodovinskem razvoju, pa je imelo močan politični poudarek, da o psihološkem dejavniku, ki se kaže v zavesti, ne govorim. Tirolec, južni Tirolec je bil stoletja gospodar v svoji deželi, o svoji usodi je odločal, se boril — omenili smo Andreja Hofferja — pod Francozi, boj Tirolcev 1915—1918. za svojo zemljo. Omeniti bi morali njihov deželni zbor v Innsbrucku, ki je odločal tudi o usodi italijanskih Tridentincev, tako, da morajo južnotirolski Nemci še danes pisati, da je npr. Alcide de Gasperi imel antitirolski kompleks in je ob aneksiji v duhu maščevalnosti zapisal južnim Tirolcem: »vaše življenje, naša smrt, naše življenje, vaša smrt«.¹⁰⁰ Videli smo že, da pa tudi južni Tirolci niso uporabljali roka-
vic, ko so pomagali krojiti usodo Tridentincev.

Slovenci? Naj govorimo o tolminskih kmečkih puntih, ki so končali s krvjo! O političnem boju slovenskih predstavnikov v goriškem in tržaškem deželnem — občinskem zboru. Tu so doživljali usodo Tridentincev. Toda šlo je za najosnovnejše pravice, za osnovne šole itd., ki jih niso dosegali, vsaj v mestih ne. Trident je bil na boljšem. Slovenski Tržačani in slovenski goričani so 1918. zamenjavali avstrijske oblastnike za italijanske, Dunaj za Rim; v deželi, v občinah so ostali tam, kjer so bili, dokler ni začel italijanski šovinistični pritisk, ki se je končal v fašizmu. — To so bile velike razlike med Primorsko in južno Tirolsko.

¹⁰⁰ Citiram po zborniku »Südtirol«, str. 30.

¹⁰¹ Glej več: Fr. Catalano, *L'Italia della dittatura alla democrazia*, Milano 1962, str. 201—202.

F. Chabod, *L'Italia contemporanea (1918—1948)*, Einaudi 1961, str. 82 dalje.

Z vidika notranjega italijanskega političnega razvoja lahko govorimo, opirajoč se na italijanske zgodovinarje (Catalano, Chabod, Alatri itd.), o štirih obdobjih Italije. *Prvo* je obdobje liberalnih vlad (Nitti — Giolitti — Bonomi — Facta) do fašističnega prehoda na oblast (1918—1922). *Drugo* obdobje je obdobje, ko fašizem še vlada z liberalnimi zavezniki, samo kratek čas tudi s PP (Partito popolare — ljudsko stranko katoličanov), ki najde svoj konec 3. 1. 1925. Umor socialnodemokratskega, poslanca Matteottija je fašizem spravil v hudo krizo; izraz te je Aventin, dasi ne najde izhoda, bojkot parlamenta, ki ga izvajajo antifašistični poslanci (komunisti nekaj časa, socialisti, demokrati, republikanci). Pod pritiskom desnih fašistov prevzame 3. 1. 1925 Mussolini v parlamentarnem govoru »vso odgovornost« za umor Matteottija in s tem se začne doba fašistične diktature, »diktatura celotne stranke«. V začetku 1925/26 udari svobodo tiska, nato ukrepa proti demokratični svobodi. Jeseni 1926. najde svoj vrh (prepoved političnih strank, ustanovitev T. S. — Tribunale speciale — posebnega sodišča; omejitve svobode s policijskimi ukrepi: internacije, konfinacije, oblastno izrečeno nezaupanje — *deffide*, uvedba osebnih izkaznic itd.), ki je tudi posledica atentatov proti Mussoliniju. — Meja med *tretjim* in *četrtim* obdobjem je težko ugotovljiva. Pod vplivom nacizma, Hitlerja, ki je prišel na oblast jan. 1933., gre tudi Mussolini na pot firerstva; poudarek naslova »duce«, ki ga je kot ustanovitelj fašizma nosil, dobi politični izhod v osebni diktaturi. Zunanji izraz je »totalitarna država«, ki naj bi dobila »korporativno ureditev«. ¹⁰¹

V *prvem obdobju*, dobi liberalnih vlad, ki se še opirajo na parlament, najdemo neko zanimivo paralelo med južnotirolskimi Nemci in Slovenci in Hrvati slovenske Primorske in Istre, kar zadeva *meščanske stranke*. Te se združijo, da bi lažje vodile nacionalni boj, »Deutscher Verband« (nemška zveza) že okt. 1919. združi »Katholische Volkspartei« — katoliško ljudsko stranko, ki je bila dotlej v večini z liberalno »Deutschfreihaitliche Partei« — nemško svobodno stranko. V slovenskih vrstah so v tržaški »Edinosti« združijo goriški katoliški s tržaškimi in goriškimi liberalno-meščanskimi privrženci; pravzaprav je ta združitev potekala že od leta 1917/18, od tako imenovanega gibanja za »majniško deklaracijo«.

Preden pridemo do vprašanja skupnega nastopa tirolskih Nemcev in meščanskih Slovencev, moramo omeniti malo predigro, ki zadeva le Južne Tirolce. Podatke imamo le iz memoarskega dela E. Reut-Nicolussija, ¹⁰² toda ni vzroka, da bi mu ne verjeli. Južna Tirolska je bila anketirana pred Trstom in Gorico 10. 10. 1920 prav na dan, ko je bil koroški plebiscit. Tedaj so se voditelji tirolskih Nemcev potegovali za avtonomijo južne Tirolske. Kralj jo je obljubil, celo fašist Mussolini ni bil v začetku proti; tudi civilni komisar južne Tirolske Credaro, univ. prof. filozofije, ki je študiral v Nemčiji je bil za. In celo Francesco Salata, istrski Italijan, ki je vodil Ufficio per le nuove provincie (urad za nove province) v Rimu je hotel podpreti Nemce z južne Tirolske proti »Slavom«, ki jih je kar »600

¹⁰² E. Reut-Nicolussi, Tirol unterm Beil, München 1928, str. 65—66, str. 39—41, str. 44—52.

tisoč in jih sovraži». Predsednik Nitti sicer ni imel jasne ideje o avtonomiji, vendar je tudi on za. Toda ko pride aprila 1920 v pretres tirolski osnutek o avtonomiji so vsi italijanski vladni krogi proti... Nastopili so proti Južni tirolski Tridentinci. Tisti avstrijski Tridentinci, ki jim tudi južnotirolski Nemci pred I. svetovno vojno niso hoteli dovoliti avtonomije (glej prej). Tirolsko stališče starih dni se je maščevalo po dvajsetih letih. Condrad F. Latour¹⁰³ govori naravnost in pravilno o maščevanju Tridentincev nasproti južnim Tirolcem za vsa poniževanja pod Avstrijo.

Skupni nastopi zastopnikov narodnih manjšin pridejo do veljave zlasti v udeležbi pri *parlamentarnih volitvah* prvič 15. maja 1921 in drugič 6. aprila 1924. Južni Tirolci so imeli znak »Edelweis« — planinko, Slovenci — Hrvati »lipo« (pri drugih volitvah 1924. je prišlo celo do povezave list pod planinka-lipa, ki je pa bila le politično-tehnične narave. Kandidatne liste so morale biti predložene v več provincah.) — Levica, nemški socialni demokrati, je pri prvih volitvah 1919. nastopila celo na Tirolskem samostojno in dobila 3893 glasov (proti »planinki« 36.574, 90 % vseh oddanih glasov, teh je bilo 40.567).

Reči je treba, da so Tirolci prav ob volilnih kandidatih — nato izvoljenih poslancih — hoteli pokazati svoje »tirolstvo«. Za italijanske desničarje, zlasti fašiste je bil grof Frid. Toggenberg, bivši notranji minister dunajske vojne vlade Stürgkha (ustrelil ga je 1916 socialist Adler), bivši cesarski namestnik tako v Trstu kot v Innsbrucku, kujše izzivanje kot rdeča ruta v španskih bikoborbah. Poleg še enega plemiča (dr. Willi von Walther) je bil trn v oči še dr. E. Reut — Nicolussi advokat, ki so ga zaradi priimka Italijani neupravičeno imeli za odpadnika, je pa že v avstr. parlamentu sept. 1919 nastopal proti »diktatu«. Četrti izvoljeni je bil dr. K. Tinzl, notar; umirjen, razgledan mož.

Slovenska »lipo« je dobila pet mandatov. Okrog dr. J. Wilfana advokata in voditelja tržaških Slovencev, ki pa ni nikdar vsaj pri avtohtoni italijanski liberalni tržaški gospodi pomenil »sovražnika« — le nasprotnika, so se zbrali sami novi ljudje, ki pod Avstrijo niso nastopali (51.850 glasov »Lipa«; ital blok 49.921; komunisti 30.495, socialisti 12.257).

Sama primerjava glasov pokaže diferenciacijo, ki je vladala na Primorskem v nasprotju z južno Tirolsko. Ne moremo je tu podrobneje obdelovati. O *parlamentarnem delu tirolskih in slovenskih poslancev* nam je dr. K. Tinzl zapustil spomine,¹⁰⁴ v katerih je ocenil dr. Wilfana kot »moža velike, splošne kulture«, omenja še V. Ščeka »župnika« (v resnici je bil navaden »kaplan«) kot »pravega duhovna, ki je bil izvoljen v rimski parlament«, ne pove pa, da je zato bil kaznovan s prepovedjo opravljanja verskih obredov (suspens), ker ni dobil privoljenja vatikanskih oblasti za kandidaturo. Šček je kot dijak bil učenec socialista Tume; dasi je študiral le realko, je potem ko je začel že univerzo v Gradcu, vstopil v

¹⁰³ Conrad F. Latour, Südtirol und die Achse Berlin—Rom 1939—1945, Stuttgart, str. 11.

¹⁰⁴ Südtirol — zbornik, I. c., str. 68—99; Milica Kacin-Wohinz, Parlamentarne volitve in politične razmere v Julijski krajini 1921—1924, IZDG, Ljubljana 1965.

bogoslovje. Omeniti moralo, da je bil daleč od krekikalizma, če ga primerjamo s katoliškimi v Sloveniji.

Južnotirolski kot slovenski poslanci so politično zavzeli isto linijo z izjavo, da so zastopniki samoodločbe. Hoteli so *s stališča legalne lojalnosti sodelovati v parlamentu v dobro svojega ljudstva*. Tu ne moremo podrobneje oceniti njihove nastope npr. proti upeljavi italijanskega kazenskega zakonika proti upravnim metodam, ki so že šle na italijanizacijo pokrajin: dalje boj za avtonomnost pokrajin in provinc itd. Boj se je poostрил 1923/24, ko je nastopila Mussolinijeva vlada ob zavezništvu liberalcev. Tedaj že pride do Gentilijeve reforme šole, ki že predvideva postopno odpravo ne-italijanskih, slovenskih, hrvaških, nemških razredov, začevši prvo leto s prvim razredom. Uvede se že italijanski uradni jezik itd. Omenimo tu le ta dejstva, ki govore, kako so italijanski liberalni tokovi, mnogi predstavniki teh so pozneje postali antifašisti, v tem času le stali s fašizmom proti upravičeni zahtevi narodnih manjšin. Sicer pa so npr. goriškim Slovencem že liberalne vlade pred fašizmom izgnale vse srednje slovenske šole iz Gorice: gimnazija je šla v Idrijo, učiteljišče v Tolmin. V Trstu pod Avstrijo nismo imeli nič, razen privatne trgovske šole.¹⁰⁵

Druge volitve, 6. 4. 1924, so bile v znamenju enotne vladne liste, fašistov in še mnogih liberalnih, pa tudi nekaterih privrženecv popolarov. Lista je z relativno zmago dobila dve tretjini mandatov. Opozicija si je delila preostalo tretjino.

Južna Tirolska s svojo že strnjeno naselitvijo, tudi v mestih, je dala 3200 glasov »planinki«, 83 0/0, in Tirolci so obdržali še vedno kar dobro zastopstvo dveh poslancev. Ob umirjenega dr. K. Tinzla je prišel baron Paul von Sternbach, bivši član deželnega odbora v Innsbrucku.

Omeniti moramo še to, da so nemški socialni demokrati 1924. glasovali za »planinko«. Medtem ko slovenski proletariat, levica v Gorici, Trstu, Istri, nastopa razumljivo samostojno, in to deljeno, komunisti za sebe, ob socialistih.

Slovenske meščanske stanke, združene pod »lipo«, Primorske in Istre so izvolile tudi le dva poslanca; pritisk je bil tu velik, kljub zagotovitom Mussolinija, ki je jan. 1924. podpisal z Beogradom »prijateljski«¹⁰⁶ jadranski pakt (z njim je dobil svobodno mesto Reko pod italijansko suverenost). Dr. Wilfanu se je pridružil krščanski socialist (tako ga lahko imenujemo, saj je bil z dr. Gosarjem sourednik krščanske socialistične »Socialne misli« 1923—1925), dr. E. Besednjak. Tinzl (104) ga ocenjuje kot »zelo živahno, aktivno osebnost«.

V nasprotju s temi ostaneta na liniji lojalne legalnosti južnotirolska in slovenska zastopnika v parlamentu ali v skupini parlamentarne opozicije, dasi jih z italijansko opozicijo nič ne veže, v parlamentarni opoziciji najdemo ob Giolittiju Orlanda in celo Salandra.¹⁰⁶ Dr. E. Besednjak se je demonstrativno udeležil celo pogreba umorjenega Matteottija.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Dr. Lavo Čermelj, Slovenci in Hrvati pod Italijo.

¹⁰⁶ Več glej: Fr. Catalano, l. c., str. 103—105, Chabod l. c.

¹⁰⁷ E. Aphi, Italia, Fascismo e Antifascismo nella V. G. Laterza, 1966.

Zastopniki narodnih manjšin so si še v tem času proti Gentilijevi reformi upali zahtevati narodne šole.¹⁰⁸ Zanimiv je iz te dobe govor dr. E. Besednjaka, ki pa je postal odgovor, če ne polemičen pogovor z Mussolinijem itd. (ohranjen v »Goriški straži«) o pravicah narodne manjšine do šole itd. — Ostali so »glas vpijočega v puščavi«. Musolinijev govor 3. 1. 1925, ki ga je dr. Tinzl nezadostno ocenil¹⁰⁷ s političnega vidika, je končal drugo obdobje povojne italijanske politike. Začenja se doba čiste fašistične diktature in z njo doba »raznarodovanja« tako Nemcev na južnem Tirolskem kot Slovencev in Hrvatov v Primorski in Istri. Parlament tedaj ne igra nikake vloge, dasi l. 1924. izvoljeni poslanci obdržijo svoj mandat do 1929., ko imamo nove volitve s samo fašistično volilno listo.

Ocene parlamentarnega obdobja, pri katerem so na liniji narodne obrambe nastopali južnotirolski in slovenski ter hrvaški narodni zastopniki, do danes še ni. Iz navedenih podatkov lahko sklepamo, da so zlasti v prvem obdobju, 1919/24, bili južnotirolski zastopniki bolj »trdi«. — Izraz je vzet iz italijanske in avstrijske parlamentarne prakse pred prvo svetovno vojno. »Duri«, kar ne pomeni »radikalen«, pač pa v taktiki, v nastopu »oster«. Po politični liniji so Tirolci vezani na avstrijske konservativce ali nemške svobodnjake, zato se v liberalnem italijanskem parlamentu ne znajdejo.

Dodati je treba, da so jih italijanski konservativci in desni liberalci spoštovali: bili so gospodje, celo plemeniti, dasi iz stare monarhije; italijanski konservativci so bili 1915. nevtralisti, proti vojni z Avstrijo. (To radi povedo južnotirolski Nemci, na primer zbornik »Südtirol«).

»Slovenski parlamentarci so »prožnejši« v svoji opoziciji. Tako dr. J. Wilfan kot V. Šček, ki se oba znata bolje sklicevati na italijanski risorgimento, na velikega Mazzinija, res pa brez posebnega uspeha. Oba sta v svojih izrazih manj ostra. — Pregled in podrobnejša ocena govorov južnotirolskih kot slovenskih narodnih zastopnikov bi bila zelo zanimiva študija.

B. Pod fašizmom

Parlamentarno obdobje in obdobje fašizma se ne ujemata. Videli smo že, da začne italijanizacija šol že v dobi fašistično-meščanske koalicije; predstavniki meščanskih strank, ki so nato po 1926 poslali antifašisti, se niso poskušali in se tudi ne morejo oprati soodgovornosti, ki so jo nosili s fašisti za antimanjšinske ukrepe dobe 1922—1925. Ko se začne prava fašistična diktatura, se ti ukrepi množe, novi zgube kakršenkoli videz legalnosti. Fašizem je imel tu lahko stališče, saj Italija kot vse velike države ni sprejela nobenih pogodbenih obveznosti do Društva narodov, ki je bilo zagotavljalo pravice narodnim manjšinam. Ravnanje z manjšinami razglša fašizem kot strogo »notranjo zadevo« Italije, v katero se nima nihče pravice vmešavati. Vsaka vez narodne manjšine z maternskim narodom je s tem vprašanje države dovoljena, kolikor se zdi tej prav. Totalitarni režim, kot je bil fašizem, pa izenačuje vse državljane totalno, načelno in skuša to izvesti v praksi. S tem posegamo v vprašanje širšega okvira tako

za južno Tirolsko kot za Slovence in Hrvate pod Italijo; gre za odnose Italija-Avstrija-Nemčija in Italija-SHS.

V parlamentarni in v polparlamentarni dobi (1924—1925), ko nastopajo v rimskem parlamentu še predstavniki manjšin sta tako Avstrija kot SHS manj poklicani, da nastopata kot advokata za svoje narodne manjšine. V dobi fašistične diktature se to spremeni. *Nastop avstrijske vlade in parlamenta v dobi 1926—1928 je dosti bolj energičen, jasen, odločen za južne Tirolce kot tisti v Beogradu za Slovence in za istrske Hrvate.*

Gremo lahko mimo žalne zastave na kipu A. Hofferja v dvorni cerkvi v Innsbrucku, ki je bila izraz »bolesti ne samo Tirolske, temveč vse Avstrije«.¹⁰⁹ Zdi se, da je avstr'jska vlada do l. 1926 imela strah pred Nemčijo. Kancler Seipel in njegova katoliška stranka, ki je po I. svetovni vojni bila še za anšlus, se je prej kot socialni demokrati začela od tega odmikati, ker ji je bila ustava weimarske Nemčije preveč centralistična; to pa avstrijskih socialnih demokratov ni motilo. Posledica je bila, da hodi Seipel svoja pota, boji se celo, da bi nemški zunanji minister Stresemann ne priznal brennerske meje in s tem dobil prosto roko v politiki na vzhodu zlasti do Poljske, saj je ob svoji zvezi z Briandom z lokarnskim paktom zavaroval Nemčijo na zahodu. Toda ne! Že 9.2. 1926 je Stresemann javno priznal, da o meji na Brennerju odloča Avstrija. Ostro je odbil in obsodil Mussolinijev nastop v južnotirolskem vprašanju. Posledica je bila, da je Mussolini začutil, kako za Brennerjem stoji tudi Nemčija, ki je to toliko bolj poudarjala, ker je vsaj fašistično časopisje omaloževalo lokarnsko pogodbo, dasi jo je podpisala tudi fašistična Italija.

Zato razumemo, da tudi Seipel dobi večji pogum. L. 1928 pride do zaostritve z Italijo, italijanski poslanik je celo odpoklican z Dunaja za štiri mesece, ko je Seipel (dvakrat 17. in 24. 2. 1928) odkrito povedal v dunajskem parlamentu, da je ravnanje z južnimi Tirolci »daleč od predstav, ki jih ima Avstrija o kulturnih pravicah manjšin«, dasi je priznal, da nima možnosti za diplomatsko akcijo, toda »nad mednarodnim pravom stoji mednarodna morala«. V poznem poletju (8. 9. 1928) je osebno nastopil za varstvo manjšin v plenarni seji Društva narodov; pripravil je o tem celo daljšo spomenico, ki pa jo je poslala naslednja vlada šele po njegovem odstopu.

Se enega vprašanja se moramo tu dotakniti. Znano je, da je Seipel podpiral in se opiral na gibanje Heimwehra, desne meščanske oborožene formacije proti oboroženim enotam socialističnega »Schutzbunda«. Heimwehrovci so nosili v sebi pečat nastanka. Tri dežele so bile tu odločilne: Štajerska, Tirolska in Nižja Avstrija. Lokalni patriotizmi, utemeljeni v posebnostih teh dežel, so nujno rodili trenja med voditelji, kot je menji problem dal smer Heimwehrom teh dežel: Štajerska je bila antislovenska, antijugoslovanska, Tirolska pa antiitalijanska.¹¹⁰ Seipel se je opiral na tirolski Heimwehr, na dr. Riharda Steidla, rojenega na južnem Tirolskem, v Meranu. Tega je poslal celo v Pariz, ker so se štajerski heimwehrovci

¹⁰⁸ Südtirol, str. 77—78.

¹⁰⁹ Walter Goldinger, Geschichteder Republik Österreich, str. 197—178.

¹¹⁰ J. v. Sales, eWltgeschichte, str. 589.

preveč vezali z nemškim Stahlhelmom; pozneje pa postali filonacistični, saj je v Dollfussovem času štajerski Rintelen bil do neke meje udeležen celo pri nacističnem atentatu na Dollfussa (1934). — V Dollfussovi dobi pa je heimwehrovsko organizacijo v celoti že obvladal knez Stahremburg iz Nižje Avstrije in jo povezal s fašizmom v obrambo Avstriji proti nacizmu.

Zal, nimam virov, celo južni Tirolci o tem molče, kako so od 1926. do 1929. gledali na avstrijsko politiko. (O tem bi dal sliko prerez skozi njihovo časopisje, ki pa je nam nedostopno.) Ni neverjetno, da so simpatizirali z dr. Steidlom, svojim sorojakom, bili pa gotovo veseli Seiplovih nastopov. Manj pa so v Dollfussovem obdobju obravnavali povezavo s fašistično Italijo, ko je 1932. Stahremberg dobil celo denar in orožje od Mussolinija. V resnici pa se je že za Seiplom in še pred Dollfussom avstrijska zunanja politika temeljito spremenila. Liberalni večkratni kancler in zunanji minister Schober je že podpisal z Mussolinijem več pogodb. Za južno Tirolsko je sicer dobil določena »olajšanja«, dasi do danes ne poznamo pisanih dokumentov o tem, toda zgodovinarji pišejo, da fašizem odslej manj pritiska na južne Tirolce, ker je Schober zato dovolil prehod italijanskih čet iz južne Tirolske in prek Kanalske doline čez Koroško, če bi se vnela vojna z Jugoslavijo, torej v hrbet jugoslovanske fronte.¹¹¹

Ne bi podrobneje nakazovali politike Karadjordjeve Jugoslavije do Italije in do manjšin. Tu naj iz obdobja Seiplovih nastopov proti Italiji omenimo le nastop zunanjega ministra Ninčiča v Beogradu, ki mirno prizna: »Vprašanje manjšin je italijanska notranja zadeva«. Razlika med Seiplom in Ninčičem je na dlani. Seipel spodbuja fašistično manjšinsko politiko vsaj z vidika mednarodne morale, Ninčič klone pred njo.

Tudi ne bi podrobneje opisovali fašistične južne Tirolske (o tem govori vsa doslej navedena južnotirolska literatura, ki je kar obširna) in Primorske, Istre, o čemer imamo nepopoln, toda lep pregled pri dr. Lavu Cermelju (francosko-angleška knjiga iz let pred II. svetovno vojno sedaj nekaj izpopolnjena slov. izdaja) in pri italijanskih avtorjih.¹¹² Na kratko povejmo, da je ukinitvi šol sledila ukinitvev prosvetnih in kulturnih organizacij. Prepoved tiska in časopisov pri Slovencih in Hrvatih je po l. 1930 popolna; do skrajnosti je omejen tisk knjig — saj izhajajo le še koledarji Goriške matice, manj Goriške Mohorjeve s kakšno dodatno knjigo. Toda neredno. Sledi tudi ukinitvev ali polastitev združnih zlasti denarnih zavodov, združnih zvez. Uprava postane vsa italijanska, ko zgube občine svojo avtonomijo, ki je bila kar obsežna, dasi je bila avstrijska ustava oktroirana; odprava zadnjih ostankov deželne avtonomije, saj so po italijanski zasedbi obstojali vsaj do neke meje deželni odbori. Italijanizacijo sodišč so izvedli že pred tem, že v parlamentarni dobi. Da je bila mera polna, sta se hkrati začela premeščanja v Italijo ali prisilna emigracija učiteljev, profesorjev, uradnikov in tudi železničarjev ter celo cestarjev itd. Po občinah in sodnijah je ostal še sluga (obhodnik — kurir), ki je dostikrat zaradi borge kruha služil kot tolmač, pa tudi kot obveščevalec. Obstaja pa le raz-

¹¹¹ W. Goldinger, l. c., str. 183.

¹¹² I. Juvančič, Stališče PKI do slov. narodnega vprašanja. Naloga INV

¹¹³ Elio Apih, Italia Frascismo e Antifascismo nella Venezia Giulia,

lika med južno Tirolsko in slovenskim in hrvaškim ozemljem pod fašizmom. Npr. dnevniki, tedniki na Tirolskem niso nikdar popolnoma zginili. »Čas brez kakršnih koli časopisov« je na južnem Tirolskem bila le doba od okt. 1926 do jan. 1927.¹¹⁴ Zaradi turizma so hoteli in gostilne dobivali tuje avstrijske, nemške, švicarske časopise; praviloma je bilo toliko tujih, kolikor italijanskih. Južni Tirolec je v gostilni ali kavarni ujel glas iz onstran meje, česar Slovenec in Hrvat vsaj od 1927 do pakta Stojadinović-Ciano, torej deset let nista. — Premalo pri nas poudarjamo ukrep, ki je zadel gospodarske in denarne organizacije (zadruge, hranilnice), saj je s tem manjšina zgubila svoje finančne vire. To je zadelo tudi Tirolce (fašisti so zasegli »Zentralkasse« Landwirtschaftlicher Verband — Centrale nabavnih zadrug, razpustili Tiroler Bauernbund itd.) toda ti so imeli vsaj v mestih močnejšo privatno kapitalistično zaslombo. In še južnotirolske cerkve so bile neprimerno bolj premožne; vodstvo briksenške škofije je bilo in ostalo v nemških rokah.¹¹⁵ Škofijske gimnazije so odprle vrata na široko, saj so tu še poučevali nemško. Gorica in Trst pa zgubita vse in v tridesetih letih dobita celo filofašistično cerkveno škofijsko vodstvo.

(Naprej v naslednji številki)

Referati antifašistov v Torinu: Fascismo s Antimascismo, Torino 1962.

¹¹⁴ Festschrift M. Gamper — Südtirol, str. 83.

¹¹⁵ J. Kögl, La sovranità dei vascori di Trento e Bessanone, Trento 1964. Glej še »Dolomiten«, 28. 7. 1964.

Morala ni nemorala

Jože Šter

V 44. in 45-48. številki Problemov je I. Urbančič objavil študijo z naslovom »Morala je nemorala«. Prav vsebina te študije me je spodbudila k pisanju tegale članka. Moj osnovni namen ni, da bi ob to študijo postavljaj svoja kritična in sistematična razmišljanja o morali,¹ niti samo kritizirati s »svoje moralne pozicije«, ne gre tudi za Marxovo koncepcijo morale, ne za obrambo socialistične morale.

Ce je kriterij resnice praksa, potem je teorijo treba dokazati v praksi. Treba je najti empirična dejstva, ki jo potrjujejo. Tudi Urbančič je ubral to pot. Navaja obilico dejstev, ki naj bi potrjevala njegovo tezo. Moj osnovni namen sedaj pa je ugotoviti, ali so ta dejstva točna in ali so iz njih logično dosledno izpeljani sklepi. Če so dejstva in njihove konsekvence točne, ter ni moč najti nasprotujočih si dejstev, potem je teza dokazana, v nasprotnem primeru pa mora teza pasti.

Toda pri tem se zdi, naletimo na nepremostljivo oviro, Urbančič namreč pravi: »Da bi torej dojeli to nerazličnost 'morale' in 'nemorale', ki se v tem stavku kažeta kot dvoje, nam ne pomagata niti logika niti dialektika. Doumetje tega je eksistenčno.« (str. 884) Kritika je torej načelno nemogoča. Da bi lahko človek uresničil svoj namen, mora zato najprej premisliti misel o »eksistencialnem doumetju«. Šele skozi rešitev tega vprašanja se bo pokazala možnost ali nemožnosti kritike.

Že na prvi strani članka beremo: »Zato želim že vnaprej opozoriti, da pomeni tak »logičen sklep« (da je enačenje polov »nihilizem« — J. Š.), ki bi ga lahko imenovali tudi predsodek, nepremostljivo oviro za svoboden pogled na to temo in za razumevanje vseh tu naštetih vprašanj, pomeni samoomejevanje mišljenja.« (str. 887)

Zakaj je to predsodek, omejevanje mišljenja? Avtor za to ne daje dokazov. Mar v imenu absolutne svobode? Potem je nesmiselno pisati, misliti in tudi delovati. Če se ima enačenje polov po logičnih zakonih za nesprejemljivo, napačno, nihalizem, relativizem itd., s kakšno pravico in brez

¹ Pod moralo razumem svobodna in zavestna delovanja, akcije človeka, kakor tudi ocenjevanje teh početij. Pri tem je pretežno-praktični del odnosov pomembnejši od teoretičnih.

argumentov potem očita Urbančič temu logičnemu pravilu, da je predsodek? Mar niso logični zakoni posplošitve izkustva, in je bila njihova točnost že milijon in milijonkrat potrjena ter jo vsak posameznik v svojem delovanju in mišljenju vedno znova potrjuje in dokazuje? Za Urbančiča pa je to predsodek in omejevanje mišljenja. Da je to omejevanje mišljenja in svobode, o tem ni dvoma. Toda, mar je zato tudi že predsodek? Seveda je ta tolikokrat dokazani »predsodek« zelo koristen, racionalen, potreben za pravilno mišljenje in uspešno delovanje, ter za sam obstoj človeka nujen. Lahko ga zavrnem kot a priori nepravilnega in me nato življenjska izkušnja pripelje nazaj k njemu. Lahko sem do njega kritičen in dokažem njegovo netočnost (čemur pa se Urbančič odpoveduje, ko trdi, da logika pri dojetju nerazličnosti morale in nemorale ne more pomagati).

Sicer pa to implicira tudi sama avtorjeva trditev, da je po elementarni logiki (kasneje dodaja še dialektično) teza — »morala je nemorala — nevzdržna in zato pomeni konec nadaljnega raziskovanja« (str. 878). Toda on ima raje svojo tezo kot logiko.

Tega stavka (morala je nemorala) logično ne moremo dokazati. Toda iz tega ne sledi sklep, da je netočen, nepravilen, pač pa je potem »logičen« sklep, da se logika zavrže, da je logika za filozofijo samoomejevanje, da je za odkrivanje resnice nezadostna, in ne le to, ampak jo celo zavira in v principu onemogoča spoznanje resnice.

Ta metoda, ki po avtorjevem mnenju omogoča odkrivanje resnice, je »eksistenčno doumetje«. Toda, če ta metoda ni logična, če se ne drži logičnih zakonov, se seveda postavi vprašanje možnosti kritike. Ali ni odrekanje logiki že vnaprejšnja obramba pred katero koli možno kritiko? Toda hkrati s tem se postavlja tudi vprašanje možnosti razumevanja takega razpravljanja, s tem pa smisel pisanja samega. Oziroma ali ni že samo pisanje — ki ima filozofske, ne pa zgolj »izpovedne« pretenzije — negacija tega, da je »eksistenčno doumevanje« izven logike — ne-logično.

Sicer pa kaj sploh je to »eksistencialno doumetje«, kakšna metoda je to, kako jo označuje avtor sam?

»Da bi to ugotovili (da sta morala in nemorala nerazlični — J. Š.) ni potrebno imeti že kakega »moralnega stališča«. Treba je *samo primerjati* (podčrtal J. Š.) tisto, kar velja neki določeni morali za »moralno dobro«, in tisto, kar *isti morali* (podčrtal J. Š.) velja za »moralno zlo«, torej »nemoralno«. *Primerjamo* pa lahko oboje *le z neke točke* (podčrtal J. Š.), ki je na neki način zunaj tega razpona moralnega in nemoralnega, ki ta razpon transcendirajo. To pomeni, da moramo svojo eksistenco poglobiti pod površino običajne vsakodnevne in utečene eksistence in se spustiti v njene bistvene možnosti.

Da bi torej došli do nerazličnosti »morale« in »nemorale«, ki se v tem stavku kažeta kot dvojce, nam ne pomagata niti logika niti dialektika. Doumetje tega je eksistenčno (str. 884).

Naj poleg prej navedenih pomislov dodam zdaj še tele argumente:

1. »Treba je samo primerjati«. Da pa je komparacija metoda, ki jo uporabljajo logika, znanosti, filozofija in je »znotraj« logike, tega menda ni treba posebej dokazovati, saj je to ena izmed fundamentalnih in naj-

bolj rabljenih metod logike in tudi vsakega človeka, tako v teoriji kot v praksi. Toda to bi pomenilo ostati pri logiki (odpovedati se tezi), zato skuša Urbančič to zakriti s »prevodom v pravi filozofski jezik:« »To pomeni, da moramo svojo eksistenco poglobiti pod površino običajne vsakodneвне in utečene eksistence in se spustiti v njene bistvene možnosti.«

2. Potem je tu dokazovanje. No, seveda je to lahko logično pravilno ali pa logično nepravilno, uspešno ali neuspešno. Toda že to, da gremo dokazovati, da je dokazovanje nujno, je ena temeljnih zahtev logike (elementarna logika jo celo formulira kot zakon mišljenja).

3. Avtor vseskozi uporablja sodbe, z njihovo strukturo in zakonitostmi, rabi pojme, sklepanja, dejstva, posplošuje, deducira itn. Vse to so elementi logike, z njihovimi pravili se ukvarja logika, prav ti pojmi so del njenega predmeta. Uporablja prav tako obče, splošno priznane in rabljene termine, ki imajo tudi svojo logiko in logičen nastanek, logična pravila uporabljanja itn. Ko bi vsega tega ne upošteval in uporabljal, bi a priori odpadla možnost in smisel pisanja in kakršnekoli komunikacije sploh.

4. Pri uporabi te metode »eksistenčnega doumetja« na dejstvih Urbančič večkrat navaja citate iz različnih avtorjev, zlasti pa iz Marxovih del. Še več, včasih (npr. 1113—1114, 1105) celo povsem sprejema zastavitve in rešitve problemov v citatih (seveda sedaj ni važno, če to, kar trdi Urbančič, res izhaja iz navedenih citatov, pomembno je to, da misli, da dejansko izhaja). Zakaj je to sedaj pomembno? Zato, ker se ti avtorji, ki jih citira, nikakor ne odpovedujejo logiki, kakor Urbančič. Zato menim, da pomeni citiranje implicitno pristajanje na logiko. Ti avtorji sprejemajo logične metode. Urbančič jih citira in se z njihovimi tezami strinja. Torej priznava in pristaja na logiko in je »v njej«. Ko bi to ne bilo res, bi bilo vsako citiranje nesmiselno.

5. Na začetku razprave (str. 887) govori avtor o tem, da »logičen« sklep, enačenje polov, pomeni »nihilizem«, predsodek in samoomejevanje mišljenja. Pri tem daje termina logičen in nihilizem v narekovaje. Ta navidez nepomembna malenkost pa se pokaže kot pomembna za naše razmišljanje. Mar ne pomenijo ti narekovaji, da za avtorja to ni logičen sklep, ampak da je tudi enačenje polov logično in zato tudi lahko imenuje tisto logiko v narekovajih za predsodek? Ker pa je doumetje nerazličnosti morale in nemorale eksistenčno, pa to pomeni, da je ta metoda ostala znotraj logike. Toda avtor ta logičen sklep na drugih mestih eksplicite zavrača (str. 878 in 884).

Mogoča je seveda še ena rešitev, namreč: da Urbančič misli na neko drugo »logiko«, ki ni logična. Toda potem bi tu ne potreboval narekovajev, ker je po elementarni in dialektični logiki to (da je enačenje polov nevzdržno) logičen sklep in zato tega ne moremo kar preprosto razglasiti za predsodek. Poleg tega pa proti tej varianti govore tudi argumenti prvih štirih točk.

Ce sedaj povzamem dosedanje razpravljanje, potem lahko ugotovim, da so se že pokazala nerazrešljiva protislovja. Po logiki je tisti stavek (morala je nemorala) nevzdržen, vendar je vztrajanje pri njem pravilno, vstrajanje pri logiki pa predsodek in samoomejevanje mišljenja. Metoda

»eksistencialnega doumetja« je »znotraj« logike in torej nevzdržna, trditev, da je enačenje polov nihilizem, pa predsodek.

Toda sedaj zapustimo logično analizo logike in si oglejmo to metodo »eksistenčnega doumetja« »pri delu«. Avtor demonstrira njeno uporabo na nekaterih konkretnih »moralah«.

Najprej pokaže njene rezultate pri obravnavi morale v kapitalizmu. Preden si to ogledamo, naj navedem še tole misel, ki jo avtor navaja na koncu analize kapitalizma: »*To smo doslej obravnavali z Marxovega stališča.*« (str. 1105)

Avtor navaja najprej nekaj osnovnih zakonitosti kapitalističnega trga in produkcije ter odnosov med kapitalisti in proletariatom, kot so se nujno izoblikovali na tej zgodovinski stopnji razvoja proizvodjalnih sil. Naj osnovne ponovim:

1. Proletarc je prisiljen — če hoče živeti — »nositi« na trg svojo edino lastnino — delovno silo.

2. Kapitalist jo kupuje, ker brez nje ne more povečati svojega kapitala.

3. Kapitalist plača delovno silo po njeni vrednosti, tj. njena cena je enaka vrednosti sredstev za njeno reprodukcijo.

4. Marx je prvi spoznal skrivnost nanovo ustvarjene vrednosti. Ta je v delovni sili, ki je sposobna ustvarjati večjo vrednost, kot je njena lastna.

5. Presežno vrednost si prisvaja kapitalist, ker je delovna sila, tedaj ko proizvaja novo vrednost, njegova lastnina.

6. Kapitalistični način produkcije je za kapitalista *seveda moralen*. Po navadi plačuje delavca pravično, tj. po ceni delovne sile. Torej ga ne goljufa.

Po vsem tem pa Urbančič takole sklepa:

Najvišja stopnja morale je bila tedaj po kriterijih *prav te morale* (podčrtal J. Š.) obenem najvišja stopnja nemorale, zakaj »pošten« kapitalist je bil ravno največji »goljuf« v nevsakdanjem pomenu te besede. Kapitalist, ki je deloval z največjim spoštovanjem občega zakona delovanja — po Kantovi morali najmoralnejši — je bil *hkrati in v istem odnosu najbolj nemoralen* (podčrtal J. Š.), zakaj med enim in drugim ni bistvene razlike. Ta njegova bistvena goljufivost pa je bila zunaj njegove zavesti, posebno pa še zunaj njihove moralne zavesti, ki je bila dominantna moralna zavest. Ali je tu še mogoče govoriti o bistveni razliki med moralno in nemoralno?« (str. 1094; Glej tudi str. 1098).

Kot vidimo, je avtor »za lažje razumevanje« uvedel termina »pošten kapitalist« in »kapitalist goljuf«, pri čemer je zlasti drugi termin treba razumeti v *nevsakdanjem pomenu*.

Nerazumljivo pa je, zakaj naj bi bil »pošten kapitalist« (tj. tisti, ki ne prisvaja, ne izkorišča čez mero in plačuje delavca po pogodbi), *hkrati največji »goljuf«*. Mar ni večji »goljuf« tisti kapitalist, ki ni niti pošten, ki delavca izkorišča, kolikor se le da, in mu potem niti ne plača take mezde, kot sta se dogovorila? Ne, to ne, zakaj avtor potrebuje za svojo tezo prav to, da mora biti največji »goljuf«, nemoralnež, prav tisti kapitalist, ki se drži, ki dela po obči morali kapitalistov in je torej najbolj moralen.

Sedaj pa si oglejmo sam sofistični sklep. Da bi dokazal enakost, nerazličnost morale in nemorale, bi to moral dokazati z enega mesta, z iste točke. Toda ali je to res storil? Na prvi pogled bi se zdelo, da je, saj nam avtor zatrjuje, da je kapitalist »*hkrati in v istem odnosu*« najbolj moralen in nemoralen. Po besedah v istem času (hkrati) in istem odnosu, se kar samo od sebe vsili še *in v istem smislu* (kar smo navajeni ponavljati ob elementarno logičnih zakonih mišljenja). Zakaj Urbančič tu ni pristavil še v »istem smislu«? Ali je samo pozabil ali je imel zato morda kakšne vzroke?

Točno je, da je kapitalistu ta proces moralen. Novo vrednost, večjo vrednost, ki jo je dobil, si razlaga kot nagrado za svoj trud, kot nagrado za riziko, kot naraven rezultat, ki ga da vsaka vrednost, vložena v proizvodnjo itn. Da pa je presežena vrednost plod delovne sile in da je torej kapitalist »ogoljufal« delavca, ker mu jo je odvzel, to je odkril šele Marx. Tega pa seveda kapitalist ne bo priznal. Če bi kapitalisti to priznali, bi se morali odpovedati svoji teoriji, svoji morali, s tem pa, če bi bili konsekventni in to storili tudi dejansko, v praksi, bi seveda prenehali biti kapitalisti. To pa, kolikor mi je znano, kapitalisti nikakor ne žele. Kapitalisti še vse do danes vztrajajo pri svoji teoriji, pri svoji morali (kar ne pomeni, da se kapitalistična morala v teh stoletjih ni popolnoma nič spremenila, zlasti njene teoretične utemeljitve), katere lažnivosti pa so se zavedli premnogi proletarci.

Torej, kapitalist je moralen, če se drži svoje teorije, nemoralen pa, če prizna in sprejme proletarsko moralo. Taka so torej dejstva, pa naj bo to »zunaj zavesti kapitalista« ali pa znotraj. Kapitalist je, vse dokler se drži svoje morale, oziroma njenih norm, *moralen* pač, pa je *isto dejanje nemoralno s pozicije proletarske morale, nikakor pa ne po »kriterijih prave morale«* (kapitalistične), kakor zatrjuje Urbančič.

Kot vidimo, je Urbančič imel dovolj tehtne razloge, da ni pristavil tudi tisti »v istem smislu«. Toda če je hotel dokazati, da je morala nemoralna, bi seveda moral dokazati, da je določena moralna norma *hkrati, v istem odnosu in istem smislu* tudi nemoralna.

Tako smo torej dobili prvo karakteristiko te metode »eksistencialnega doumevanja«: kar je z ene točke moralno, je z druge nemoralno. Toda dejstvo, da je to gledano z dveh pozicij, da sta rabljena dva različna kriterija, je treba »zabrisati«, »zakriti« ter zatrjevati, da je rezultat dobljen le z ene pozicije, z enim kriterijem.

Naj poleg navedenega povprašamo za mnenje še avtorja samega. Samo nekaj strani pred navedenim citatom lahko beremo: »Toda te 'goljufije' nikakor ne gre razumeti v *moralnem* pomenu, ker je to pravzaprav eden izmed temeljnih objektivnih in obče veljavnih zakonov kapitalskega procesa, ki je *sleherni morali docela nedostopen*.« (Podčrtal J. Š.; str. 1091.) Če torej ta »goljufija« nima moralnega pomena, kako je potem mogoče po nekaj straneh naenkrat isto »goljufijo« imenovati »*največjo stopnjo nemorale*«?

Povsem netočna se mi zdi tudi trditev, da je ta osnovni zakon kapitalističnega procesa »*sleherni morali docela nedostopen*«. Toda kaj bi s protesti in razrednim bojem, kaj z njegovim vrhom v krvavi revoluciji,

zrušitvi kapitalističnih odnosov. Res, kako predrzni so bili proletarci in s svojo moralo »stopili« k temu »docela nedostopnemu« in ga celo nasilno zrušili! Morda jim kot olajševalno okoliščino lahko štejemo to, da takrat, ko so to počeli, še ni bilo Urbančiča, ki bi jim razložil, da tega ni moč narediti.

Sedaj pa zapustimo kapitalista in poglejmo, kako je s proletarčevo moralo v kapitalizmu.

»Ena nadlog' kapitalskega procesa pa je po Marxu tudi rezervna delovna armada. Ko torej proletarec stopa na delovni trg — tako kot vsi — do neke meje onemogoča druge, pravzaprav pa *vsakdo* s tem dejanjem že onemogoča tudi sebe — streže po življenju drugemu in v drugem sebi. Tudi tu se moralno ne razločuje od nemoralnega, zakaj *vsakdo* krni človeškost tako v svoji osebi kakor v osebi vsakega drugega.« (Str. 1094.) Toda kaj je tu moralno in kaj nemoralno, kaj je tisto, kar je po Urbančičevi tezi enako? Kaj je tu dobro in zlo in po kateri morali? Rezervna armada je za proletarca nemoralnost. A to je le eden izmed temeljnih pojavov nemoralnosti v tem produkcijskem načinu. Med temi nemoralnostmi pa je prav gotovo tudi to, da mora svojo delovno silo nositi na trg in jo prodajati. Saj nastopa proti takemu sistemu, kjer je delovna sila blago. Gre mu prav za tak sistem, kjer bo lahko razvijal svojo človeškost, ki je v kapitalizmu ne more. Delo mu je tu sredstvo za eksistenco, ne pa potreba. Kaj je v tem odnosu tisto, kar naj bi bilo moralno?

Ce naprej sledimo avtorjevi konkretni uporabi metode, nas pot pripelje do zlatega pravila moralnosti (kar želiš, da drugi naredi tebi, naredi ti drugemu). Pogledjmo kako konkretizira Urbančič to pravilo. »Tako je npr. spoštovanje pogodb, poslovnih in trgovskih dogovorov, delovnih dogovorov itd. (to so temeljne dejavnosti, ki opredeljujejo vse druge dejavnosti teh ljudi) vedno v interesu posameznega lastnika in vseh lastnikov v medsebojnih odnosih, skratka v interesu celotnega kapitalskega procesa. Lastnik ne povzroča drugim »zla«, da ga drugi ne bi njemu — ravna se torej po zlatem pravilu moralnosti... Vsi tedaj ravna po tem »zlatem pravilu« in se s tem omogočajo. To njihovo ravnanje je moralno. Toda po občem zakonu kapitalskega procesa *prav s tem, ko tako ravna* (podčrtal J. Š.), strežejo drug po drugem, strežejo drug drugemu po lastnini, se *prav s tem uničujejo* (podčrtal J. Š.). Rast kapitala vsakega kapitalista sledi namreč imanentnemu zakonu te rasti: vse večji koncentraciji, to pa vključuje množično propadanje posameznih kapitalistov, da niti ne omenimo, kako jih kapitalski proces še vse drugače človeško siromaši. Tisto kar po »zlatem pravilu« samem velja za *moralno*, ni torej prav nič različno od tistega, kar je *po prav tem pravilu nemoralno* (podčrtal J. Š.): s tem ko so ravnali moralno, so ravnali nemoralno.« (Str. 1096.)

1. Najprej lahko ugotovimo, da spoštovanje pogodb in dogovorov — torej moralno delovanje — vodi do koncentracije kapitala, to pa pomeni propad mnogih kapitalistov — torej nemoralnost. Od kdaj velja ta zakonitost?

2. Za primerjavo si oglejmo nekoliko starejši zakon, tj. pojmovanje, kakor ga je razvil Marx v Kapitalu.

Prvo, kar lahko ugotovimo, je, da do propada kapitalistov ne pripelje ne spoštovanje pogodb ne koncentracija kapitala. *Koncentracija kapitala je akumulacija* (Kapital, str. 707), koncentracija je »samo drug izraz za reprodukcijo v razširjenem obsegu« (str. 708). Ta pa ne vključuje propada nobenega kapitalista.

3. Do propadanja kapitalistov pripelje centralizacija. Ta pa je mogoča na dva načina: z nasilnim sredstvom aneksije ali pa z nastajanjem delniških družb (Kapital, str. 709). Takoj lahko ugotovimo, da *centralizacija, ki poteka znotraj, v okviru pogodbenih odnosov, nikakor ne vodi do propada kapitalistov*. Tu gre le za združevanje kapitalistov in njihovih kapitalov v delniške družbe, kjer vsi združeni kapitalisti še vedno ostanejo kapitalisti. Kapitalisti propadajo pri *nasilni* centralizaciji.

4. V kapitalizmu je vir kriz anarhičnost trga, s tem pa tudi vzrok propadanja kapitalistov — torej »nemoralnost« —. Propadanje omogoča prav anarhičnost proizvodnega načina, tj., ker ni zajeto v dogovore, pogodbe kapitalistov — torej, ker ga ne zajame »moralno« delovanje. In tudi ne more biti zajeto v dogovore, ker je to prav zakon klasičnega kapitalizma. Ti odnosi so odtujeni in jih ni moč obvladovati. Vse skupaj je nujna posledica svobodne konkurence in samostojnosti, neodvisnosti zasebnih lastnikov proizvodnje.

Torej smo spet pri isti karakteristiki metode. Dva različna pojava — od katerih eden vodi do »moralnosti«, drugi pa do »nemoralnosti« — skuša z netočnim govorjenjem identificirati, tj. prikazati, kot da sta oba rezultata istega pojava, procesa, dejanja.

5. Poleg vsega pa je treba reči še to, da propadanje kapitalistov ni tudi za kapitaliste same nemorala, kakor hoče to dokazati Urbančič.

Tako razpravljanje ga je potem seveda pripeljalo nujno še do enega odkritja, do teze o dveh proletarskih moralah.

»Kaj je torej proletarska morala? Predvsem moramo ugotoviti, da sta nujno dve morali. Prva je lastniška in nujno pripada *slehnemu delavcu* (podčrtal J. Š.) kot svobodnem lastniku *posebnega blaga* (tj. lastne delovne sile). Ta je za vse ljudi kapitalskega procesa *dominantna*, torej obča.« (Str. 1104.) »Vladajoča morala je bila prej opisana lastniška morala, ki vključuje po svoje tako revne kot bogate. Ta je vladala v družbi tistega časa prav zato, ker so jo priznavali in ji sledili tudi proletarci, ko so nastopali kot lastniki določenega blaga (svoje delovne sile).« (Str. 1099.)

»Lastniška morala« je torej obča, dominantna, velja za vse pripadnike kapitalizma, vsi jo priznavajo, vsi se ravnaajo po njej in vse je v najlepšem redu. Toda, kaj je vsebina te »lastniške morale«? Avtor ni preveč radodaren, vendar nam najosnovnejše le pove. »Tako je npr. spoštovanje pogodb, poslovnih in trgovskih dogovorov, delovnih dogovorov itn. (*to so temeljne dejavnosti, ki opredeljujejo vse druge dejavnosti teh ljudi*) (podčrtal J. Š.), vedno v interesu posameznega lastnika in vseh lastnikov v medsebojnih odnosih, skratka v interesu celotnega kapitalskega procesa.« (Str. 1096.)

Toda.

5. To spoštovanje dogovorov nikakor ni temeljna dejavnost niti za kapitalista niti za proletarca in tudi ne za kapitalizem.

6. Če ta moralna norma velja za kapitalizem, to ni nobena specifičnost, saj je veljala v vseh družbah.

7. Morala kapitalista in proletarca nista bili nikdar povsem identični, čeprav ni moč zanikati skupnih elementov (obče človeške norme), ki pa niso bistveni, temeljni, karakteristični za njune morale.

Poglejmo sedaj nekaj dokazov v prid tem tezam. Marx piše, »kaj je namreč *differentia specifica kapitalistične produkcije* (podčrtal J. Š.). Delovne sile tu ne kupujejo, da bi s svojo storitvijo ali s svojim produktom ustregla *kupčevim osebnim potrebam*. Kupčev namen je povečati vrednost svojega kapitala, producirati blago, ki vsebuje več dela, kakor pa ga plača, katerega vrednost torej vsebuje *del vrednosti*, ki ga *nič ne stane*, se pa navzlic temu *s prodajo blaga realizira*. Produkcija presežne vrednosti ali pridobivanje profita je absolutni zakon tega produkcijskega načina.« (Kapital, str. 698.)

Temeljni cilj kapitalista pa je egoistična težnja po čim večji realizaciji profita, doseči čim večjo presežno vrednost. Zato zahteva popoln liberalizem, svobodno konkurenco kot najvišjo avtoriteto. Svoj monopolizem nad proizvodnimi sredstvi kapitalisti žele čim temeljiteje izkoristiti. Zato hoče rezervno armado, hoče čim bolj eksploatirati delavca, zato podaljšuje delovni dan, ko tu doseže višek, hoče znižati mezdo, zakaj vse to pomeni sposobnost v konkurenčnem boju, pomeni njegov uspeh, večji profit. Kakršnokoli omejevanje svobodne konkurence delovne sile, zakonsko omejevanje izkoriščanja, dolžine delovnega dne itn. pa je obsojal in ga skušal z vsemi sredstvi preprečiti. Skratka, težnje kapitalista imajo različne pojavnostne oblike, cilj vseh pa je profit, »goljufija«. Uresničevanje teh teženj je za kapitalista moralno.

Je to počel tudi proletarec? Ali je morda to ocenjeval kot moralno? Nasprotno, proti tej parazitski moralni se je boril. Obsojal in boril se je proti kapitalistu, njegovemu brezmejnemu izkoriščanju, zahteval zakonske omejitve delovnega dne, hotel pravičnejšo mezdo itn., skratka izkoriščanje hoče omejiti, če že ne ravno odpraviti. »Določitev normalnega delovnega dne je rezultat večstoletnega boja med kapitalistom in delavcem.« (Kapital, str. 305.) Višina mezde pa je bila tudi indirektni pokazovalec razmerja sil med proletarcem in kapitalistom. Poglejmo si še, kako končuje Marx eno izmed ironičnih osti proti apologetskim tezam o kapitalizmu kot »zemeljskemu raju prirojenih človeških pravic, svobode, enakosti, lastnine. »Ko zapuščamo to področje enostavne menjave blaga, iz katerega črpa feather vulgaris svoje nazore, svoje pojme in merilo za svojo sodbo o družbi kapitala in mezdnega dela, se nam zdi, da se je fizionomija naših *dramatis personae* (nastopajočih oseb) že nekoliko spremenila. Bivši posestnik denarja koraka naprej kot *kapitalist*, posestnik delovne sile stopa za njim kot *njegov delavec*; prvi se pomenljivo smehlja in žari od podjetnosti, drugi se plašno obotavlja kakor tisti, ki nosi svojo lastno kožo na trg in ne more pričakovati nič drugega, kakor da mu jo bodo — *strojili*.« (Kapital, str. 200.)

Proletarčeva in kapitalistova »lastniška morala« se torej precej razlikujeta med sabo. Njuna temeljna cilja, osnovni dejavnosti, ki jih opredeljujeta, sta protislovni. Odkod sicer že v Marxovem času večstoletni razredni boji, če ena identična »lastniška morala, ki velja za vse pripradnike kapitalskega procesa«, ni dvojna, če nista to le dve protislovni morali?

Toda Urbančič vse to »spregleda« in obe morali identificira v »lastniško moralo«, pač zato, ker imata oba, delavec in kapitalist, lastnino.

Po tej logiki bi bili tudi vsi ljudje pesniki ali filozofi, ker imajo pač glavo, vsi čevljarji, ker imajo pač nogo itn.

Zakaj tako početje? Urbančič potrebuje tako tezo, potrebuje identično »lastniško moralo«, ki ima dve protislovni morali, da potem lahko naredi sklep, da je morala nerazlična od nemorale (Str. 1098.)

Pri tem nam je Urbančič ostal dolžan odgovor na vprašanje, zakaj je ta »lastniška morala« nastala šele v kapitalizmu, saj vemo, da je lastnina obstajala že prej, in zakaj jo je naenkrat proletarec zapustil, zakaj je ni tudi v socializmu, ko lastnina še vedno obstaja? Če ta morala izhaja iz lastnine, zakaj potem ni obča, dominantna tudi v drugih družbenoekonomskih formacijah, kjer je obstajala lastnina?

Kako so proletarci »pristajali« na to »lastniško moralo«, nam pričajo tudi utopisti, začeni z Moorom, pa do Saint Simona in Owna. Sicer pa pogledajmo še, kakšnega mnenja je Engels o »lastniški morali«. »In čeprav si je meščanstvo na splošno lahko lastilo pravico, da zastopa v boju proti plemstvu hkrati interese različnih delovnih razredov tiste dobe, pa so se vendarle pojavljala pri vsakem velikem meščanskem gibanju samostojna gibanja tistega razreda, ki je bil bolj ali manj razvit predhodnik modernega proletariata. Tako je bilo v dobi reformacije in kmečke vojne v Nemčiji s smerjo Tomaža Münzerja; v veliki angleški revoluciji z levellerji; v veliki francoski revoluciji z Babeufom. Te revolucionarne vstaje še nedozorelega razreda so spremljale ustrezajoče teoretične manifestacije; v 16. in 17. stoletju utopični opisi idealnih družbenih razmer, v 18. stoletju že direktno komunistične teorije (Morelly in Mably.)« (Antidüring, Ljubljana 1948, str. 21.)

Kako sedaj? Tako Urbančič kot Engels sta problem analizirala z Marxovega stališča, a tako različni rezultati. Komu naj zdaj verjamemo?

Isto metodo in zato iste rezultate dobi tudi pri analizi moralne norme »ne kradi«.

»Tudi po Marxu je šlo torej za 'nedovoljeno' prisvajanje presežka ustvarjene vrednosti, ki jo je ustvaril delavec pri svojem delu, ker je kapitalist delavca na neki način 'goljufal'. Ta način 'goljufanja' je pravzaprav celotni kapitalski delovni proces, ki ga Marx analizira v 'Kapitalu'.

Kako je sedaj s krajo tuje lastnine? Ali lahko tatu (v vsakdanjem pomenu te besede) še naprej meni nič tebi nič kar moralno obsojamo? Ali ni krasti in ne-krasti isto, če okradeni krade tatu?« (Str. 1097.)

»Goljufija«, ki je ne gre razumeti v moralnem pomenu, je spet dobila moralni pomen! Sicer pa smo že spet pri starem načinu sklepanja. Za *kapi-*

talista prisvajanje presežne vrednosti *ni kraja*, ni »goljufija« (kar smo videli že prej), ne v vsakdanjem in ne v nevsakdanjem pomenu besede. *Torej zanj to ni nemorala*. »Goljufija«, nemara je za Marxa (in za tistega, ki sprejema njegovo teorijo). Toda avtor se kljub temu sprašuje, ali ni krasti in nekrasti isto. Da bi dokazal tezo »morala je nemorala«, seveda to zabriše, zabriše, da je isto dejanje moralno z enega vidika, nemoralno pa z drugega, za drugo moralo, ter trdi, da je to z enega in istega vidika, stališča, kriterija.

Posebno vprašanje je seveda, kaj okradeni (proletarec) krade tatu (kapitalistu)?

Prav isto počenja potem še s pravičnostjo.

Proletarec nima kapitala, je siromašen — »žal« —, ima pa zato to srečo in bogastvo — v nasprotju s kapitalistom — da ima kar dve morali. Oglejmo si sedaj še drugo (prva je bila »lastniška«).

»Proletarska morala je morala boja, rušenje vseobsegajoče obstoječe perversije subjekta in objekta v vseh oblikah. Proletarska morala je *negacija* in v tem obenem potrditev sleherne obstoječe morale (zato je heteronomija iz negacije), kot je proletariat negativiteta obstoječega.

Te abstraktne besede pa pomenijo strašno krvavo, mučno, uničujoče trpljenje, morjenje, vseh vrst zločinstva, mučenje in nečloveškosti, kratka boj na življenje in smrt.

Na poti k cilju obeh strani je proti sovražniku dovoljeno vsako sredstvo. Vse moralne norme izgubljajo pomen in se neogibno sprevračajo v svoje nasprotje. O kaki »občečloveški morali« v pomenu človeškega človeka v brezkompromisnem boju združenih proletarskih sil, ki bi veljala zunaj teh razmer, ni mogoče govoriti. Vsa ta morala je prav toliko kot nemorala, ni razlike po bistvu.« (str. 110).

Vidimo, Urbančičeva ljubezen do Marxa je velika, zlasti kadar ga potrebuje. Mislim, da ni treba posebej poudarjati, kako je Marx menil, da bo prehod iz kapitalizma v višji družbeni red nujno revolucionaren, obo-rožen boj, surov in krvav prevrat. Danes dejstva to zanikajo. V nekaterih visoko razvitih državah poteka ta proces mirno, brez krvavih bojov in prevratov.

No, ne glede na to pa je bilo dosti tudi teh krvavih, surovih prevratov. V teh revolucijah pa je *proletariat* imel sredstva, uporabljena proti *sovražniku* (kapitalistu), za *moralna*. Ker je tu vsako sredstvo dovoljeno in moralno, naredi Urbančič sklep, da se moralne norme sprevračajo v svoje nasprotje, in ta morala je nemorala. In to je tudi vse, kar lahko spravimo iz njega. Izmika pa se, da bi to jasno pokazal, povedal konkretno, vsebinsko, kako se te norme sprevračajo v nemoralno. Kar ni storil on, skušajmo mi.

1. Sredstva, metode ter rezultati za proletarca niso nemoralni *ne subjektivno ne objektivno*.

2. Vse to pa je seveda nemoralno za kapitalista. Toda Urbančič ne daje tu poudarka temu vidiku.

3. Ubijanje, »zločinstva« itn. so nemoralna tudi s stališča obče človeške morale. Prav ta je navzoča v navedenem citatu, čeprav Urbančič tega eksplicite ne trdi.

4. Toda ubijanje ipd. je moralno tudi s stališča obče človeške morale (npr. smrtna kazen za zločinca, umor v samoobrambi ipd.). Toda Urbančič vseh teh različnosti, strani, možnosti ne navede, ker bi mu vsaka taka precizacija onemogočila dokazati svojo tezo.

5. Ko omenja obče človeško moralo, misli tu reči, da v proletarski morali ni nikjer te toliko deklarirane obče človeške morale. Še več, to je »zverinstvo vseh vrst, mučenja«, skratka nemoralna. Toda zakaj? Vse moralne norme se »neogibno sprevračajo v svoje nasprotje«. Zakaj? Tega ne zvemo. To je pač neogibno. Če se spustimo malo pod »površino«, bomo takoj ugotovili, kje tiči vsa težava. Urbančič ve »toliko« slabega povedati o obče človeški morali (kot bomo videli še kasneje), toda tu nam prodaja *najslabšo obče človeško moralo, vulgarno, aprioristično obče človeško moralo*. Zakaj vsi ti očitki o proletarski revoluciji kot *nemoralnosti* so zasnovani na *predpostavki*, da je ubijanje, mučenje itn. obče priznано in a priori nemoralno dejanje. (To je implicirano tudi v že navedeni misli, da je propadanje kapitalistov nemoralna.)

Proletarec ve, da je kapitalist ubijalec, izkoriščevalec, mučitelj. Ni treba, da gremo po dokaze za te zločine v prvo fazo kapitalizma — kjer je kapitalist ubijal, izžemal delavca v tovarni do onemoglosti —, niti ni treba, da se spominjamo svetovnih vojn, koncentracijskih taborišč, ne zapiranja in ubijanja komunistov in naprednjakov v stari Jugoslaviji. Vse to se dogaja še danes pred našimi očmi vsak dan. Treba se je le ozreti na južno Ameriko, kolonialno Afriko, Rodezijo in Vietman. Tudi vseh pojavnih oblik zločinstev ni treba naštevati, to bi bilo le odvečno naštevanje preznanih in trpkih dejstev.

Ali ni potem v tem trenutku moralno onemogočiti te zločine, jih obsojati, krivce pa poklicati »na odgovornost«? Toda kapitalist zločinov ne priznava, noče priti pred »sodišče«, temu se upira z vsemi sredstvi. Ali ni potem moralno in pravično, da uporabimo vsa sredstva, in zločinca prisilimo, da »pride na sodišče« ter ga kaznujemo? Mučenja in ubijanja zločincev in ubijalcev pa nimamo za nemoralnost.

Toda to ni edini razlog za ekspropriacijo ekspropriatorjev. Stopnja razvoja proizvodjalnih sil omogoča moralnejše družbene odnose, bolj vsestransko uresničevanje človekovega bistva, moralnejše in racionalnejše producira, kot je kapitalistično. Zato je treba te moralnejše odnose tudi ustvariti. Ustvariti pa jih je treba tudi zato, ker to omogoča uresničevanje še višjih odnosov. Še več, toda pustimo, da avtor sam govori. Kaj je gnalo proletarca v revolucijo, »kaj je tista osnovna vrednota socializma in komunizma, v imenu katere se je mogla postaviti zahteva zavestnega vključevanja v revolucioniranje dane obstoječe perverzije kapitalskega procesa, perverzije, ki spreminja človeka le v objekt in privesek. Po Marxu nič drugega kot človek sam, ki naj bi iz objekta zgodovine postal njen subjekt in lastni ustvarjalec. Tisto najvišje je torej človek kot dejanski sub-

jekt, človek kot avtokreator, človek kot koren in najvišja bitnost samega sebe.« (str. 1109)

Toda proletarec ni v tem boju, v uresničevanju te osnovne vrednote le »golo sredstvo« (str. 1104), kot zatrjuje Urbančič. Ta trditev je seveda spet pogojena z njegovo tezo »morala je nemorala«.

Proletarec je v uresničevanju te osnovne vrednote njegove morale le golo sredstvo, torej je to nemoralnost. In jasno je, da potem iz tega sledi sklep — morala je nemorala.

Pa pogledjmo še, kaj pravi o revoluciji Lenin: »revolucijo pa v trenutkih posebnega poleta in posebnega napora *vseh človeških sposobnosti* (podčrtal J. Š.) uresničujejo zavest, volja, strast, fantazija desetih milijonov . . .«, zato *mora* proletariat znati »za uresničenje svoje naloge obvladati vse oblike ali področja družbene dejavnosti.« (Izbrana dela zv. IV., Cankarjeva založba 1950, str. 394) Torej za uresničenje te osnovne vrednote, človeškega človeka, kjer je človek resničen subjekt dogajanj, kjer bo človek lahko razvil celovitost in raznovrstnost svojega bogatega bistva, ni treba čakati do komunizma. Že sedaj in tu lahko uresničujemo *vse človeške sposobnosti in obvladamo celotno družbeno dejavnost in dogajanje*, čeprav časovno omejeno. Torej je revolucija zelo moralna tudi s stališča bodočega človeškega človeka. Ali si v sedanjih okoliščinah, na tej stopnji razvoja lahko zamislimo bolj moralno dejanje, ki pa ga Urbančič razglasa za »nemoralno«? On še kar naprej vzklika »morala je nemorala«, po bistvu ni razlike. Revolucija je nemoralna za kapitalistovo moralo, ne pa tudi za proletarčevo.

Poglejmo še eno misel. »... kapitalski proces, ki je neodvisen od hotenj in želja posameznikov, pa naj bodo to kapitalisti ali delavci. Ta proces sam vedno spreminja ‚moralno‘ delovanje delavcev in ‚moralno‘ delovanje kapitalistov po njihovi morali v ‚nemoralno‘, čeprav so sami zase subjektivno lahko najbolj »moralni«. Zato ta morala ni različna od nemorale.« (str. 1105-6) Mi že vemo, da to moralno in nemoralno, kadar o njej sploh lahko govorimo, ni za isto moralo, ampak, da sta bila tu uporabljena dva kriterija.

Toda tu se srečamo s še enim problemom, s subjektivnostjo, z zavestnostjo (str. 1094). Urbančič vsekakor ve, da bi nezavestno, nehoteno itn. dejanje, če bi ga kar meni nič tebi nič razglasili za moralno relevantnega, pripeljalo do absurdnih sklepanj. Zato tu daje termina morala in nemorala v narekovaje. Vendar ga to prav nič ne moti, da iz tega ne bi naredil sklepa brez narekovajev: »Zato ta morala ni različna od nemorale.«

Preostane nam sedaj še, da si pogledamo uporabo te metode »eksistencialnega doumetja« pri analizi »socialistične morale«. Pri tem mu socializem pomeni prehod med kapitalizmom in komunizmom — torej spada sem tudi današnja jugoslovanska družba. Za vso to prehodno fazo pa je najvišji moralni princip *delitev po delu*. (str. 1109) Torej se tu srečamo že s tretjo moralo proletarca. (Značilnost dela pa, da »je še vedno zgolj sredstvo, ima še vse poteze mezdne delala«.) (podčrtal J. Š.) (str. 1113 in 1107)¹

¹ Govoriti o Marxovem citatu, ki ga Urbančič navaja kot potrditev svojih tez, se mi zdi nepotrebno, zakaj, če je tako iztrgan iz konteksta, ima bistveno drugačen smisel, kot v samem Marxovem tekstu.

Toda,

1. V »socializmu« delo ni mezdno delo. Ko bi bilo tako, potem je nesmisel govoriti o socializmu kot prehodu od kapitalizma h komunizmu, zakaj mezdno delo je temeljna značilnost kapitalističnega sistema. Če ima delo še vse poteze meznega dela, potem je tudi že v principu nemogoče govoriti o delitvi po delu.

2. Delitev po delu ni najvišji moralni princip prehodne faze, »socializma«.

3. In sploh je delitev po delu v tem prehodnem obdobju, kot ga označuje Urbančič, fikcija.

Naj se vrnem k prvi tezi. Temeljna ekonomska kategorija (tj. miselno zajetje proizvodnih odnosov) kapitalizma je mezdni odnos med delavcem in kapitalistom. V »socializmu« imamo še vedno blagovno-denarne odnose, blagovno-tržno menjavo, toda odnos med delavcem in proizvajalnimi sredstvi se bistveno spremeni. V »socializmu« ni več parazitskega izkoriščanja (kar ne pomeni, da ni nobenega izkoriščanja), ni več kapitala, ki je nujni pol v kapitalizmu (kar ne pomeni, da ni nobenega kapitala — zlasti v bančnih poslih idr.). »Proizvodi lahko postanejo specifično blago, to je predmet menjave proizvodne dejavnosti različnih delovnih kolektivov in potrošnikov, ne da bi bili proizvod kapitala.« (F. Černe, Planiranje in tržni mehanizem v ekonomski teoriji socializma, Ljubljana, Cankarjeva založba 1960, str. 296) Torej se s tem ko neposredni proizvajalci postanejo tudi lastniki proizvodnih sredstev, ukine mezdni odnos dela in kapitala. (Prav tam, str. 276).

Sedaj pa si oglejmo še drugi dve tezi. Urbančič z lepo konstrukcijo in dedukcijo izvaja princip delitve po delu iz osnovne vrednote socializma (I.-J. S.) in komunizma; v imenu katere se je moglo postaviti zahtevo zavestnega vključevanja v revolucioniranje dane obstoječe perverzije kapitalskega procesa »... Tisto najvišje je torej človek kot dejanski subjekt, človek kot avtokreator, človek kot koren in najvišja bitnost samega sebe.« (1109) Tu vidimo, da on sam postavlja isto osnovno vrednoto za »socializem« in komunizem. In dejansko bi tako tudi moralo biti. Če je delavcu že v kapitalizmu osnovna in najvišja norma človeški človek, človek komunizma, potem je jasno, da je to tudi v »socializmu«. Ali ne pove to že sam pojem »socializma« kot prehodne faze h komunizmu? To je faza graditve, ustvarjanja pogojev za komunizem. Permanentna revolucija se nadaljuje, zavestno revolucioniranje je še nujno, torej je tudi za socializem osnovna norma človeški človek.

In zakaj delitev po delu v socializmu ni mogoča? Preprosto zato, ker obstajajo blagovno-tržni odnosi in je zato menjava v principu (da o konkretnih odstopanjih sploh ne govorimo) ekvivalentna le v povprečju, vsaka dejansko ekvivalentna menjava pa zgolj izjema.

Pri nas danes toliko govorimo o nagrajevanju ali delitvi po delu, ki pa je kvečjemu nagrajevanje po dohodku, po ekonomskem uspehu. Pri nas pa ta dva bistveno različna pojma — delitev po delu in delitev dohodka po delu — neprestano zamenjujemo.

Toda pustimo jugoslovansko družbo in si pogledjmo, kako dokazuje »delitev po delu« Urbančič. »Če igra pri tem *delo* vlogo *merila* prisvajanja, pomeni to, da tisti, ki dela, ne dobi iz proizvodnega družbenega fonda bogastvo absolutnega ekvivalenta za *posebno bogastvo*, ki ga je sam s svojim delom prispeval k družbenemu bogastvu, temveč po raznih neogibnih odbitkih (akumulaciji, splošne družbene potrebe itn. — J. Š.) le svojemu prispevku *sorazmerno* (glede na prej omenjeno *merilo*) odmerjen del, tako je to formuliral že Marx.«

»Kaj pa je pravzaprav pri delu tisto, kar je lahko taka mera? Nič drugega kot *delovni čas* v svoji enostavni in potencirani obliki, ki se izraža v obliki *vrednosti* proizvodnih produktov dela v blagovni menjavi. Produkti sami nastopajo v tej menjavi kot blago. Tam, kjer je mera in odmerjanje v prej opisanem pomenu, je neogibno tudi delovna sila, vrednost, blago, trg, temu ustrezni blagovnotržni odnosi, prosti čas kot korelat delovnega časa itn.« (str. 1110)

Razrešitev je torej zelo preprosta: imamo delovni čas, vrednost, blago itn. in stvar se po njihovih imanentnih zakonih že sama uredi. Toda zakon vrednosti se je že v kapitalizmu spremenil oziroma razvil v svojo specifično formo zakona produkcijske cene. Da bi se ta cena, ki se formira na trgu, približala menjavi po vrednosti za določen proizvod, je nujna svobodna konkurenca. (Toda še vedno bi bila ekvivalentna menjava le v *povprečju*.) Toda tega dejansko nikdar ni, to je le Marxov teoretični model, ki ga je vzel kot izhodišče za svojo analizo. In drugič je treba upoštevati bistveno razliko v funkcioniranju blagovno-tržnega mehanizma v »socializmu« in klasičnemu kapitalizmu. A to je: plansko gospodarjenje. Ali povedano drugače, Urbančič se ne vpraša, kako se formira cena v »socializmu«, kateri faktorji vplivajo na oblikovanje cene.

Po nekaj straneh se vrne na ta problem in ugotavlja: »*Zdi se*, da tržno-blagovna menjava s svojimi zakoni bistveno spreminja in onemogoča načelo delitve oziroma prisvajanja po delu. *Toda to je le videz*.« (podčrtal J. Š., str. 118). Nekoliko dalje pa daje pod črto tale dokaz za to svojo trditev.

R. Albreht: O ekstra dohodku. »V razmerah blagovne menjave (povprečna poraba dela) ustvarjajo vse delovne skupnosti, ki dosegajo, presegajo ali ne dosegajo povprečne produktivnosti dela pri proizvodnji določenih proizvodov, ravno tolikšen dohodek, s katerim morejo kupiti enako količino proizvodov, ki jo sami proizvedejo. To tezo je mogoče dokazati z zelo preprostim zgledom, ki je zaradi jasnosti do kraja poenostavljen. Dve delovni organizaciji izdelujeta čevlje. Prva porabi za par čevljev dve uri oziroma 3000 dinarjev za par. Drugi pa so potrebne štiri ure oziroma porabi pri tem 6000 dinarjev. Čevlji se prodajajo na trgu po povprečni porabi dela, se pravi tri ure za en par, oziroma 4500 din. Nadaljnji račun je naslednji: produktivnejša delovna organizacija porabi pri paru čevljev dohodek, ki je za eno uro oziroma za 1500 din večji, kot znaša njena poraba dela. Toda z doseženim dohodkom od čevljev lahko delovna skupnost kupi na trgu natanko toliko čevljev, kolikor jih je sama proizvedla. Isto velja tudi za manj produktivne delovne skupnosti.

To pomeni, da blagovna menjava pravzaprav omogoča delovni skupnosti, da lahko z doseženim dohodkom od svoje proizvodnje kupi na trgu natanko toliko čevljev, kolikor jih je sama izdelala. Zatorej v razmerah blagovne menjave delovne skupnosti prisvajajo enako količino, kot so jih same proizvedle. To se pravi, da prisvajajo rezultat svojega dela. Edina posebnost je v tem, da ne prisvajajo rezultatov svojega dela neposredno, temveč s posredovanjem blagovne menjave, ki na podlagi priznavanja družbeno potrebne porabe dela zagotavlja delovnim skupnostim, da tudi s posredovanjem blagovne menjave pride do iste količine proizvodov, ki so jo same proizvedle, seveda različnih vrst blaga.

Korigirati je treba to, da bi si lahko delovne skupnosti v razmerah blagovne menjave prisvajale *enako* količino proizvodov, kot so jo same proizvedle. Od česa pa bi tedaj živela vojska, državna administracija itd.?« (str. 1120).

V tekstu pa to komentira takole: »Primer, ki ga navaja, je prav osupljivo preprosta potrditev načela delitve oziroma prisvajanja po delu v blagovno-tržnih odnosih, potrditev teze o *inherentnosti* blagovno-tržnega gospodarstva temu načelu z vsem, kar spada zraven.«

Urbančič torej sprejema to dokazovanje kot točno. Toda ali se s takim zagotavljanjem lahko že zadovoljimo?

1. Vrednost proizvoda prve organizacije je 3000 enot.
2. Vrednost proizvoda druge delovne skupnosti je 6000 enot.
3. Tržna vrednost obeh pa je 4500 enot, in toliko bosta tudi dobili na trgu.

Toda računajmo dlje — čeprav sem filozof, bom zaradi osupljive preprostosti primera mogoče znal izračunati. Prva delovna organizacija je dobila vendar 1500 enot (dinarjev) preveč in druga 1500 enot (dinarjev) premalo. Če je menjava ekvivalentna, potem morata dobiti enako, kot sta ustvarili (torej vrednost 3000 oziroma 6000 enot). Če pa sta namesto tega dobili obe enako (4500) je torej tu »goljufija«.

Nič hudega, to ni »goljufija«, menjava je kljub temu ekvivalentna, saj vsaka delovna organizacija z »doseženim dohodkom od čevljev lahko kupi na trgu natanko toliko čevljev, kolikor jih je sama proizvedla.« O tem skoraj ni dvoma — posebno če bosta obe kupili isti dan, v isti trgovini itn. — Sicer je pa to čudovita menjava, mar ne? To kar sem proizvedel in prodal, bom, — menda zato, ker nimam drugega dela spet kupil nazaj. Tako bom najbolj verjetno dobil nazaj enako vrednost. Po mojem ti dve delovni organizaciji ne bosta dolgo producirali (razen če nista »politični tovarni«).

Ekvivalentna menjava je le toliko časa, dokler prodajam in kupujem svoje proizvode — in tu je vseeno ali je tržna vrednost 4500 ali pa 6000 ali 3000 dinarjev ali pa en dinar. Če pa menjava ni tako nenavadna, potem pa nesem iskupiček s trga domov, torej vsak 4500 dinarjev. Toda prvi prinese 1500 dinarjev več (njihova individualna vrednost je bila 3000) in drugi tisoč petsto dinarjev premalo (ker so ustvarili vrednost 6000 dinarjev). Jasno, eden je »oguljufan«, a drugi »goljuf«. Lahko kupi za izkupiček (4500) na trgu drugo blago (surovine), toda jasno je, da se s tem stvar ne spremeni, sedaj imam pač vrednost 4500 enot le v naravni obliki.

Kje je zdaj ekvivalentna menjava, kje delitev po delu?

Ker Urbančič vse to zanika, se seveda nujno zapleta v nerazrešljiva protislovja in nesmisle: v blagovni menjavi je neogibno, da se »delo meri (da nastopa v obliki vrednosti in blaga).« (Str. 1118.) Mar je res treba spodbijati Marxovo fundamentalno misel, brez katere bi ne mogel priti do rezultatov, do katerih je prišel. Marxova genialnost (brez te Marx gotovo ne bi vsega tega razrešil, pa naj Urbančič še tolikokrat »prekolne« njegovo genialnost) je bila prav v *diferenciaciji dela in delovne sile*. Delo je ravno merilo vseh vrednosti in prav zato samo nima in ne more imeti vrednosti. Ni in ne more biti blago.

Toda to še nikakor ni vse o delitvi po delu, glavno nas še čaka. Tam, kjer se konča citat, ki sem ga prej navedel (s str. 1110), Urbančič pod črto navede kot potrditev svojih tez tole Marxovo misel:

K. Marx: Kritika gothskega programa: »Zato prejema vsak posamezni proizvajalec — po odtegljajih za družbene fonde — natanko to nazaj, kar ji daje. Kar je družbi dal, je njegova individualna količina dela. Npr. družbeni delovni dan sestoji iz vsote individualnih delovnih ur; individualni delovni čas posameznega proizvajalca je tisti del družbenega delovnega dne, ki ga je on prispeval, je njegov delež družbenega dne. Od družbe dobi potrdilo (danes je seveda to denar — op. I. U.), da je prispeval toliko in toliko dela (po odbitku njegovega dela za družbene fonde) in s tem potrdilom dobi iz družbenih zalog toliko potrošnih sredstev, kolikor velja enaka količina dela, ki ga je dal družbi v eni obliki, prejme vrnjeno v drugi obliki.

Očitno vlada tu isto načelo, ki urejuje blagovno menjavo, kolikor je to menjava enakih vrednosti. (Podčrtal I. U.) Vsebina in oblika sta spremenjeni, ker v spremenjenih okoliščinah nihče ne more dati kaj drugega kakor svoje delo in ker na drugi strani ne more priti v lastnino posameznika kaj drugega kot individualna potrošnja sredstva. Kar se tiče razdelitve potrošnih sredstev med posamezne proizvajalce, velja isto načelo kakor pri menjavi blagovnih ekvivalentov, zamenja se enaka količina dela v eni obliki za enako količino dela v drugi obliki...« (Str. 1111.)

Naj najprej poudarim, da v nasprotju z Urbančičem za *Marxa v socializmu ni blagovno-tržne menjave*. Te izredno pomembne razlike Urbančič seveda ne pove. Marx poudarja, da »se pri blagovni menjavi zamenjujejo ekvivalenti samo v povprečju, ne v posameznih primerih.« (Kritika gothskega programa, Izbrana dela, zv. II, CZ, Ljubljana 1950, str. 19.) V socializmu ni blagovne menjave, zato se tu »tudi delo, spremenjeno v proizvode, ne pojavlja kot vrednost teh proizvodov, kot neka njihova materialna lastnost, ker sedaj — nasprotno kot v kapitalistični družbi — posamezno delo ne postane posredno, marveč neposredno sestavni del celotnega dela (podčrtal J. Š.).« (Prav tam, str. 18.)

Torej Marx negira zakon vrednosti, Urbančič ga poudarja, za delo pa trdi, da »ima še vse poteze meznega dela«, pri Marxu pa postane neposredno del celotnega dela. To isto izraža Marx tudi v misli, ki jo citira Urbančič. On je to celo sam podčrtal: »Očitno vlada tu isto načelo, ki ureja blagovno menjavo, kolikor je to menjava enakih vrednosti.« (Očitno ima

Marx v mislih enostavno blagovno menjavo.) Torej, kolikor je to menjava ENAKIH VREDNOSTI, ne pa, če se (kot je to v razviti blagovni menjavi) ekvivalenti zamenjujejo *le v povprečju*.

Cesa je več v takem dokazovanju: ponarejanja ali neznanja?

In nenazadnje se lahko vprašamo, zakaj Urbančič govori o *samoizkoriščanju delavcev*, če je na drugi strani ekvivalentna menjava?

Naslednja naloga je spraviti »socialistično moralo«, kot že prej »lastniško«, v Kantovo formo. Toda pri tem pozablja, da je za Kanta moralno le delovanje iz *dolžnosti*. Mi pa že vemo za kapitalista, da ga je v njegovo moralo gnal »nagon po bogastvu, profitu«. Za moralno načelo »delitve po delu« pa avtor pravi, da je nujno zato, ker bi sicer »zmanjkalo individualne in grupne spodbude za delo in predvsem za razvoj produktivnih sil, to pa bi rodilo družbeno stagnacijo in celo propad... vsakogar spodbuja le njegova volja po večjem prisvajanju.« (Str. 1113.) Torej gre očitno za to, kar imenuje Kant heteronomija, in da nikakor ne more biti morala v njegovem pomenu besede, ampak je kvečjemu lahko legaliteta.

Ko je tako »razložil« in ponovil »znane in tolikokrat premlete reči,« se začne sklepanje.

»Samo načelo samoupravnih delitve oziroma prisvajanja po delu v tej svoji celotni družbeni kompleksnosti kot prisvajanje po *enaki* meri za *enako* delo pa je v prav istem odnosu, času in kraju *neenakomerno* prisvajanje. Ta enakost je neenakost, ta pravica je nepravica, ta morala je nemorala; v luči te morale se je razkrila hkrati tudi njena 'tema', med njima ni razlike, *vse je le pusta brezrazlična sivina enakega*. Tudi to je o tej morali, *prehodne* družbe izrekel že Marx (podčrtal J. Š.):

Enaka pravica je tu v načelu torej še zmerom — *buržoazna pravica*, čeprav si načelo in praksa ne nasprotujeta več, medtem ko se pri blagovni menjavi zamenjujejo ekvivalenti samo v *povprečju*, ne v posameznih primerih. (Imenujmo tu v mislih, da imamo še vedno tudi blagovno menjavo. — Op. I. U.) (Torej tu, v socializmu, ni več ekvivalentna menjava le v povprečju — kot pri blagovni menjavi — ampak tudi v vsakem posameznem primeru, in si zato praksa in načelo nista več v protislovju. Tu se šele pokaže ves nesmisel avtorjeve opombe, zlasti v luči tega, kar smo že ugotovili prej o delitvi po delu in blagovni menjavi. — Op. J. Š.) Kljub temu napredku ima ta *enaka pravica* še vedno neki buržoazni okvir. Pravica proizvajalcev je *sorazmerna* z njihovimi prispevki dela; enakost je v tem, da se meri z *istim merilom*, z delom. Toda eden lahko prekaša drugega telesno ali duševno, daje torej v istem času več dela ali lahko dela dlje časa (npr. nadure pri nas — op. I. U.); da pa se delo lahko uporabi za merilo, se mora določati po trajanju ali po intenzivnosti, sicer ne bi moglo biti merilo. Ta enaka pravica je neenaka pravica za neenako delo. Ne priznava nobenih razrednih razlik, ker je vsak le delavec, kakor so drugi; molče pa priznava neenako individualno nadarjenost in zato neenako storilnost kot naravni privilegij. Je torej po svoji vsebini pravica *neenakosti* kakor *vsaka pravica*. Pravica lahko po svoji naravi obstoji le, če uporablja isto merilo; toda neenaki individui (in ti ne bi bili različni individui, ko bi ne bili neenaki) se dajo meriti z enakim merilom samo, če

jih gledamo z enakega stališča, samo z *določene* strani, v tem primeru npr. *samo kot delavce* in nič drugega, vse drugo pa abstrahiramo. Dalje: en delavec, je oženjen, drugi ne, eden ima več otrok kot drugi itn., itn. Pri enakem delu in zato enakem deležu iz družbenega potrošnega fonda dobi potemtakem dejansko eden več kot drugi, je eden bogatejši kot drugi itd. Da bi te pomanjkljivosti odpravili, bi pravica ne smela biti enaka, temveč neenaka. Toda te pomanjkljivosti so neogibne v prvi fazi komunistične družbe, kakršna se po dolгих porodnih bolečinah rodi iz kapitalistične družbe.

Ce smo to prebrali ali slišali, potem se mimo tega ne moremo mežikajoč izmuzniti z veljavno razpotegnjenim obrazom in zatrjujoč, da je ta misel zanimiva, da pa vsekakor postaja vse boljše in boljše, in nato mirno spet vrteti svoj stari moralni boben in lajno, kot da ni nič. Če bo boljše, potem prav gotovo ne za to, ker bomo vse bolj pozabljali na vse to. Moramo premisliti, kaj to pomeni že na nivoju principa in potem pogledati, kaj tak princip, tako načelo pomeni v dejanskih odnosih oziroma kakšni so dejanski odnosi tega načela.« (str. 1114.)

1. To dokazuje, da je morala nemorala.

2. To je »potuhtal« že Marx.

3. Kdor potem še govori o morali je v veliki zmoti, ne pozna in ne razume Marxa, niti ne pozna »dejstev« in sploh zato še naprej »vrti svoj moralni boben«.

Toda tu ni nikakršnega dokaza, da je morala nemorala in sploh ne vem, iz kakšnih razlogov naj bi bila to tudi Marxova teza. Kje to trdi?

Da bi bolje razumeli navedene Marxove misli je potrebno najprej najti njihov kontekstni smisel.

Marx tu ocenjuje gothski program s stališča prejšnjih programov delavskih strank, s stališča Komunističnega manifesta in statuta internacionale. V teh je postavljen kot cilj komunizem, človeški pogoji človeka, delitev po potrebah. S tega vidika razčlenjuje nesmisel in nazadovanje gothskega programa. In ugotavlja: enaka pravica delitve po delu je zato (s komunističnega vidika), prvič okrnjena (družbeni fond), drugič še vedno v »načelu buržoazna pravica«. Zakaj buržoazna? Ker je to delitev po delu in torej tu posameznik dobiva še vedno neko vrsto rente zaradi večje naravne fizične ali umske sposobnosti. Ta pravica bo obstajala na nižji stopnji komunizma. Nasproti tej postavlja Marx na višji stopnji komunizma višjo pravico, pravico delitve po potrebah. Toda to nikakor ne pomeni, da je princip delitve socializma nemoralen.

Pravica delitve po delu je »torej po svoji vsebini pravica neenakosti kakor vsaka pravica.« Torej bo tudi komunistična pravica delitve po potrebah neenaka pravica, ker bo pač vsak dobil po potrebah, ne glede na to, koliko bo družbi dejansko dajal. Mar tu trdi, da je morala nemorala? Nikakor, le ugotavlja, pravica je vedno pravica neenakosti, ker mora nujno uporabiti isto merilo, konkretni ljudje pa so vedno različni. Zato, če je pravica neenakosti, še ni nemoralna. *Neenakost nikakor ni že a priori nemoralna*, kakor hoče to sugerirati Urbančič.

In končno Marx trdi, da je ta pravica delitve po delu v prvi fazi komunizma še neogibna in moralna. Nemoralna bi postala šele, če bi ta pravica veljala tudi še v razvitem komunizmu.

Pravici lahko še tisočkrat dodamo predikat »neenaka«, toda s tem še nismo povedali prav ničesar o njeni moralni vrednosti.

Urbančič ima polno besed o konkretnosti, zgodovinskosti, posameznosti itn. družbe in morale, kadar hoče negirati občost. Ko pa naleti na pravico in neenakost pa ne ve ničesar več o konkretnosti, posameznosti, ampak le še o pravici, neenakosti nasploh.

Kje je zdaj teza »morala je nemorala«? In kdo še kar naprej vrti svoj moralni boben?

Da bi bil še bolj »prepričljiv«, se je spustil Urbančič z načelnega razpravljanja o »socializmu«, prehodni fazi, na konkretnjša tla. Pri tem je tebi nič meni nič zamenjal »socializem« z našo današnjo omejeno in nerazvito jugoslovansko družbo.

»Toda ko tak 'višji' (delavnejši — J. Š.) sloj skuša sam sebe reproducirati v svoji družbeni diferenci, določa na drugi strani 'samoreprodukcijo', revščine' tako, da že vnaprej onemogoča možnost enakega dela, onemogoča po samem načelu prisvajanja po delu, ker že vnaprej krni delovno zmožnost revnejših, saj le-ti nimajo možnosti razviti svoje delovne zmožnosti na njemu enakovreden nivo. Zato je tudi njihov delež dela (produktivnost) manjši in je seveda tudi prisvajanje sorazmerno z manjšim delom manjše itd. Kakšna je sedaj razlika med to moralo in to nemoralo? Menim, da je ni.« (Str. 1116.) Zakaj naj bi bogatejši krnili delovno zmožnost revnejših? Kateri so pozitivni pogoji za približevanje k delitvi po delu v tržno blagovnih odnosih?

»Ker pa v gospodarstvu tekmujejo ljudje ponavadi skupinsko in z različnimi tehnično izpopolnjenimi sredstvi, je potrebno, da družba kjerkoli je mogoče, individualizira tekmovanje ter tako zagotovi tele *pogoje tekmovanja* v gospodarstvu:

1. Družba mora organizirati enakost pogojev tekmovanja. Med enake pogoje štejem: a) enako možnost izobrazbe; b) možnost enakih pogojev dela; c) za enako delo v enakih okoliščinah enako plačilo; d) preskrba enakih proizvodov za enako ceno ter nobene privilegirane (skrite) delitve narodnega dohodka.

2. Družba mora regulirati samo tekmovanje. To naj bi obsegalo: a) družbeno določitev metod in sredstev tekmovanja ter b) družbeno nadzorstvo nad tekmovanjem, storitvami in stopnjo neenakosti, ki je izražena v višini razpoložljivega dohodka.

3. Družba mora omogočiti odprto in javno tekmovanje. To pa bi zopet zahtevalo: a) svobodo in javnost poklica ter stroke, b) volilnost vseh vodilnih mest in zamenjavanje manj sposobnih z bolj sposobnimi ter c) javnost in družbeno nadzorstvo nad dohodki prebivalstva.

Le tako (podčrtal J. Š.) bi bila tekmujoča sposobnost prvi pogoj nagrajevanja in relativno pravilna osnova ekonomske neenakosti ljudi v socializmu (kolikor bo še nujno obstajala).« (F. Černe, cit. delo, str. 277—89.)

Za Urbančiča teh pogojev ni. In jih tudi ne more biti, ker kje bi potem dobil dokaze za svojo tezo. Če te pogoje upoštevamo, potem tudi načelno ne more priti do Urbančičevih trditev, do »krnitve delovnih zmožnosti revnejših«. Kje je potem teza morala je nemorala?

»Toda tudi pri nižjih slojih, ki so nižji tako po proizvedenem kakor tudi prisvojenem bogastvu in ki prav tako v celoti priznavajo princip prisvajanja v skladu z vloženim delom, tudi pri njih ima ta morala poseben ton. Pri njih se namreč porajajo zahteve po ‚pravični‘ uveljavitvi tega principa. Ta ‚pravičnost‘ pomeni tu zahteve po *rigorozni* uveljavitvi tega principa, kar pomeni zahtevo po uveljavitvi enega samega merila vlaganja in prisvajanja, ki bi kot en sam ‚center‘ onemogočilo zgolj ‚navidezno‘ enakost merila. Ta navidezna enakost merila (za *zavest* teh nižjih slojev seveda) izhaja iz določenih *izjemnih okoliščin*, v katerih poteka določena konkretna proizvodnja. Te so npr. trenutna konjunktura določenega produkta (lahko npr. zaradi razmer na svetovnem trgu) ali določene delovne usposobljenosti, višja proizvodnost kot posledica zgodovinske dediščine in ali osebne tradicije itn. Gre skratka za predpostavko implicitnega ekonomskega prelivanja proizvedenega nacionalnega bogastva od nižjih k višjim slojem, iz manj k bolj razvitim področjem itn., ki sicer poteka po principu prisvajanja po delu, vendar bi se moralo — v skladu s to rigorozno zahtevo seveda — pri tem upoštevati okoliščine možnosti večjega delovnega prispevka ‚višjih‘ posameznikov, slojev in pokrajin. Teh možnosti si namreč za zavest ‚nižjih‘ ‚višji‘ niso sami omogočili, ampak že v njih začeli in iz njih izšli. Tako ‚nepravično‘ implicitno ‚prilivanje‘ bi bilo treba zato ‚odliti‘ nazaj, da bi tako ostalo zares samo tisto, kar so posamezniki vložili svojega. Tega ne bi bilo mogoče izvesti drugače kot s temeljnimi centralnimi ukrepi. Ti pa spreminjajo ljudi v nesamostojne priveske, ker jim jemljejo samoupravno avtonomnost in obenem ovirajo napredek ‚višjih‘ in s tem napredek sploh, s čimer pa se ta posebni ton obče priznane morale spet ne razlikuje od nemorale.« (Str. 1116—17.) (Očitno je tu nazvoča jugoslovanska polemika med razvitimi in nerazvitimi področji.)

Kaj lahko ugotovimo:

1. »Višji« sloji in Urbančič se motijo, pravilna pa je trditev »nižjih slojev«, ker ti zahtevajo enake možnosti, zahtevajo uporabo samo enega merila. Tega seveda Urbančiča ne zanima, ker je pač delitev po delu inherentna blagovni menjavi. Zato je zanj zahtevanje enakih pogojev, enakih možnosti samo nekaj, kar je netočna zavest »nižjih slojev«. Toda po vsem dosedanjem razglabljanju lahko ugotovimo, da je nekaj narobe le z zahtevjo »višjih slojev« in ne »nižjih«.

2. Avtonomnosti (ki jo Urbančič mora postulirati, ker hoče to moralo strpati v Kantovo formo) ni ne v centralistično-planskem gospodarstvu ne v »necentralističnem« blagovnem produciranju in menjavi. Če je za prvo to povsem jasno, pa ni to prav nič manj jasno za »necentralistično« gospodarstvo. Tu se pač ovire avtonomije (ki delajo ljudi za nesamostojne priveske) kažejo kot stihijno formirane zakonitosti blagovno tržne produkcije in menjave.

3. Odkod sklep, da centralistični ukrepi ovirajo »napredek sploh«, ni jasno, še manj pa dokazano. Mar samo zato, da bi lahko izpeljal tezo: morala je nemorala? Neavtonomnost zaradi centralističnih ukrepov ni nujno ovira za napredek (seveda tu ne mislim raznih neuspešnih totalno plansko-centralističnih mehanizmov v dosedanji zgodovini »socialističnih« držav — čeprav tudi ti niso bili le ovira napredka). Ravno nasprotno, centralistično-planski ukrepi omogočajo *večji* napredek kot neracionalno urejanje v kapitalizmu, ki prav zaradi stihijnega urejanja pripelje do kriz in drugih protislovij, ki krnijo in zavirajo hitrejši razvoj.

Po vseh teh mnogoterih ugotovitvah je lahko spoznati še eno karakteristiko metode »eksistenčnega doumetja«: *deformacija dejstev*.

Oglejmo si še tole umetnino »eksistenčnega doumevanja«:

»Ta potencirana stimulacija (bič, ki ga vsakdo sam vihti nad svojim hrbtom) samoupravnega *samoizkoriščanja*, ki se mu po domače pravi rast standarda delovnih ljudi, potiska ljudi v vse večje bistveno človeško eksistenčno uboštvo in izpraznjenost golega vrtinca porabe, da bi se *zagotovila* rast proizvodnje in večanje proizvodnje, da bi se *zagotovila* rast porabe, vse drugo pa ostaja bolj ali manj nepomemben privesek in dobiva naravo enega ali drugega. Celo umetnost, znanost, filozofija, šola itn. niso izvzeti iz tega samogibnega vrtinca« (str. 1119).

Očitno gre za odtujitev v Marxovem pomenu besede, ki pa menda ni več moderna, zato avtor raje pravi »eksistenčno uboštvo«. Po Marxovi teoriji — kakor tudi po avtorjevem mnenju, ta »vrtinec zajema tudi filozofijo« — se potem nujno pojavi — »eksistenčno uboštvo filozofije« ali »eksistenčno uboštvo eksistenčnega doumevanja« v konkretnem primeru.

Toda, ali gre res le za rast proizvodnje in vse večje siromašenje človeka, on je le objekt itn.? Kaj pa tu pomeni samoupravljanje, kaj demokratično odločanje večine ljudi o družbenih zadevah, procesih, kaj instrument planiranja v gospodarstvu, kaj rast prostega časa itn.? Treba je videti tudi procese dezalienacije! Ti procesi — čeprav skromno — se začinjajo že sedaj v naši jugoslovanski družbi.

»Sedaj pa se je pokazalo — *ne sicer s stališča same te moralne presoje* (podčrtal J. Š.) — da se ta revščina poraja iz jedra samega najvišjega moralnega načela, in to kljub temu, da imajo sedaj ljudje mnoštvo raznih tehničnih predmetov, 'standard' in tehnično udobje. Zato pravimo, da med to moralo in nemoralo ni razlike.« (Str. 1119) Končno je tudi Urbančiču pošlo »potrpljenje«. »Eksistenčna revščina«, torej nemorala ni nemorala s stališča te morale, delitve po delu. S pozicije katere moralne presoje je potem to nemorala? Avtor ne pove. Gotovo je, da ne s stališča delitve po delu, kot trdi sam avtor, pač pa je to nemorala s pozicije reintegracije, neodtujenega človeka. *Kljub tem ugotovitvam in kljub zatrjevanju*, da je to treba dokazati »z ene točke, da je moralno in nemoralno za isto moralo« (884), naredi avtor sklep: »Zato pravimo, da med to moralo in nemoralo ni razlike.« *Očitno ravno nasprotni sklep, kot sledi iz premis*.

Ze površen bralec lahko ugotovi, da potrebuje Urbančič logiko, kljub zatrjevanju, da ni tako. Še bolj pa bo prepričan pozoren bralec, da gre za

uporabo osnovnih logičnih zakonitosti, in to vse do sklepa. Ko pa je treba iz premis izvesti sklep, se pa avtor odpove logiki in začne uporabljati logične napake.

Poglejmo si sedaj še nekaj primerov iz I. poglavja, kjer se eksplicite drži logičnih zakonov. »Toda paradoks — pravimo — je tudi *navidezna* protislovnost, ki pa jo je — po tej opredelitvi paradoksnega — mogoče prek določenega ovinka pokazati kot *neprotislovnost*. V našem primeru bi to pomenilo, da rabimo besedo ‚morala‘ v istem stavku vsakokrat v drugačnem pomenu, da je ta beseda rabljena enkrat na enem miselnem nivoju in drugič na drugem, kar pa v stavku ni posebej izrečeno;« (str. 878). Predvsem je treba ugotoviti, da so taki ovinki v logiki novost. Teze »morala je nemorala« ne moremo ne z ovinkom ne brez ovinka pojasniti in razumeti, kot »da gre za nasprotje med občo in posebno moralo, ki je s stališča obče nemoralna«. Ta druga teza vsebuje razlike (vsebinsko, moralno in logično), v prvi teh razlik ni nikjer. V prvi gre za odnos obče-obče (ali pa posebno-posebno), v drugi pa za odnos obče-posebno. Zato je vsak poizkus, da bi se *identificirali*, z ovinkom ali pa brez njega, nevzdržen in *povsem* nepravilen.

»V novem veku je Heglova opredelitev tega odnosa (med občim in posameznim — op. J. Š.) v celoti na tirih, ki jih je postavil Aristoteles.

Od Aristotelovega in Heglovega načina postavitve vprašanja odnosa občega, posebnega in posameznega in tudi odgovora nanj se — ne glede na vnanje razlike — v osnovi ne razločuje dialektično-materialistično pojmovanje tega odnosa v formulacije P. Vranickega.« (Str. 880.)

Kakšen je odnos med splošnim in posameznim pri Heglu? Hegel jih identificira (če o primarnosti idr. pri odnosu splošnega in posameznega sploh ne govorimo), kar navaja sam avtor — »občnost in posameznost se razlikujeta, vendar sta obenem identični« —. Kaj takega ne počenjajo ne Aristotel ne Vranicki, še manj pa klasiki dialektičnega materializma (to je mogoče ugotoviti že iz tekstov, ki jih navaja avtor sam). Toda te tako *bistvene razlike* so za Urbančiča le »vnanje razlike« (kot je kasneje razlika med moralo in nemoralo le na površini), zato je Hegel »v celoti na tirih« Aristotela in marksizem »se v osnovi ne razločuje« od njiju. Skratka kljub *bistvenim razlikam* jih Urbančič *identificira*.

Z nepravilnimi identifikacijami smo se srečali tudi pri uporabi metode »eksistencialnega doumetja«.

Nato zvemo, da je vsem moralam skupna le abstraktna forma, ki *nima nobene vsebinske opredelitve*. »O ‚obče človeški morali‘ v prej opisanem pomenu lahko rečem le to, da se kot *prazna forma* (podčrtal J. Š.) vseh posameznih relativnih moral nanaša le na nji primerno *prazno* (podčrtal J. Š.) abstrakcijo človeka.« (Str. 882.) »Iz tega primera je očitno (čeprav Pavičević tega ne trdi — J. Š.), da so te ‚elementarne‘ in ‚obče‘ človeške lastnosti zgolj prazna abstrakcija.« (883)

O kakšni prazni, brezvsebinski formi ni moč govoriti. To je kontradikcija. Prej je Urbančič govoril (881), da ima obča morala le tisto vsebino, ki je skupna vsem posebnim moralam. Sedaj pa zvemo, da je obče (»obče-

človeške lastnosti«, »obče človeška morala«) le »prazna forma«, »zgolj prazna abstrakcija«. Tudi sam sprejema trditev, da je vsebina občega istost vseh vsebin posameznega (881). Zato je identifikacija občega s prazno formo ne le logično napačna, ampak tudi protislovna njegovim lastn'm tezam.

Očitno je, da je ta »prazna forma« v bližnjem sorodstvu s Kantom. S tem pa so v nji implicitno navzoče tudi Kantove absolutizacije, absolutno ločevanje apriornega in aposteriornega, abstraktnega in konkretnega, splošnega in posameznega itn. Seveda zato pri njihovem povezovanju naletimo na nepremagljive težave. To se je lepo pokazalo pri Urbančičevi razlagi — ko naj bi obče imelo vsebino posameznega, a hkrati bilo zgolj prazna forma. Da zgolj prazna, čista forma ni mogoča, je povedal že Hegel. Že s tem ko so kategorije (Kantove) določene, imajo vsebino, pravi Hegel.

Zelo poučen je tudi tale primer. Urbančič trdi, da je teza »morala je nemorala« paradoks (883), in to pravi paradoks (879). Toda zanj se

1. z logičnega vidika ta stavek ne da dokazati, dokazati enakosti morale in nemorale. Za logiko je to nevzdržen stavek;

2. s pozicije »eksistenčnega doumetja« pa sta enaka, torej v tistem stavku trdimo le, da sta pojma enaka, da sta sinonima. Paradoksnosti torej ni.

Torej ne s prvega, ne z drugega stališča ni paradoksalnosti. Paradoksalnost bi bila, ko bi bila omenjena pojma enaka in različna hkrati z enega stališča. Da Urbančič lahko trdi, da je »pravi paradoks« torej nujno na tihem *predpostavlja identiteto* obeh stališč. Spet imamo opraviti z *identifikacijo različnosti*, toda ta nepravilnost se s spretnim izražanjem prikriva.

Vsekakor lahko ugotovimo, da med »logiko« in metodo »eksistenčnega doumetja« ni kakšne pomembne razlike. Druga se od prve loči le po imenu in avtorjevem zagotavljanju, da je različna od »logike«. Povsod identificira različnosti, le pri »eksistenčnem doumetju« pove, da je treba dokazati, kako sta dve različnosti enaki, z ene točke; pri logiki pa se to razume že samo po sebi. Seveda pa ne dela tega ne pri logiki, ne pri »eksistenčnem doumetju«.

Prav gotovo je v Urbančičevi študiji še cela vrsta problemov, ki so zanimivi in važni, njihove rešitve pa precej sporne (tlačenje vseh definicij človekovega bistva v pojem animal rationale, pojmovanje Kantove morale in odnos do dejstev, razlaga Marxa, prehodnost moralnih norm itn.), toda z vidika moje intencije nimajo osnovnega pomena, zato se ob njih ne bi posebaj zadrževal. Pač pa se bom dotaknil še dveh bistvenih problemov: obče človeške morale in konformnosti morale z obstoječim.

»Morala tedaj vedno skuša le držati ljudi na tirih te vsakokrat določene zgodovinske realitete obstoječega, kar pomeni: *je to obstoječe samo*. Tisto najbolj notranje jedro sleherne morale kot morale je torej pozitivizem v Marxovem pomenu, tj. »pristajanje na bistvo dane zgodovinske realitete obstoječega. Kolikor je človekovemu ravnanju korektiv (in sicer korektiv človeka te realitete obstoječega), se ta nanaša vedno samo na tisto, kar karkoli ovira ali ruši normalno dogajanje vsakokratnega obstoječega, in pomen tega moralnega korektiva je: ohranjati in varovati obstoječe.« (str. 887.) Ta teza se še ponavlja (str. 1106, 1115).

Ni moč trditi, da je večina moral in da so morale večidel (časovno) res konformne in so usmerjene na ohranjanje obstoječega. Toda pustimo, da avtor govori sam. »Menimo namreč, da ta pot ne zadošča (empirična — J. Š.), ker je tako najvišje socialistično načelo moralo obstajati že pred vsemi temi akti, statuti, pravilniki, ustavo in javnim mnenjem, saj jim mora biti vsem osnova« (str. 1108). Moralno načelo je bilo pred stvarnostjo, preden se je dejansko uresničilo. Če v družbi, empiriji še ni tega načela, je torej družbena stvarnost drugačna, različna od načela. Taka kot je načelo naj bi šele postala.

Na naslednji strani pa še ugotavlja: »... kaj je tista osnovna vrednota socializma in komunizma, v imenu katere se je mogla postaviti zahteva zavestnega vključevanja v revolucioniranje dane obstoječe (podčrtal J. Š.) perverzije kapitalskega procesa...« (Str. 1109) Kje je zdaj »absolutni konformizem«? Vsekakor ga ni, razen če ne pomeni »revolucioniranje dane obstoječe perverzije« »ohranjati in varovati obstoječe«, »pozitivizem v Marxovem pomenu besede«. V tem primeru pa bi seveda bilo potrebno resnično revolucioniranje obstoječega miselnega ali pa vsaj izraznega aparata, Urbančičevega.

Prav gotovo ob tem ni treba omenjati kapitalistične morale in njeno nekonformnost fevdalni družbi in drugih primerov.

Najbolj »žaljivo« pa je za Urbančiča govorjenje o obče človeški morali, o obče človeških moralnih normah. O obče človeških normah govorijo lahko le nepoznavalci ali pa vulgarizatorji filozofskih problemov.

»Glede na tako določen odnos med občim, posebnim in posameznim, ki ga je postavila metafizika in ki še danes velja, moramo ugotoviti, da ni mogoče govoriti o kaki 'obče človeški morali', ki bi bila ločena od 'posebnih moral', da je torej 'vsebina' te 'obče človeške morale' vedno le neka vsebina 'posameznih in posebnih moral', tisto, kar je skupno tem mnogoterim moralam. To pa vsebuje za naše premišljanje pomembne implikacije, ki se bodo pokazale ob obravnavanju vprašanja obče veljavnosti določenih moralnih norm. Pokazalo se bo, da je vsem moralam skupna le abstraktna forma, ki nima nobene vsebinske opredelitve, ki je že ne bi vsebovala kaka posebna morala, nobenega 'božanskega' presežka ni v nji. Prav zaradi te njene abstraktnosti in formalnosti pa jo je mogoče kot že vnaprej pripravljeno mrežo položiti na vsako 'posebno moralo', na vse zgodovinsko, prostorsko, razredno, skupinsko itd. različne človeške odnose in ravnanja.« (Str. 881) Tako tu. Kasneje pa govori o prazni, abstraktni formi (882), v kateri »ni več dejanske vsebine« (1105). (Da je taka splošnost kontradikcija, je bilo že rečeno.) Torej to, kar najprej trdi, potem zanika, da bi nato spet trdil, da »je 'obče človeška morala' le povzetek-abstrakt nekih skupnih elementov različnih zgodovinsko relativnih razrednih, skupinskih itd. moral.« Neposredno nato pa spet trdi: »Kot osnova tega pojmovanja se vedno kaže 'človek kot človek', 'človek sploh', neko 'bistvo' človeka... Od opredelitve tako razumljenega bistva človeka je tedaj odvisna tudi opredelitev 'vsebine obče človeške morale', je odvisno izbiranje in abstrahiranje 'elementov obče človeškega' iz posameznih relativnih moral.« (str.

881) Ne zanikam, da pojmovanje bistva človeka ne igra pomembne vloge v morali ter da je osnova utemeljevanja vsakokratne konkretne morale. Nesprejemljivo pa je, da bi bila obče človeška morala odvisna od tega, kako označimo bistvo človeka. Če hočemo objektivno določiti občo moralo, potem je nujno, da njeno vsebino sestavljajo le tisti elementi, norme itn., ki jih nahajamo v vseh posameznih moralah in nič drugega, noben božanski presežek.

Iz istih razlogov obče ne more biti »vnaprej pripravljena mreža, ki jo lahko položimo na vsako posebno moralo«. Primarno je posamezno, ne obče. Obče dobimo *šele* z abstrakcijo iz vseh posameznih.

Vse to ne navajam le zato, da bi si pripravil »prostor« za tezo o obče človeški morali, ampak predvsem zaradi nevzdržnega, protislovnega pojmovanja splošnega in ker iz tega avtor izvaja neke netočne konsekvence.

»S tem pa ni rečeno, da ne bi mogel kak moralni zakon ali norma imeti *formalno* ‚obče veljavnosti‘, rečeno je samo to, da določene vsakokratne zgodovinsko vezane *vsebine* tega formalno vedno enakega moralnega zakona ali norme na noben način ne morejo imeti ‚obče veljavnosti‘.« (str. 1105) (Sorodstvo s Kantovim pojmovanjem forme in vsebine je več kot očitno.)

Zanj je torej občost le prazna, brezvsebinska forma. Človek, miza, voda itn. so le prazne forme, brez vsake vsebine. Kako jih potem sploh ločimo med sabo?

Ko bi Urbančič pravilno pojmoval odnos obče-posamezno, seveda ne bi prišel do teze, da so norme z občo formalno veljavnostjo, ne pa tudi vsebinsko. Ker pa forme ni brez vsebine in ker je splošno to, kar je skupno mnogoteremu, sledi iz tega nujen sklep, da so splošne, obče norme tudi vsebinske, da imajo tudi *občo, vsebinsko veljavo*. Te obče norme bodo torej tiste, ki so veljale v vseh posameznih moralah.

Naj kot ilustracijo navedem še konkretni primer. Recimo, moralna norma, da so starši dolžni skrbeti za svoje potomstvo. V vseh družbeno-ekonomskih formacijah je veljalo kot moralno skrb staršev za biološko vzdrževanje svojih otrok, za njihovo moralno, družbeno vzgojo itn. (kar ne pomeni, da ni za to skrbela tudi družba). Mar to ni vsebinska oznaka? Seveda je ta norma v posameznih družbah, razredih imela še neko »dodatno« vsebino, odvisno od razmer te konkretne družbe, razreda. Splošna norma pa je splošna prav zato, ker od teh *konkretnih vsebin abstrahira* tiste vsebinske elemente, ki so specifični za to družbo, razred (*ne pa od vsake vsebine*) in »sprejme« le tiste elemente, ki so v vsaki konkretni normi, v formulaciji vsake družbe, vsakega razreda. S tem še ne postane prazna, brezvsebinska forma, saj je kljub temu, da je abstraktna, zadosti vsebinsko določena — zakaj pod normo skrbi staršev za svoje otroke so povsod razumeli, da jim je treba dati hrano, jih vzgojiti, »naučiti živeti« itn., ne pa, da jih je treba ubiti, da jih je treba točno po dveh mesecih in petih dneh dati dojiti volkulji ipd.

Prav tako obče veljavna norma je npr.: ne kradi (ne prisvajaj si tega, kar ni tvoja last). Mar ni to vsebinska določitev? Kaj je zdaj tisto, česar ne smeš ukrasti (ali avto ali lok ali banana itn.), je seveda določila vsakokratna konkretna morala. Vsebina splošne norme pa je tista, ki je skupna vsem posameznim (ne prisvajaj si tuje lastnine). *Prav gotovo pa je različna forma te splošne norme od forme vsake posamezne norme. Urbančič pa trdi ravno obratno: vsem je skupna le forma, različne pa imajo vsebine.*

»Vsebina krščanske pravičnosti je spet povsem (podčrtal J. Š.) drugačna od grške. Pa tudi za bogatega kristjana pomeni biti pravičen nekaj docela (podčrtal J. Š.) drugega kot za revnega kristjana.« (Str. 1097) Če je ena pravičnost do-cela in po-vsem različna od druge, potem je jasno, da nimata prav ničesar skupnega. Ali je potem še umestno imenovati obe pravičnost, če že za pojme, kot so npr. Indijanec, kocka, abstrakcija, zeleno itn., ki imajo nekaj skupnega, rabimo različne termine?

Očitno je, da je s stališča posebne morale druga posebna morala nemorala (po kriterijih prve, ne pa tudi po moralnem kriteriju te druge morale). Prav tako tudi, da je lahko ista moralna norma (ne ubijaj) ali dve posledično isti dejanji (npr. uboj) v različnih situacijah, kontekstih pomeni enkrat moralnost (uboj sovražnika, napadalca, morilca itn.), drugič pa nemoralnost (uboj tovariša, matere itn.). Skratka, da je ista morala ali ista moralna norma v drugih odnosih, smislu, času, kraju itn. lahko nemorala. Lahko je torej ista moralna norma tudi po kriterijih te iste morale nemoralna, toda nikakor ne v istem odnosu, smislu, času. Da je morala nemorala torej ne moremo trditi.

Kaj pa če na moralo apliciramo dialektične zakonitosti? Če velja za vsako stvar, za vsak pojem, da je enotnost mnogoterosti, različnosti in protislovnosti, mar potem ne velja to tudi za moralo, za moralno delovanje? Vsekakor velja.

Pogoj morale je svoboda. To pa implicira, da imamo pri odločanju vsaj dve možnosti. Toda s tem ko izberemo eno možnost, zavržem vse ostale. S tem pa je v moralo že vključena tudi nemorala kot drugi element. Ko se odločim (če se moralno odločim), izberem pač najbolj moralno možnost, a s tem sem zavrgel manj moralne možnosti, se torej odpovedal neki moralnosti in zato bil »nemoralen«. Moralno dejanje je torej tudi sestavljeno iz elementov nemorale. Toda te elemente ločimo med sabo. Ni pa isti element v istem odnosu in smislu hkrati moralen in nemoralen (zato pa tudi ne morala nemorala).

Isto lahko ugotovimo tudi tedaj, če analiziramo samo moralno dejanje, to, kar smo storili v neki situaciji več možnosti. Tudi tu imamo »mozaik« moralnih in nemoralnih elementov, ki pa jih ne smemo kar preprosto identificirati samo zato, ker so vsi sestavni deli iste celote. Ko potem ocenjujemo kako dejanje kot celovit akt, seveda upoštevamo celotnost vseh teh elementov in šele na podlagi tega odločimo, ali je dejanje moralno ali ne. Toda to ne pomeni, da postanejo s tem, ko ocenimo kako dejanje celovito kot moralno, tudi nemoralni elementi moralni, in obratno. To tudi ne pomeni, da bi odločanje o kakem aktu, ali je moralen ali ne-

moralen, pomenilo le kvantitativno merjenje (seštevanje in odštevanje pozitivnih in negativnih elementov), ampak je predvsem treba upoštevati kvaliteto teh elementov.

Vsako dejanje je torej polarnost pozitivnega in negativnega (moralnega in nemoralnega), toda iz tega ne sledi teza, da je morala nemorala. Zakaj vsako dejanje gledano celovito (ali pa tudi posamezni elementi te celote) so za isto moralo, v istem času, smislu, odnosu le moralni ali pa nemoralni, nikakor pa oboje hkrati.

Torej je res, da nam tudi dialektika ne more pomagati pri dokazovanju teze »morala je nemorala«.

Ponuja pa se en obrat. Če je morala nemorala, potem je tudi nemorala morala. S tem pa ni le moralno dober človek baraba, ampak je tudi kriminallec poštenjak, in sploh je vse to moralno enako. Največja nemorala je največja morala.

Z moralne pozicije torej ni razlike med Leninom in Hitlerjem, med Russellom in Smithom, med tistim, ki rešuje iz deroče reke utapljaljivega otroka, in tistim, ki je tega otroka namerno vrigel v reko. Torej karkoli delam — ali pa tudi nič — smo moralno vsi enaki.

Konsekventno je potem trditi, da je nesmiselno sploh govoriti o posebnih konkretnih moralah. Če sta v vsaki morali dobro in zlo enaka, potem so tudi vse morale enake, potem tudi nobena ne pomeni kaj novega, boljšega, moralnejšega. Če hočemo uresničiti bolj moralne odnose, je to Sizifovo delo, ker smo ustvarili le bolj nemoralne. Sužnjelastniška morala je enako nemoralna kot komunistična, ta spet enako kot fevdalna itn., in sploh je vseeno, katero moralo imamo. *Moralnega napredka ni*. Skratka moralno (s pozicije katerekoli morale) je vsakršno dejanje, akcija, vsako delovanje enakovredno. S tem pa nesmiselno vsako vrednotenje oziroma sploh ni mogoče, in torej tudi morala sama ni mogoča. O morali ni moč govoriti in tudi ne, da je ni.

Še ena neprijetnost — ki pa se ji je avtor izognil — je problem odnosa med moralo in pravom. To je tem bolj važno, ker se je Urbančič ukvarjal predvsem z najvišjimi moralnimi normami, prav te pa so skoraj vedno tudi pravno kodificirane.

Iz njegove teze »morala je nemorala« izhajajo tudi za pravo uničujoče posledice. Ker je vsako pozitivno dejanje negativno in vsako negativno pozitivno, se seveda postavi vprašanje, kako naj koga obsodimo. Pravično je nepravilno in nepravilno je pravično, prestopek je neprestopek itn. Ali naj sedaj človeka obsodimo, ker je pravično deloval, ker je naredil ne-prekršek? Če je krasti in nekrasti isto, potem res ne morem biti obsojen, ker sem ukradel avto. Ne vem, če bi avtor tako vztrajal pri svoji tezi, če bi ukradel avto njemu. Sicer pa je bolje, da ga ukradem, kot če ga ne, ker je nekraja tudi kraja.

V luči te teze (morala je nemorala) se vse pravne institucije nujno pojavijo le kot odvečen balast. Pravo zgubi vsako osnovo. Zakaj naj obso-

dimo človeka, če je, recimo, iz objestnosti ubil več ljudi, saj ni naredil ničesar bolj nemoralnega kot tisti, ki je preprečil, da jih ni pobil še več, zakaj naj obsodimo človeka, ki je poneveril deset milijonov, saj ni naredil ničesar nemoralnejšega, slabšega, škodljivejšega kot tisti, ki ni ničesar ukradel. *Pravo nima nikakršnega temelja in nikakršnega smisla ter cilja.*

Vse to pomeni, da moram pristati na vsako dejanje in akcijo in se moram odpovedati tudi kritiki vsake akcije, vsake družbene institucije.

Toda družba še vedno obsoja (moralno in pravno) ena dejanja in početja, druga pa nagrajuje in hvali. In to ne neupravičeno, zakaj empirija — kot smo videli — ne govori v prid Urbančičevi tezi, praksa je ne more potrditi.

Katerakoli družba, ki bi se odpovedala morali in pravu, bi se gotovo sama obsodila na smrt.

Korčulski poletni šoli na rob

Milan Pintar

Če se hočemo v tem »zapisu na rob« ogniti namenu informiranja ali ocenjevanja vseh tistih posameznosti, ki so se nanizale v desetih dneh avgustovskega filozofskega seminarja na Korčuli, moramo naše uvodno vprašanje zastaviti tako, da nas bo prek vrhnje, prozorne in že same po sebi umljive plasti dogajanja vodilo v tisto dimenzijo, v kateri se bo navidezna slučajnost in nepogojenost tega posameznega izkazala za bistveno opredeljenost. Poskušamo torej nakazati tisto, kar na Korčuli ni bilo izrečeno, kar pa je, gledano v celoti, vendarle skupna osnova velike večine tam izrečenih misli. To naše hotenje lahko formuliramo v vprašanje: kako lahko opredelimo tista *filozofska tla*, na katerih se je gibala velika večina filozofskih diskusij?

Z opredelitvijo teh *tal* filozofije, ki na Korčuli skorajda niso bila zapuščana, hočemo doseči dvoje: prvič s tem spravimo na enotni skupni imenovalec vso raznolikost posameznih filozofskih misli, zahtev, trditev, itd. in s tem razpremo možnost, da se nam pokažejo opredeljene v svoji bistvenosti; drugič pa s tem, ko pripeljemo to v osnovi ležeče do jasnega umevanja, omogočimo misel, ki bo izrekala aktualnost in današnjo pomembnost celotne poletne filozofske šole na Korčuli. Jasno nam je, da bo ta misel izpeljana šele, ko jo bomo ujeli v razmerje z opredelitvijo današnje naloge filozofije.

Zavedamo se nevarnosti, na meji katere se gibljemo: označitev vsega posameznega za bistveno ne pomembno, torej za tako, kar lahko tu »izpustimo« tako, da spravimo na tisto enotno, nas kaj lahko zapelje na spolzka tla neopredeljene splošnosti, kjer se sivo izgublja v sivem. Toda zavest o tej nevarnosti v nas ne budi strahu, temveč ohranja pozornost, ki je potrebna, da to »razmišljanje nasploh« ne bo izzvenelo v nekakšno opredeljevanje počez in po dolgem, v šarjenje z neopredeljenimi pojmi, ki nas od tistega bistvenega, kar iščemo, le odvrtaajo.

Tisto bistveno smo imenovali v osnovi ležeče ali tla filozofiranja. Vsi pojmi nam tu povedo isto: iščemo tisto, kar so udeleženci izrekli v posameznem kot zamolčane predpostavke tega posameznega; kar se sicer v vsem tem posameznem kaže, vendar le tako, da opominja nase, na sebe kot

skrito in v osnovi. To skrito lahko imenujemo sozvočnost vseh teh posameznih misli, njihovo enotno in hkrati bistveno opredeljenost.

Vse te misli, ki so se nanašale na neko posamezno bivajoče (konkretno ali obče: birokracijo, strukturo socializma, oblast, človekovo svobodno ustvarjalnost itd.) so izhajale iz neke povsem določene (in njim vsem skupne) *podobe* sveta. Kaj naj predstavlja ta podoba? Vsekakor izraža bistvenost tega sveta, bistvenost naše zdajšnje prisotnosti v tem svetu. Razumljena je torej kot rezultat analize konkretnega dogajanja, ki izpoveduje strukturo tega dogajanja. Ta struktura je tisto bistveno opredeljujoče v vsem posameznem. Naša naloga je torej, da iz vsebine tega posameznega pridemo do narave te in tako opredeljene strukture našega sveta in nato zastavimo vprašanje, ali je ta struktura resnično še zmeraj stvarna struktura našega sveta ali samo struktura neke vizije. Drugi odgovor bi hkrati pomenil, da je velika večina tistega, kar smo slišali na Korčuli, izhajala iz neke navidezne ali vsaj danes ne več stvarne strukture sodobnega sveta, kot se ta zastavlja v filozofiji.

Da bi opravili to nalogo, nam ni treba ponovno premisliti posamičnih misli, tudi tu nam gre le za *dimenzijo mišljenja*. Ta pa je zadosti prisotna že v naslovih skoraj večine referatov in v okvirnih označitvah tem simpozijev: Kreacija in akcija (uvodni referat), Svoboda in planiranje (tema prvega simpozija), Socializem kot institucija in socializem kot ideja (referat slovaškega predstavnika), Birokracija, tehnokracija in osebne svobode (tema drugega simpozija) itd. Kaj nam povedo vsi ti naslovi? Vsekakor je najbolj opazna njihova enotna zunanja struktura, v kateri se nečemu pozitivnemu postavlja nasproti nekaj negativnega ali vsaj nezadostnega: nasproti kreaciji akcija, nasproti svobodi planiranje, nasproti osebnim svobodam birokracija in tehnokracija, da bi se to protislovje kasneje lahko razrešilo v prevladi pozitivnega ali v nekakšni sintezi na »višjem nivoju«. Ni nam pomembna misel, ali je to negativno ali nezadostno postulirano ob pozitivno samo zato, da bi se ustvarila struktura nekakšnega gibanja, ki se skuša razrešiti, temveč nam je pomembno to, da je v vseh teh naslovih struktura *protislovnosti*, ki na enem svojem koncu izraža obstoječe negativno ali nezadostno, na drugem pa pozitivno, ki je še neobstoječe ali *obstoječe na nezadosten način*. To je struktura, ki prav kliče v akcijo za odpravo ali vsaj totalno spremembo tega obstoječega — torej za realizacijo tega še ne obstoječega.

Enotna utemeljenost vsega posameznega v osnovnem se nam zdaj opredeljuje kot enotnost postavljenosti na način protislovnega — podoba sveta torej kot bistvenost sveta pojmuje to *dualiteto*, v kateri se na eni strani opredeljuje stvarnost (*»obstoječe«*) na drugi in prvi nasproti pa *bodočnost* (*»še ne obstoječe«*). To je nepomirljiv, vendar v filozofski zavesti reflektiran in kot problem zastavljen *razkol* med tistim, kar je, in tistim, kar *naj bo*; med tistim, kar je in je vredno, da propade, in tistim, kar ni, pa je vendar vredno, da mu rečemo: bodi! (bodočnost!). To je *stavek akcije*, ki je skoraj povsem podoben *stavku morale*, ki opredeljuje nasprotje med tistim, kar je (stvarnim), in tistim, kar *naj bi bilo* (najstvom); iz te podobnosti nam terminus technicus za filozofijo morale, tj.

praktična filozofija zveni povsem drugače. Vendar bi nas raziskava o podrobnejšem odnosu med sfero morale in strukturo akcije odpeljala predaleč; tisto za nas pomembno lahko postavimo že tu: stavek akcije v tistem, kar (naj) bo, postulira idealiteto, ki je hkrati cilj in smisel celotnega gibanja. Ta cilj ima smisel v tem, da v njegovi realizaciji, ki je sklep akcije, odpravimo negativnost ali nezadostnost obstoječega: je torej na neki način zunaj tega obstoječega, njemu inherenten in postavljen nasproti (v *bistveno filozofskem pomenu*), v nekem onstranstvu, ki pa ga je moč realizirati. Naloga filozofije je prav ta *realizacija* tega pozitivnega, ki je obstoječemu tuje (ali odtujeno) in s tem pomiritev nasprotja med tostranim in onstranim, med *obstoječim in mogočim*. Hkrati s tem, da je to edina naloga filozofije, pa je ta realizacija lahko naloga *samó* filozofije, kajti edino znotraj filozofske pameti je obstoječe zastavljeno kot problem in edino filozofija lahko meri razpon med stvarnim in mogočim.

To, kar smo domislili, da namreč podoba tega našega sveta kaže kot njegovo bistvenost *dualiteto*, nam preusmerja premišljanje v zgodovinsko dimenzijo, da bi iz nje lahko zastavili vprašanje, ali ta podoba še ustreza stvarnosti. Dualiteta kot predpostavka filozofske akcije je izhajala kot rezultat iz filozofske analize sveta že Heglu. Zato je njemu naloga filozofije v tem, da tega sveta ne pojmuje v tej podvojenosti že realnega in še ne realnega, v tej razklanosti na praktično in teoretično, na stvarnost in um (glej Heglovo kritiko Kanta v Enciklopediji, zlasti § 44 in 45), temveč v združujočem enem, ki je prvo na način drugega in drugo na način prvega; da to *zunanje* protislovje pojmuje kot *notranje* protislovje (»vse, kar pomislimo, je že v zavesti«) in s tem hkrati že kot vzrok tistega filozofskega gibanja (»akcije«), katerega cilj je posredovanje tega dvojega v enem. Dualiteta se odpravlja v tem samoposredovanju enega, ki zdaj je na način samoposredovanja. Relacija inherentnosti je v tem permanentnem samoposredovanju dokončno zrušena, kajti protislovnost je bistveno notranja protislovnost in je *način bivanja*; tisto »onstrano« je bistveno tostrano, že tu v tem bivanju prisotno. Protislovje je vsemu *bivanju in mišljenju imanentno*, kar hkrati pomeni, da je tudi protislovnost med bivanjem in mišljenjem imanentna (»enotnost biti in misli«). Na eni strani tega notranjega protislovja je zdaj tisto obstoječe, kar že je tu prisotno na način realiziranega: bivajoče. Na drugi strani tega protislovja pa je tisto, kar že je tu prisotno na način še ne realiziranega: *toda tudi že bivajoče*. Temeljnega razkola v filozofskem pomenu (shizmatičnosti sveta) ni več, zato je protislovno le še permanenten moment v gibanju, ki se odpravlja in posreduje (aufheben). S tem je struktura sveta ujeta v dialektično gibanje ali »razvoj«. Razrešitev obstoječe dualitete se je torej pri Heglu razkrila kot imanentnost protislovnosti ali dialektično gibanje: *v pojmu*. Prav na izkušnji te misli o dialektičnem samoposredovanju totalitete bivajočega je lahko zastavil Marx svojo fundamentalno zahtevo po razrešitvi protislovja ne v pojmu, temveč v *spreminjanju sveta*. In to spreminjanje sveta je edina naloga filozofije. Zakaj ta prenos filozofičnosti iz teoretske sfere v praktično? Zato ker se je Heglu subjektiviteta subjekta, *bit* (Sein), opredelila kot umnost uma. Marx pa je to bit, tisto, po čemer vse v prisot-

nosti (bivanju) je, doumel kot *delo*, torej kot *človeško delo*. Delo je bistvenost tega sveta; tisto, po čemer svet je; na principu dela je ponovno problematizirana celotna filozofija. Iz te analize izhaja, da se svetu imanentno protislovje skriva v nedrjih dela. Ta filozofska misel je odpeljala Marxa v natančno analizo konkretne situacije (»obstoječega«), iz katere mu je to protislovje izšlo opredeljeno kot protislovje med proizvodjalnimi silami in proizvodjalnimi odnosi. Tu se je Marxu razkrilo samoposredovanje dela v njegovih zgodovinsko opredeljenih momentih, bistvenost kapitalskega procesa in celotna problematika alienacije. Iz teh konkretnih rezultatov analize obstoječega pa se je konkretno opredelila tudi prej samo abstraktno določena naloga filozofije: odprava protislovnosti kot revolucionarna odprava obstoječega kapitalskega procesa po nosilcu zgodovinskega gibanja: proletariatu. Protislovje med obstoječim in tistim, kar naj bo, se je v dimenziji človekove navzočnosti v času opredelilo kot protislovnost med predzgodovino in zgodovino: toda protislovnost je imanentna, zakaj kraljestvo svobode je nasproti kraljestvu nuje (živalskemu svetu) na način njegove realne možnosti. Realnost te možnosti je razumljena kot zakonitost materialističnega pojmovanja zgodovine, ki kot *nujno* konsekvenco izpoveduje: ali komunizem ali barbarstvo. V taki strukturi je razumljivo, da je bil Marxu osnovni stavek filozofije stavek akcije: treba je, da filozofija ta svet spremeni.

Naloga filozofije je bila, da svet razlaga; nezadostnost nje same, da ga razlaga v njegovem konkretnem bivanju, je v njej in iz nje rodila nov instrumentarij in novo metodo. S tem se je filozofija kot filozofija razlaganja sveta odpravila — postala je sociologija, ali: filozofija je iz sebe rodila sociologijo. Naloga filozofije je bila, da svet spremeni. Nezadostnost nje same, da bi ga spremenila v njegovi konkretni bivajočnosti, je rodila v njej zahtevo, da stopi iz svoje kontemplativnosti v krvavo areno politike. Da s tem odpravi sebe kot filozofijo: to je njeno poslednje dejanje; samoodprava ali samoukinitev.

Marx je svoje misli mislil na izkušnji Heglovega filozofiranja. Kaj lahko mi danes mislimo na podlagi Marxovega filozofiranja? Najprej to: da je to, kar se je Marxu kazalo kot bodoča in neodložljiva naloga filozofije, danes že — stvarnost. Ne samo da filozofija, po Marxovi zahtevi samoposredovana v politiko, spreminja svet, iz filozofije je rojena tudi znanost tega spreminjanja, *politologija*. To je uresničitev za Marxa še bodoče naloge filozofije; ta bodočnost je danes že resničnost ne le tu, pri nas, kjer vsak posamezni trenutek že živimo uresničevano Marxovo zahtevo po spreminjanju sveta, temveč tudi drugod in povsod po svetu. S tem je Marx postal »svetovni« filozof in s tem je iz filozofije kot filozofije brisan problem razpona med tistim, kar je, in tistim, kar naj bo; obstoječe razlike procesa totalnega spreminjanja sveta se zato v filozofiji kažejo kot parcialna mnogoterost v osnovi istega. Spreminjanje kot koreliranje tistega, kar naj bo, s tistim, kar je, je in mora biti danes temeljni problem sociologije in politologije: to sta znanosti spreminjanja.

Da to tudi tako že je, nam kaže razvoj teh dveh znanosti in njuno interdisciplinirano povezovanje navzven in njuno medsebojno sodelovanje.

Rodila se je cela vrsta novih »političnih« in »socioloških« znanosti, katerih naloga je prav to: podrobneje opredeliti dogajanje v sodobnem svetu in na podlagi teh analiz *planirati* akcijo spreminjanja sveta. Rodila se je cela vrsta štabov, laboratorijev in institutov, opremljenih z mehanizirano zmožnostjo, analiziranja, vezano na kibernetiko in elektroniko itd. itd., zato da lahko vsak najmanjši premik v svetu takoj registrirajo in analizirajo in da so te ocene podlaga za *načrtovanje* vsake sedanje in prihodnje akcije. Znotraj tega orjaškega procesa, ki planira tako akcijo za odpravo lakote v svetu kot tudi akcijo vojaških intervencij, ni več naloga filozofije, da spreminja svet. V tem zapletenem svetu kvantificiranih relacij filozofija še svetovati ne more več. Filozofija ni več v pouk sociologiji in politiki; njena permanentna kritika do politike, to hujskanje filozofije zoper regulativne nosilce spreminjanja, oblast, in njihovo »slabo politiko« (in v tej strukturi je za filozofijo vsaka politika slaba in vsaka oblast ničvredna) je hipertrofija filozofije, njeno neutemeljeno napihovanje, je vračanje filozofije na predmarksistične pozicije. Ne na Marxove, saj Marx zahteva *odpravo* filozofije — da filozofija stopi v krvavo areno politike in postane znanost spreminjanja. To pa danes že je.

Brezpogojno moramo doumeti vse to, da bi si odprli pot v sodobnost filozofskega mišljenja. V tem svetu za filozofijo ni več nepomirljivega protislovja, ki bi ga morala razlagati ali odpravljati. Kaj je torej naloga filozofije? Kako opredeliti filozofsko sodobnost sodobnih filozofskih problemov?

Naloga filozofije je danes ena sama: da ponovno premisli to, kar tu že je. To, kar je že tu, je permanentno spreminjanje sveta, samoposredovanje protislovnega, toda protislovnega za sociologijo in politologijo. Naloga filozofije je, da to spreminjanje premisli v luči človekovega prebivanja v svetu, v luči tistega, po čemer se to spreminjanje kaže (če se kaže in kolikor se kaže) kot ogrožajoče človeka in njegov svet.

Spreminjanje sveta poteka v duhu *univerzalizacije*, ki jo je treba hkrati razumeti kot težnjo za večjo funkcionalnostjo. Funkcionalnost: to je uresničen ratio, razumskost; kvantificiranje vseh relacij pomeni odpravo vsega tistega, kar se je doslej opredeljevalo kot nerazumsko, animalično, iracionalno. Ta *perfekcionalizacija* vseh kvantitet prebivanja pomeni popolno prevlado racionalne sfere človeka, kot se je ta opredeljeval v klasični filozofiji: *animal-rationale*. Heglov univerzum bivajočega je bil uresničen princip umnosti: umnost uma. Marx je subjektiviteto subjekta dojel kot delo; spreminjanje sveta poteka v duhu enotenja teh dveh načel: strukturirati delo po principu umnosti: *ekonomičnost*. Ekonomičnost pa je treba spet razumeti v duhu univerzalizacije: nastajanje enega gospodarskega prostora, planetarnega trga in planetarne produkcije. Mednarodna delitev dela.

Tisto, kar je treba premisliti, je, ali ni ta celotni proces v svojem bistvenem, tj. razumskosti, nekaj človeka ogrožajočega. Če je, potem te ogroženosti ni moč izraziti s starimi filozofskimi kategorijami, saj so te kategorije živo tkivo logike — torej ista razumskost razuma. Prav tako tega ni mogoče domisliti z našim dobrim starim logičnim mišljenjem, zakaj tudi to mišljenje je ujeto v istem. Treba je poiskati nov način premisleka in nov način posredovanja: to je naloga filozofije.

Sele zdaj se lahko vrnemo na začetek. Kaj nam po tem premisleku o sodobnosti filozofskih problemov govorijo naslovi referatov, podanih na Korčuli? Kaj nam govori naslov letošnjega seminarja sam? Samo to, da ne odpira filozofskega mišljenja na nivoju sodobnosti problema, temveč na parcialnem nivoju. Mar je zato čudno, da je filozofski seminar vedno znova zanašalo v situacije, v katerih je filozofija še vedno skušala dajati nasvete politiki. In to danes, ko je vendar že treba doumeti, da se politiki nimajo česa naučiti od filozofov. To neprenehno izpadanje z nivoja *filozofskega* pomisleka, to neprenehno beganje v zaprtosti postulirane dualitete med ustvarjanjem in postvarelostjo, to iskanje shizmatične strukture tega sveta, ki ga živimo, to iskanje revolucionarnih področij in ta občutek poguma, če tej naši oblasti, tem našim izvršnim svetom in centralnim komitejem lahko v brk zabrusimo, da so slabi in zanič — kaj je vse to na ostrini filozofske misli?

Nezadostnost in neaktualnost. Vedno novo premlevanje stare situacije; za spremembo tokrat v mednarodni zasedbi. To je vendar »filozofsko« opredeljevanje situacije, ki je Marxa tisti trenutek, ko jo je doumel, odpeljala na področje sociološko-politološko-ekonomskih raziskav in na področje stvarne politične akcije s političnimi sredstvi. (Kapital; ustanavljanje delavske internacionale.)

Ce danes zavest iste situacije ne vodi na enako pot, temveč se skuša filozofsko opredeljevati kot »filozofska analiza naše resničnosti« pri tem pa ne zastavlja problema v resnično filozofski dimenziji premisleka, temveč je pouk ex katedra politiki, sociologiji in drugim *znanostim*, tedaj je ta »filozofija« dosegla nivo, ki je hkrati njena poslednja mogoča oblika in njena neskončno dolgo mogoča oblika. In ta nivo je dosegla filozofija v pretežni meri na korčulski poletni šoli. Zato je ta šola v svoji letošnji izvedbi tudi dosegla poslednjo mogočo obliko in hkrati tako, v kateri se bo lahko v nedogled ponavljala.

Zgrešena bi bila trditev, da na Korčuli nismo videli poskusov, da se filozofska misel vendarle zbere in utrdi na konici preseganja te »filozofske« dimenzije. Nasprotno, teh poskusov je bilo precej in občutno so v njih sodelovali tudi slovenski predstavniki; toda prav resnica, da je vse ostalo pri neuspešnih poskusih, in da je bila ta neuspešnost tolikšna, da smo te poskuse lahko dojeli že kot *avanture*, zbuja toliko večjo skrb.

Vtis, ki smo ga prinesli s Korčule, te Meke jugoslovanske počitniške filozofije, torej zbuja skrb in skoraj strah. Edina svetla točka v tej nezadostnosti je lahko naše malo, zasebno zadovoljstvo: da je naša slovenska filozofija prav na Korčuli poskušala preboleti kompleks svoje provincialne zaostalosti, iz katere je doslej vedno lovila zvezo z bolj »razvitimi filozofijami« naših bližnjih sosedov, se poskušala jasno opredeliti zoper tak način filozofiranja in si s tem odpreti pot v sodobnost filozofskih problemov. Iskreno upamo, da ta možnost ne bo ostala povsem neizkoriščena in da se naše »malo domače zadovoljstvo« ne bo spremenilo v samoprevvaro.

Cirkulacijski proces¹

Karl Marx

(Iz Poglavja o kapitalu)

Menjava oblike in menjava snovi v cirkulaciji kapitala. — B-D-B. D-B-D.

[36] Pri cirkulaciji kapitala se sočasno dogaja menjava oblike in menjava snovi.* Tu ne smemo začeti od D, temveč od procesa proizvodnje kot predpostavke. Gledano s snovne strani se v proizvodnji uporablja orodje in predeluje surovina. Rezultat je proizvod — novo ustvarjena vrednost, različna od svojih elementarnih predpostavk. V procesu proizvodnje je, gledano s snovne strani proizvod šele ustvarjen. Na trgu, v zamenjavi za denar, je proizvod izvržen iz krožnega kapitala in pripada porabi, postane predmet porabe, bodisi za finalno pomiritev kake individualne potrebe ali kot surovina drugega kapitala. V menjavi blaga za denar se snovna in oblikovna sprememba pokrивata; ker pri denarju ravno sama vsebina spada k ekonomski formalni določitvi. Vzratna sprememba denarja v blago pa je tu hkrati prisotna v vzratni spremembi kapitala v snovne pogoje proizvodnje. Godi se reprodukcija določene uporabne vrednosti, prav tako pa tudi vrednosti kot takšne. Kot pa je bil snovni element tu pri vstopu v cirkulacijo vnaprej postavljen kot proizvod, tako [je] na koncu cirkulacije blago [postavljeno] znova kot pogoj proizvodnje. Če denar tukaj nastopa kot sredstvo cirkulacije, je to z ene strani dejansko le kot posredovanje proizvodnje s porabo v échange [menjavi], kjer kapital odbija od sebe vrednost v obliki proizvoda, in z druge strani posredovanje med proizvodnjo in proizvodnjo, kjer se kapital odbija od sebe v obliki denarja in blago potegne v svoj krožni tok v obliki pogoja proizvodnje. Gledano s snovne strani kapitala se kaže denar zgolj kot sredstvo cirkulacije, po formalni strani kot nominalna mera njegovega ovrednotenja in za določeno fazo kot za sebe bivajoča vrednost; kapital je torej prav tako B-D-D-B kot tudi

¹ Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie, ss. 559/36—569/54.

* Prečrtano: Najprej kapital obstaja kot D, ki si ga lahko začasno predstavljamo v obliki kovanega denarja. Tu sta oblika in vsebina abstraktno identični; materija vrednosti in njena oblika sta isti; abstraktno vzeto, ker kapital kot /.../ Opomba v nemški izdaji.

D-B-B-D, in sicer tako, da sta obe obliki enostavne cirkulacije tu hkrati dalje določeni, s tem da je D-D denar, ki ustvarja denar, in B-B blago, katerega uporabna vrednost se prav tako reproducira kot povečuje. Glede na cirkulacijo denarja, ki se tu kaže kot vstopajoča cirkulacija kapitala in določena po tej cirkulaciji, hočemo le en passant [mimogrede] pripomniti — kajti stvar je mogoče obravnavati au fond [temeljito] šele potem, ko se raziščejo vse kapitalije v njih akciji in reakciji druge na drugo —, da je denar tukaj očitno postavljen v različnih določitvah.

Razlika med proizvodnim časom in delovnim časom. — Storch. Denar. Trgovski stan. Kredit. Cirkulacija.

Doslej smo privzemali, da se proizvodni čas ujema z delovnim. Toda v poljedelstvu se npr. dogajajo prekinitev dela znotraj same proizvodnje, preden je proizvod dokončan. Uporabiti se more isti delovni čas in trajanje proizvodne faze more biti različno, ker je delo pretrgano. Če obstaja razlika le v tem, da v enem primeru proizvod zahteva daljšo delo, da bi bil dokončan [gefinished] kot v drugem primeru, pa ni no case at all constituted [to noben poseben primer] ker [je] tedaj po splošnem zakonu jasno, da ima proizvod, ki vsebuje večjo količino dela, toliko večjo vrednost, in če je potem reprodukcija v danem razdobju manj pogosta, tedaj je reproducirana vrednost toliko večja. In 2×100 [je] ravno toliko kot 4×50 . Kot s celotno vrednostjo, tako je tedaj s presežno vrednostjo. Neenako trajanje, ki ga zahtevajo različni proizvodi, čeravno se zanje uporabi isti delovni čas (namreč skupaj v nakopičenem in živem delu), konstituira question [vprašanje]. Capital fixe dozdevno tu deluje popolnoma sam, brez človeškega dela, kot npr. seme, zaupano krilu zemlje. Če se tu še zahteva delo, [je treba] to odšteti. Vprašanje [je treba] čisto postaviti. Če je tu čas kroženja isti, je ta obrat bolj redek, ker je proizvodna faza večja. Torej proizvodni čas + čas obtoka = 1 enota, večja kot v primeru, ko se proizvodni čas ujema z delovnim časom. Čas, ki je tu uporabljen, da pridelek dozori, prekinitev dela tu tvorijo pogoje proizvodnje. Ne-delovni čas konstatira pogoje za delovni čas, da slednji sploh je proizvodni čas. Vprašanje pravzaprav očitno spada najprej v izravnavo profitne mere. Mora pa se tu pojasniti [gehcleart] temelj. Počasnejši obrat — to je bistvo — ne izvira tukaj od časa kroženja, temveč od okoliščin samih, v katerih je delo produktivno; tak obrat spada k tehnološkim pogojem procesa proizvodnje. Absolutno se mora zavriniti, kar neokusno je, da bi mogla naravna okolnost, ki ovira kapital v določeni panogi proizvodnje, da bi se izmenjal v istem času z isto količino delovnega časa, kot drug kapital v drugi panogi proizvodnje, kakorkoli prispevati k temu, da bi pomnožila njegovo vrednost.² Vrednost, torej tudi presežna vrednost, ni = [enaka] času trajanja

² »Cirkulacijski čas izraža le hitrost cirkulacije; hitrost cirkulacije /je/ le pregrada hitrosti. Cirkulacija brez cirkulacijskega časa — se pravi prehajanje kapitala iz ene faze v drugo z isto hitrostjo, s katero se obrača pojem — bi bila maksimum, se pravi, ujemanje obnovitve procesa proizvodnje z njegovo dovršitvijo.« Grundrisse, s. 524/27—32.

proizvodne faze, temveč [je enaka] delovnemu času, tako upredmetenemu kot živemu, ki je uporabljen v tej fazi proizvodnje. Samo slednji [živi] — in sicer v razmerju, v katerem je uporabljen do upredmetenega — more ustvarjati presežno vrednost, ker [je] presežni delovni čas.* Upravičeno se je torej trdilo, da je s te strani poljedelstvo f. i. [npr.] manj produktivno (produktivnost se tukaj nanaša na proizvodnjo vrednosti) kot druge industrije. Prav tako kot je z druge strani — *kolikor porast v njem prav (mastno tiskano) zmanjšuje nujni delovni čas — bolj produktivno kot vse druge industrije*. Ta okolnost pa lahko pride prav poljedelstvu le tam, kjer že vlada kapital in njemu ustrezna general form of production [splošna oblika proizvodnje]. Že v tej prekinitvi znotraj proizvodne faze je vsebovano, da poljedelstvo nikoli ne more biti sfera, s katero kapital začenja, kjer namešča svoje prvotno bivališče. To je v protislovju s prvimi osnovnimi pogoji industrijskega dela. Šele s povratnim učinkovanjem se agrikultura vindicira kapitalu in poljedelstvo postane industrijsko. To zahteva z ene strani visok razvoj konkurence; z druge strani velik razvoj kemije, mehanike etc., i. e. manufakturne industrije. Zato se tudi zgodovinsko nahaja, da se poljedelstvo nikoli ne kaže čisto v proizvodnih načinih, ki so bili pred kapitalom ali ki ustrezajo njegovim lastnim nerazvitim stopnjam. Podeželska industrija (Nebenindustrie) kot preja, tkanje etc. mora make up [poravnati] mejo uporabe delovnega časa, ki je tu postavljena — in ki je v teh prekinitvah. Neujemanje časa proizvodnje z delovnim časom more sploh ležati v naravnih okoliščinah, ki so tu direktno v napoto uporabi dela, se pravi prisvojitvi presežnega dela po kapitalu. Te ovire na njegovi poti seveda ne konstituira nobenih advantages [prednosti], temveč, de son point de vue [z njegovega vidika], izgube. Ves case [primer] je pravzaprav tukaj treba omeniti le kot primer fiksiranega, v eni fazi fiksiranega kapitala. Kar je tu treba zadržati, je le, da kapital ne ustvarja nobene presežne vrednosti, dokler ne uporablja živega dela. Reprodukcijska uporabljenega capital fixe samega seveda ni postavljanje presežne vrednosti.

(Pri človeškem telesu, kot pri kapitalu, se pri reprodukciji ne izmenjavajo različni deli v enakih razdobjih, kri se hitreje obnavlja kot mišice, mišice kot kosti, ki jih po tej strani lahko imamo za capital fixe človeškega telesa.)

[37] Kot sredstva, ki pospešujejo kroženje, Storch³ našteva: 1. nastanek razreda »delavcev«, ki se ukvarja le s trgovino; 2. facilité des moyens de transport [olajšava prevoznih sredstev]; 3. denar; 4. crédit.

Iz te pisane sestave izhaja vsa zmeda političnih ekonomov. Denar in cirkulacija denarja — kar smo imenovali enostavno cirkulacijo — je predpostavka, pogoj tako kapitala samega kot tudi cirkulacije kapitala. Za denar, kakor torej obstaja, kot razmerje prometa, ki pripada stopnji proizvodnje pred kapitalom, za denar kot denar v njegovi neposredni obliki

* Da pri izravnavi profitne mere prihajajo druge določitve, /je/-jasno. Tu pa ne gre za razpodelitev presežne vrednosti, temveč za njeno ustvarjanje. Marxova opomba.

³ H. Storch: Cours d'économie politique, Paris 1823, t. I, s. 413.

se torej ne more reči, da pospešuje cirkulacijo kapitala, temveč je predpostavka te cirkulacije. Če govorimo o kapitalu in njegovi cirkulaciji, stojimo na neki stopnji družbenega razvoja, kjer vpeljava denarja ne prihaja kot odkritje etc., temveč je *predpostavka*. Kolikor ima denar vrednost v sami svoji neposredni obliki, [in] ni ne le vrednosti drugega blaga, simbol njegove vrednosti — kajti če naj bo nekaj, kar je samo neposredno drugo neposredno, tedaj to more ono le *predstavljati*, d'une manière ou d'un autre symbol [na nek načini ali z drugim simbolom] — temveč ima sam vrednost, je sam upredmeteno delo v določeni uporabni vrednosti, je denar tako daleč od tega, da bi pospeševal cirkulacijo kapitala, da jo prej zadržuje. Denar, gledan z obeh strani, kot se kaže v cirkulaciji kapitala, spada k cirkulacijskim stroškom, kolikor je denar sam delovni čas, ki je uporabljen, da bi z ene strani skrajšal cirkulacijski čas, z druge strani pa predstavljal kvalitativni moment cirkulacije — povratna sprememba kapitala vase kot za sebe bivajoče vrednosti. Na nobeni strani ne povečuje vrednosti. Z ene strani ga je treba prikazovati kot dragoceno obliko vrednosti, ki stane delovni čas in ki torej odpade od presežne vrednosti. Z druge strani se lahko gleda kot stroj, ki prihranja cirkulacijski čas in tako sprošča čas za proizvodnjo. Kolikor pa celo kot takšen stroj stane delo in je proizvod dela, je nasproti kapitalu *faux frais de la production* [neproduktiven toda nujen strošek proizvodnje]. Nastopa med cirkulacijskimi stroški. Izvirni cirkulacijski strošek pa je cirkulacijski čas sam v nasprotju z delovnim časom. Realni cirkulacijski stroški so sami upredmeteni delovni čas — mašinerija, da se skrajšajo prvotni stroški cirkulacijskega časa. Denar v svoji neposredni obliki, kot pripada zgodovinski stopnji proizvodnje pred kapitalom, se torej kaže kapitalu kot cirkulacijski strošek, in prizadevanje kapitala gre torej za tem, da si denar primerno preoblikuje; da ga napravi za reprezentanta momenta kroženja, ki ne stane nobenega delovnega časa, ki sam ni dragocen. Kapital je torej usmerjen v to, da odpravi denar v njegovi tradicionalni neposredni stvarnosti, in ga spremeni v čisto *idéjno* [in ein rein Ideeelles], ki ga postavlja kapital in prav tako odpravlja. Ne more se reči, kot to dela Storch, da je denar nasploh pospeševalno sredstvo cirkulacije kapitala, temveč se mora nasprotno reči, da kapital skuša denar spremeniti v zgolj *idejni* moment svoje cirkulacije in ga šele vzdigniti v njemu ustrezno adekvatno obliko. Odprava denarja v njegovi neposredni obliki se kaže kot zahteva denarne cirkulacije, ki je postala moment kapitalске cirkulacije. *Cirkulacija brez cirkulacijskega časa* je tendenca kapitala; od tod tudi postavljanje instrumentov, ki služijo samo skrajšanju časa obtoka, v *formalna določila*, ki so postavljena zgolj po kapitalu, kot so različni momenti, ki jih kapital preide v cirkulaciji, kvalitativna določila njegove metamorfoze.

Kar zadeva nastanek posebnega trgovskega stanu — se pravi razvoj delitve dela, ki je sam posej menjave spremenila v posebno delo — za to je seveda morala vsaka izmed operacij menjave že doseči določeno višino — (če zahteva menjava pri 100 ljudeh 100. [stoti] del njih delovnega časa, tedaj je vsak človek 1/100 menjalca; 100/100 menjalca bi bilo *one single*

man [en sam mož]. Na sto ljudi bi torej mogel priti en trgovec. Ločitev trgovine od same proizvodnje, ali da je sama menjava predstavljena nasproti menjajočim, sploh zahteva, da sta menjava in promet *to a certain degree* [do določene stopnje] razvita. Trgovec predstavlja nasproti prodajalcem vse kupce in nasproti kupcem vse prodajalce in *vice versa*, torej ni ekstrem, temveč sredina same menjave; se torej kaže kot posrednik) — je nastanek trgovskega stanu, ki predpostavlja nastanek denarja, četudi ne razvitega v vseh njegovih momentih, ravno tako predpostavka za kapital in se ne more navajati kot posrednik njegovega specifičnega obtoka. Ker je trgovina tako zgodovinska kot pojmovna *predpostavka* za nastanek kapitala, se bomo morali na to povrniti, preden končamo to poglavje, ker spada pred odsek o nastanku kapitala ali vanj.

Izboljšanje prevoznih sredstev, kolikor meri na olajšavo fizične cirkulacije blaga, ne spada sem, kjer pregledujemo le formalna določila cirkulacije kapitala. Proizvod šele postane blago, šele stopi iz proizvodne faze, ko je na *trgu*. Z druge strani spadajo prvotna sredstva toliko sem, kot morajo *returns* /stroški/ kapitala — se pravi čas kroženja — rasti z oddaljenostjo trga od kraja proizvodnje. Skrajšanje te razdalje s prevoznimi sredstvi se kaže torej [kot] direktno, s te strani [kot] direktno, tako da spada v pregled cirkulacije kapitala. Vendar to pravzaprav sodi v nauk o trgu, ki pa sam sodi v odsek o kapitalu.

Končno *kredit*: To obliko cirkulacije etc., ki jo direktno postavlja kapital — ki torej specifično izhaja iz narave kapitala, *to differentia specifica* kapitala — meče Storch etc. tu skupaj z denarjem, trgovskim stanom, etc., ki sploh pripadajo razvoju menjave in *more or less* (bolj ali manj) proizvodnji, ki temelji na tem razvoju. Navesti *differentiam specificam* je tukaj tako *logični* razvoj kot ključ za razumevanje *zgodovinskega*. Tudi historično nahajamo npr. v Angliji (prav tako v Franciji) poskuse, da se denar nadomesti s papirjem, z druge strani pa, da se da kapitalu, kolikor obstaja v obliki *vrednosti*, čisto po njem postavljena oblika, končno poskuse, da se utemelji kredit na uspešnosti kapitala. (Npr. Petty, Boisguillebert.)

Mala cirkulacija. Proces menjave med kapitalom in delovno zmožnostjo sploh. Kapital v reprodukciji delovne zmožnosti.

Znotraj cirkulacije kot celotnega procesa lahko razlikujemo veliko in malo cirkulacijo. Prva obsega ves čas od trenutka, ko kapital stopi iz proizvodnega procesa, do trenutka, ko se povrne vanj. Druga je kontinuirana in se nenehoma dogaja sočasno s proizvodnim procesom samim. Je del kapitala, ki se izplača kot mezda, se izmenja za delovno zmožnost. Ta proces cirkulacije kapitala, ki je po formi postavljen, dejansko pa odpravlja-joči se in [je] le kot formalno postavljena izmenjava ekvivalentov (prehod vrednosti v kapital, kjer se izmenjava ekvivalentov spreobrne v svoje nasprotje in na osnovi menjave menjava postane čisto formalna, *and the*

mutuality is all on one side [in je vzajemnost vsa na eni strani]), je treba razviti takole: vrednosti, ki se izmenjujejo, so vedno upredmeteni delovni čas, količina (v uporabni vrednosti) bivajočega dela, ki je predmetno prisotna, *vzajemno* predpostavljena. Vrednost kot taka je vedno učinek, nikoli vzrok. Izraža torej količino dela, s katero se neki predmet proizvede, torej — če predpostavimo isto stopnjo produktivnih sil — more biti reproduciran. Kapitalist ne izmenjuje naravnost kapitala za delo ali delovni čas, temveč v blagu vsebovani opravljeni čas za izdelani čas, ki je vsebovan v živi delovni zmožnosti. Živi delovni čas, ki si ga zamenja, ni menjalna vrednost, temveč uporabna vrednost delovne zmožnosti. Kot stroj ni zamenjan, plačan kot vzrok učinkov, temveč kot učinek sam; ne po svoji uporabni vrednosti v procesu proizvodnje, temveč kot proizvod — določena količina upredmetenega dela. Delovni čas, ki je vsebovan v delovni zmožnosti, se pravi čas, ki je nujen, da se živa delovna zmožnost vzpostavi, je tisti, ki je nujen — pod predpostavko iste stopnje produktivnih sil — da reproducira, se pravi ohrani delovno zmožnost. Menjava torej, ki se dogaja med kapitalistom in [38] delavcem, torej popolnoma ustreza zakonu menjave; toda ne le ustreza, temveč je njih zadnja oblika. Dokler namreč delovna zmožnost ne menjuje samo sebe, osnova proizvodnje ne sloni na menjavi, temveč je menjava zgolj ožji krog, ki sloni na ne-menjavi kot svoji osnovi, kot v vseh menjavah, ki so bile pred meščansko proizvodnjo. Uporabna vrednost pa, ki jo je kapitalist zamenjal, je sama element ovrednotenja in njena mera /je/ živo delo in delovni čas, in sicer več delovnega časa, kot ga je upredmetenega v delovni zmožnosti, se pravi več delovnega časa, kot stane reprodukcija živega delavca. S tem, da torej kapital zamenja delovno zmožnost kot ekvivalent, je kapital zamenjal delovni čas — kolikor ta prehaja delovni čas, ki je vsebovan v delovni zmožnosti — brez ekvivalenta: si prisvojil delovni čas *brez zamenjave* s posredovanjem oblike izmenjave. Menjava postane torej zgolj formalna in, kot smo videli, pri nadaljnjem razvoju kapitala je odpravljen tudi videz, da je kapital zamenjal za delovno zmožnost kaj drugega kot njeno upredmeteno delo; torej /da/ je sploh kaj zamenjal za delovno zmožnost. Obrat torej nastopi tako — da je zadnja stopnja svobodne menjave menjava delovne zmožnosti kot blaga, kot vrednosti za blago, za vrednost; da je delovna zmožnost predana kot upredmeteno delo, njena uporabna vrednost pa obstaja v živem delu, se pravi v postavljanju menjalne vrednosti. Obrat nastane iz tega, ker je uporabna vrednost delovne zmožnosti kot vrednost sama element, ki tvori vrednost, substanca vrednosti in substanca, ki povečuje vrednost. V tej menjavi daje torej delavec za ekvivalent delovnega časa, ki je upredmeten v vrednosti, svoj živi delovni čas, ki tvori in povečuje vrednost. Proda se kot učinek. Kot vzrok, kot dejavnost pa ga vsrka in uteleša kapital. Tako se menjava obrne v svoje nasprotje, in zakoni zasebne lastnine — svoboda, enakost, lastnina — lastnina nad svojim delom in svobodno razpolaganje z njim — se obrnejo v brezlastninskost (*Eigentumslosigkeit*) delavca in odtujitev njegovega dela, njegovo ravnanje z delom kot s tujo lastnino in *vice versa*.

Cirkulacijo tistega dela kapitala, ki je postavljen kot plača (Salär), se prikazuje kot ekonomski formalni odnos poleg kapitala, in je sočasna in prepletena (interwoven) s kapitalom. To kroženje je šele kapital kot tak; je pogoj njegovega procesa ovrednotenja in ne postavlja le njegove formalne določitve, temveč [tudi] njegovo substanco. Je to nenehno cirkulirajoči del kapitala, ki v nobenem trenutku ne stopi v sam proces proizvodnje, in ga stalno spremlja. Je del kapitala, ki v nobenem trenutku ne stopi v njegov proces reprodukcije, kar za surovine ne velja. *Preskrba z živili /approvisionnement/* delavca izhaja iz proizvodnega procesa kot proizvod, kot rezultat; toda kot takšna nikoli ne stopa v proizvodni proces, ker je preskrba za individualno potrošnjo *finished produce* [končni izdelek], ker neposredno stopa v porabo delavca in ker je neposredno zamenjan za porabo. To je torej tako v nasprotju s surovino kot tudi z delovnim orodjem *circulating capital* KATEKSOCHËN. Tu je edini moment v krožnem toku kapitala, kjer poraba vstopa neposredno. Tam, kjer se blago menja za denar, ga drugi kapital lahko zamenja kot surovino za novo proizvodnjo. Nadalje se proti denarju postavlja po predpostavkah kapitala ne posamezni porabnik, temveč trgovec; tisti, ki kupuje blago samo zato, da ga prodaja za denar. (To predpostavko je treba razviti s trgovskim stanom sploh. V tem sta cirkulacija med dealers [trgovci] ter cirkulacija med dealers in porabniki različni.) Cirkulirajoči kapital se kaže tukaj naravnost kot določen za individualno porabo delavcev; sploh določen za neposredno porabo in torej obstoječ v obliki dovršenega izdelka. Če se torej z ene strani kapital kaže kot predpostavka izdelka, se prav tako končni izdelek kaže kot predpostavka kapitala — kar se zgodovinsko razreši v to, da kapital ni začel sveta od začetka, temveč je nahajal pred sabo proizvodnjo in proizvode, preden jih je podvrigel svojemu procesu. Ko /je/ v teku, izhajajoč iz samega sebe, se nenehno predpostavlja v svojih različnih oblikah kot porabljeni proizvod, surovina in delovno orodje, zato da se v teh oblikah lahko nenehno reproducira. Te oblike se kažejo enkrat kot pogoji, ki jih je sam postavil, potem pa kot njegov rezultat. Tu torej nahajamo — v razmerju kapitala do žive delovne zmožnosti in do naravnih okoliščin ohranitve teh pogojev — cirkulirajoči kapital določen tudi od uporabne vrednosti kot proizvod, ki stopa naravnost v individualno porabo in ki naj se v njej porabi. Torej se je napak sklepalo, da je cirkulirajoči kapital sploh *porabljeni* [konsumierbares], kot da premog, olje, barvilo etc., orodja etc., izboljšava zemlje etc., ne bi bilo ravno vse porabljeno, če se s porabo razume odprava njih uporabne vrednosti in njih oblike; vse te vrednosti pa ravno tako niso porabljene, če se s tem razume individualna poraba, poraba v pravem pomenu. V tej cirkulaciji se kapital stalno odbija od sebe kot upredmeteno delo, da bi si prisvojil živo delovno silo, svoj življenjski zrak. Kar zdaj zadeva porabo delavca, ta reproducira eno — namreč delavca samega kot živo delovno zmožnost. Ker /je/ta reprodukcija njegova samega pogoj za kapital, se tudi poraba delavca ne kaže naravnost kot reprodukcija kapital, temveč razmerij, pod katerimi kapital edino je. Živa delovna zmožnost prav tako spada k njegovim pogojem eksistence kot su-

rovine in orodje. Kapital se torej dvojno reproducira, sam v svoji obliki, v porabi delavca, toda le kolikor ta poraba delavca reproducira kot živo delovno zmožnost. To porabo zato kapital imenuje produktivno porabo — produktivno ne kolikor reproducira posameznika, temveč posameznike kot delovno zmožnost. Če se Rossi⁴ spotika ob tem, da se je plača pri računanju upoštevala dvakrat, najprej kot *revenu* [dohodek] delavca, potem kot reproduktivna poraba kapitala, tedaj velja ugovor le nasproti tistim, ki plačo prištevajo naravnost v proces proizvodnje kapitala kot vrednost. Plačevanje mezde je namreč akt cirkulacije, ki se godi z aktom proizvodnje in poleg njega. Ali kot pravi s tega stališča Sismondi — delavec porablja svojo plačo neproduktivno; kapitalist pa jo porablja produktivno, kolikor zamenja zanjo delo, ki reproducira plačo in več kot plačo. To se nanaša na kapital, če se ga gleda le kot objekt. Kolikor pa je kapital razmerje, in sicer razmerje do žive delovne zmožnosti, [tedaj] poraba delavca to razmerje reproducira; ali kapital se reproducira dvojno, kot vrednost v zamenjavi za delo — kot zmožnost, da se proces ovrednotenja začne znova, da znova agira kot kapital — reproducira se kot razmerje v porabi delavca, ki delavca reproducira kot za kapital — plača kot del kapitala — izmenljivo delovno zmožnost.

Ta cirkulacija med kapitalom in delom torej kaže določitev enega dela kapitala kot nenehno krožečega, *approvisionnement*; nenehno rabljen, [ki ga je] treba nenehno reproducirati. Pri tej cirkulaciji se prepričljivo kaže razlika med kapitalom in denarjem; med cirkulacijo kapitala in cirkulacijo denarja. Kapital npr. plača tedensko delovno mezdo: delavec to mezdo nese k *épicieru* [špeceristu] etc. Ta jo direktno ali indirektno deponira pri banker-ju [bankirju]; in naslednji teden jo tovarnar znova vzame od bankirja, da jo znova razdeli med iste delavce etc. in tako naprej. Ista vsota denarja nenehno spravlja v cirkulacijo nove dele kapitala. Vsota samega denarja pa ne določa delov kapitala, ki so v takem kroženju. Če poraste denarna vrednost delovne mezde, bo porastel cirkulirajoči medij, toda ta porast ne določa množine tega medija. Če stroški za proizvodnjo denarja ne bi padli, ne bi nikakršno povečanje denarja vplivalo na del denarja, ki stopa v to cirkulacijo. Tukaj se kaže denar kot golo sredstvo cirkulacije. Ker je treba sočasno plačati mnoge delavce, je hkrati potrebna določena vsota denarja, ki raste s številom delavcev. Z druge strani pa je zaradi hitrosti obračanja denarja znova potrebna manjša vsota kot v okoliščinah, kjer je manj delavcev, a mašinerija denarne cirkulacije ni tako urejena. Ta cirkulacija je pogoj procesa proizvodnje in s tem procesa [39] cirkulacije. Z druge strani, ko se kapital ne bi vračal iz cirkulacije, se ta cirkulacija med delavci in kapitalom ne bi mogla znova začeti; cirkulacija je torej s svoje strani pogojena s tem, da kapital prehaja različne momente svoje metamorfoze zunaj procesa proizvodnje. Ko se to ne bi dogajalo, se ne bi, ne ker ni dovolj *denarja* kot *cirkulacijskega sredstva*, temveč

⁴ P. Rossi: Cours d'économie politique, Bruxelles 1843; cf. Grundrisse, ss. 485—488.

ker bi bodisi ne bilo kapitala v obliki proizvodov, ker bi manjkala ta del krožnega kapitala, ali ker se kapital ne bi bil postavil v obliki denarja, se pravi, ker se ni realiziral kot kapital, to pa spet ne bi izviralo od količine cirkulacijskih sredstev, temveč od tod, ker se kapital ni postavil v kvalitativni določitvi kot denar, za to pa nikakor ni potrebno, da je postavljen v obliki *hard cash* [gotovine], v neposredni denarni obliki, in če se je ali če se ni postavil v takšni obliki, spet ne bi bilo odvisno od količine denarja, ki kurzira kot cirkulacijsko sredstvo, temveč od menjave kapitala za vrednost kot takšno; znova kvalitativni, ne kvantitativni moment, kot bomo poglobljevali, ko bomo govorili o kapitalu kot denarju. (Obresti etc.)

Prevedel V. Kalan

V št. 57 sta se nam poleg manjših tiskarskih napak vrnila še dva hujša spodrsnjaja: Izbor iz sodobne slovaške poezije v prevodu Ivana Minattija se je tako na ovitku kot v notranjem naslovu spremenil v češko poezijo. Naslov izbora se torej prav glasi: *Iz sodobne slovaške poezije*.

V pesmih Frančiške Buttolo so pri lomljenju stavka pomešali verze oziroma kitice iz pesmi »Odvrnitev« in »Pred semaforom«. Tu ju, nepopačeni ponatiskujemo:

ODVRNITEV

Saj vem, kako sem kri,
ki vodi samo od srca do srca,
brez moči po pojočih tunelih,
z nemimi usti,
z dlanmi, ki ne znajo jemati.
Saj vem, da sem brez skrivnosti,
brez bolečine, brez mladostnega,
junaštva, brez sovraštva s priokusom
ljubezni.
Saj vem, da sem utrujena in zastrupljena,
vsa prestrašena,

a vem, da bi še spraševala,
se darovala in se opijanjala
z ugaslim vinom,
čeprav prihajata
rdeči svinec in bela ptica,
ki se bo ujela v moje žile,
se zadušila v mojem srcu,
utopila v materinskem mleku
in se zveličala v tenčičnih sanjah.

O, žgoča tekočina reke,
ki cvreš meso in brusiš lobanjo,
ne pred tvojim, pred svojim
življenjem trepetam,
drhtim kot novorojena žival
v kristalni pomladanski noči.

PRED SEMAFOROM

Ko bi trije zlati levi
sedli na naše križišče in
se zableščali v soncu!
Gospe bi si snele očala
in gospodje spustili volane.
Vsi bi se čudili
njihovi lepoti.

Ko bi levi,
trije zlati levi,
ponosno sedli na naše
križišče!

Bralce in prizadete avtorje prosimo, da nam neljubi pomoti oprostite.

IZ PRIHODNJIH ŠTEVILK

VENO TAUFER: OBRAZCI IN REŠITVE (poezija)

BOJAN PISK: DEVET PESMI

JOŽE SNOJ: PESMI

FRANCI ZAGORIČNIK: IZVIDNICA (poezija)

PAVEL LUŽAN: V OBSEGU JUTRA (poezija)

I. G. PLAMEN: POLDAN (poezija)

JANEZ TURK: BESNENJE (poezija)

VLADIMIR KAVČIČ: ALEKSANDER VELIKI (drama)

DRAGO GRAH: SNUBAČENJE (odlomek iz romana)

TOMAŽ ŠALAMUN: KORIST (poezija)

ANDREJ BRVAR: SLIKA (poezija)

ERVIN FRITZ: NEKAJ POLITIČNIH PESMI ZA MARIJO

SASA VEGRI: KONSTELACIJA 2/1966

BREDA DR. POGORELEC: OBLIKOVANJE SLOVENSKE

KNJIŽNE BESEDE (predavanje)

NACE DR. ŠUMI: LIKOVNA MODERNA IN SLOVSTVO (predavanje)

HERMAN VOGEL: DVOJE IZPOVEDNIH JEDER (esej)

IVO URBANČIČ: HERETIČNI JEZUIT TEILHARD DE CHARDIN IN

NJEGOVA MISEL CELOTE (razprava)

TARAS KERMAUNER: PROSTOR SENC (interpretacija)

JANKO DR. PLETERSKI: NACIONALNO VPRAŠANJE V

JUGOSLAVIJI V TEORIJ IN POLITIKI KPJ—KPS

